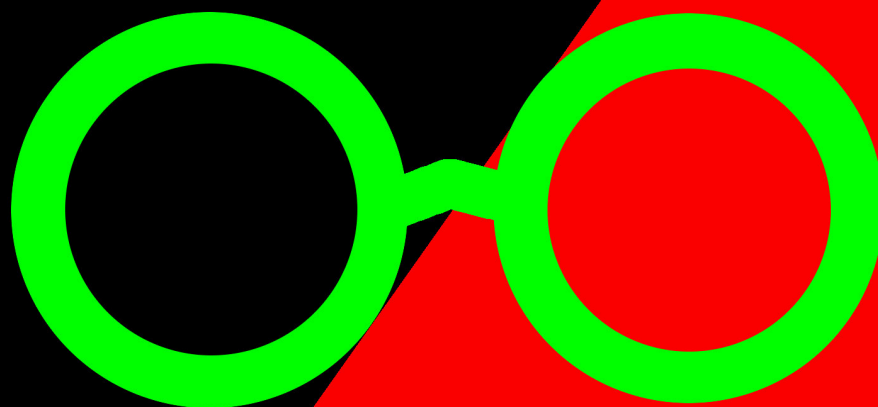

KARJALAZIL
OČKIL
toine edicii

Martti Penttonen

SAMIZDAT 2025

Martti Penttonen

KARJALAZIL OČKIL

23. sulakuudu 2025

KARJALAZIL OČKIL
2. edicii

Martti Penttonen
SAMIZDAT 2025
ISBN 978-952-65193-2-6
Paino: Grano Oy, Kuopio

Syväindö

1	Omat očkat	7
1.1	Karjalankieline lapsus	7
1.2	Opastunduvuvvet	9
1.2.1	Perspektiivan levendämine maailmal	9
1.2.2	Järilleh Suomeh	10
2	Migraciet Päivännouzu-Europas	11
2.1	Migracieloin syyt	11
2.2	Migraciet pontizel arol	13
2.2.1	Jamnat	14
2.2.2	Aigazet migraciet pontizel arol	15
2.2.3	Myöhembät migraciet Pontizel arol	17
2.3	Slavjuanoin ekspanzii	20
2.4	Volgan mutkaspäi Karjalah	24
2.5	Varjagoin matkat	27
2.6	Konzu da kunne hävittih kielirod'nat?	29
3	Valdivot tuldih Karjalah	31
3.1	Ristupohodat – miekan da biblien liitto	31
3.1.1	Ristupohodat Ruočispäi Suomeh da Karjalah	32
3.1.2	Ristupohodat ven'alazeh tabah	33
3.2	Ruočin da Ven'an voinat	35
3.2.1	Vägevän Ruočin aigu	37
3.2.2	Ven'an nouzendu	38
3.3	Cuariloin Ven'a 1801-1917	39
3.3.1	Autonomine Suomi	39
3.3.2	Cuarin vallan lopun aijat	40
3.3.3	Puolovehii perustetah	41
3.3.4	Vuvven 1917 revol'uciet	42
3.4	Suomen iččenäzys	43

3.4.1	Iččenäzyön pakičendu	44
3.5	Kanzalasvoinu Suomes	46
3.6	Heimovoinat	46
3.7	Karjalan tazavallan algu	47
3.8	Tartun rauhu	49
4	Kielipolitiikka voinien välis	53
4.1	Kielipolitiikka Suomes	53
4.1.1	Arvid Genetz (Arvi Jännes)	54
4.1.2	Heikki Ojansuu, Juho Kujola da Eino Leskinen	55
4.1.3	Edvard Vilhelm Ahtia	56
4.2	Karjalan kieli Tveris	57
4.2.1	Bubrihan tverinkarjalaine kirjukieli	57
4.3	Bubrihan tutkimusprojektu 1930–1997	61
4.4	Kielipolitiikka Karjalas	62
4.4.1	Ruskiet fennomanat	63
4.5	Kielen vaihtumine suomes karjalakse	64
4.5.1	Karjalan yhtenäne kirjukieli	64
4.5.2	Segavat vuvvet 1937–1940	66
5	Volgan mutkas Nygy-Karjalah	69
5.1	Ezivahnembien tulemine Karjalah	69
5.1.1	Tie Karjalah	69
5.1.2	Ruočin da Ven’an välis	70
5.1.3	Suomelazet da karjalazet cuarin imperiumas	70
5.1.4	Tartun rauhansobimus	70
5.2	Karjalazien kieli?	71
5.2.1	Kielipolitiikan kiännälmyksii Karjalas	72
5.3	Tragedii nelläs ozas	73
5.4	Voinas rauhah	75
5.4.1	Rajakarjalazien evakuacii Suomeh	75
5.4.2	Evakuičendat da assimilacii Ven’an Karjalas	77
5.5	Kieliruaduo “madalal profiilal”	77
5.6	Nevvostoliitos Ven’an federaciekse	80
5.7	Kirjaine Tverispäi	83
6	Kielen piendäs	87
6.1	Murreh vai kieli	87
6.2	Vähembistön kielioigevuksien problemu	88
6.3	Kanzoinvälizii kielioigevuksien normoi	89

		3
6.4	Kenen dielo?	89
6.5	Karjalan kielen tila	90
6.6	Kielen elvytykses	91
6.7	Murdehien verdailuu tiedokonehel	94
6.7.1	“Keskimäine murreh”	100
6.7.2	Murdehet kerrytäh klusteroikse	101
6.7.3	Klusteroindualgorithmu	101
6.7.4	Ezimerkilöi klusteroindan tuloksis	103
7	Kirjutukset	107
7.1	Varrastetut sanat	107
7.1.1	Algoritmu	107
7.1.2	Kouduaju	108
7.1.3	Hakkeri vai krakkeri	109
7.2	Bohattu tegoälys, keyhy viizahuos	110
7.2.1	Tegoälyn matemuattizet juuret	110
7.2.2	Tegoäly on tiedoloin käzittelyy	110
7.2.3	Konehopastumine	111
7.2.4	Maltaugo tiedokoneh luonnollistu kielder?	111
7.2.5	2020-luvun tegoälyinnostus	112
7.3	Tiedoturvu	112
7.3.1	Harpavukset kommunikaciitehniekas	112
7.3.2	Internetan kehitys biznesakse	113
7.3.3	ICT tuli kodih	113
7.3.4	Špionat, rozvot da sabotoijat	114
7.3.5	Eben Moglenan huolet	115
8	Pahoiellendetyt sanat	117
8.1	Demokratii, enimestö, vähembistö	117
8.2	Etnokul’tuuru	118
8.3	Fašizmu	119
8.4	Ičemiäriändyoigevus, iččenäzys da suverienizus	121
8.5	Imperializmu	121
8.6	Karjalaine	121
8.7	Kieli, murreh	122
8.8	Kolonializmu	123
8.9	Nacionalizmu, naci	124
8.10	Patriotizmu, šovinizmu	125
8.11	Rasizmu, rodueroittelu, segregacii	125
8.12	Separatizmu	126

4

8.13 Valdivo 127

9 Liittehet 129

9.1 Ristikanzanoigevukset kanzoinvälizis sobimuksis 129

9.2 Ristikanzan oigevuksien deklaracii 132

9.2.1 Preambula 132

9.2.2 Ylehine Assamblei, 132

9.3 Europpalaine Alovehellizien da Vähembistökielien Peruskirju 138

9.3.1 Johtando 138

9.3.2 Oza I. Ylehizet ehtot 138

9.3.3 Oza II. Artiklan 2 kohtan 1 tavoittehet da principat 140

9.3.4 Oza III. vähembistökielien julgizes elajjas käytön eistämizeh tähtiäjät, Artiklan 2 kohtan 2 sidovumuksien mugahizet toimenpivot 141

9.3.5 Oza IV. Peruskirjan soveldamine 149

9.3.6 Oza V. Loppumiärävöt 150

Bibliogruafii 155

Indeksu 162

Algusanat

Tämä on toine edičii *Karjalazil očkil*-nimizes kirjas, a suurel vuitil eri kirju. Kirjan nimi vihjuau karjalan kielen tilah da kogo muailmangi kačondah karjalazil silmil. Opín sellittiä, mittuzil očkil kačon karjalažuttu, muailmua da elaigua. Tiettäväine, loitos da lähäl kaččojes tarvitah eri očkii, värillizet očkat nostetah nägyvih eri azieloi, da päiväzeh kaččojes sogevuu ilmai pimendäjii očkii.

Kirjan tiemoi ollah karjalazus, kanzallizus- da kielipolitiekku, kieli-tiedo, karjalan kielen tulii aigu, da kirjas on vähäzen muudugi kirjutustu täs aijas karjalakse.

Midä tietäh karjalazien ezivahnembis? Tieduo aijois kolmie tuhatu vuotta loittozembis aijois on vähä. On kudakui uskottavua tieduo kielirodnis Volgan mutkas vuozil 1000 eaa. Tovennägözesti vahnemat rodn’at tuldih tänne Uralan tagua.

Tulendas Volgan mutkaspäi Suomeh da Karjalah on enämbi tutkimus-tieduo da jälgimäzes tuhandes vuvves kirjutettuugi histouriitieduo. Vuvves 1000 edehpäi on jo kirjutettuugi tieduo. Pahakse mielekse tämä tiedo ozuttau, ku enimän aigua karjalazet olimmo polleteltavannu kahtel puolel muuttelehtijua Ruočin da Ven’an rajua.

Kirjan foukussu on karjalan kieles, sen pagizijois da paginmuodolois, kielen tilas da kielipolitiekas. Tämän kirjan enzimäzes edicies oli tekstua karjalazien kielitoris Ven’an Karjalas, konzu sie opittih kohendua karjalan kielen valdivollistu stuatusua. Toruandu ei kohendanuh stuatusua, päinvastah kehitys kiändyi apuatieh da pagizijoin luvun alallizeh vähenemizeh. Sen jälgeh toruandu tartui Suomen puolel eläjih karjalazihgi. Tässah karjalan kieli on jiännyh Suomes vähäzele valdivollizele huomavole da suomenkieline rahvasgi vähä tiedäy karjalan kieles.

Midä virgua on karjalan kieles, konzu valdivo ei tunnusta eigo tuve sen käyttö? Identitietan ozuttamizeh da identitietas toruandah pädöy vähäinegi libo olematoi kielenmalto. Karjalazien kerähmölöis puaksuh paginat alletah sanal “Terveh!”. Sen jälgeh sanotah suomekse libo ven’akse, ku rubiemmo pagizemah suomekse/ven’akse, kudamua parembi maltam-

mo. Pahakse ozakse netgi, ket vie maltetah karjalan kielder, jagavutah kluaniolukse eigo yhtytä kehittämäh yhty yhtestundukelbostu ruadohgi pättäviä kielder suomen da ven'an rinnale.

Kaikkii paras aigu karjalan kielen histories toinah oli 1930-luvul, hos se vuozikymmen oli hirvei karjalazele rahvahale. 1920-luvul Nevvostoliitos vähembistörahvahii kuhkutettih revol'ucien puolele kirjahmaltoikampuanoil. Iškurivauhtil 1930-luvul kehitettihgi yhtenäine karjalan kieli, školakirjatgi luajittih sil kielel da kolme vuotta karjal oli Nevvosto-Karjalas virralline kieli. A sit kanzalližuspolitiekkku kiändyi 180° da karjalan kielel tuaste rodih kielletty, hävitettävvy kieli. Yhtenäzen karjalan kielen viga oli se, ku sen ei annettu kehittyö da juurduo omas aijas yhteiskunnas pättäväkse käyttökielekse.

Täh kirjah olen kerännyh tieduo karjalazien histories da karjalan kielel. Hos olen lähes kaikes oman pädevysalan ulgopuolel, olen oppinuh kerätä vajais da risturiidazisgi tiijon palazis sellitysty karjalazien da karjalan kielen nygözeh tilah, hos ičele. Poliittizen vallan histories mustu voi muuttuo valgiekse da valgei mustakse da silmin nähtävvy nägymättömäkse.

Kuopios, 8.4.2025, Martti Penttonen

Lugu 1

Omat očkat

Sananpolvi nevvou: *Igä elä, igä opastu*. Lapsennu en ellendänyh, mintäh pidi školah mendyy huijustella omua paginua. Uskondourokoin aijakse pidi lähtie omas kluasas toizeh pertih, kunne kerävyi näppine samah tabah pagizijoi lapsii da gost’u. En voinnuh ellendiä, a pidi tirpua. Sanotih, olemmo evakot. Kois paistes ei tarvinnuh huijustella. Konzu buabo da died’oi tuldih käymäh, paginat kiännyttih Karjalah: “Viego konzu piäzemmö kodirannale?” Ga arren ruado pidi karjalazen rahvahan tolkus, kiini elaijas. Opin sellittiä, hos ičele, mintäh dielot oldih nenga. Ruavahannu, ruadoeloksen jälgeh tuli aigua nämien kyzymyksien šeikuiččemizeh.

1.1 Karjalankieline lapsus

Olen roinnuhes nenga nelli vuotta jatkovoinan jälgeh kuvvendennu lapsennu karjalazeh pereheh. Vuvvennu 1939 karjalazil oli tovellistu syydy “russofoubieh” (Ven’an varuandah) – tiijot Stalinan pluanois da rajantagazien karjalazien elaijas oldih jo levitty Raja-Karjalahgi. Konzu voinan iänet päivännouzun suunnal ruvettih kuulumah, ei olluh aigua analiziiruija jiihägo vai lähtie monivuozisadahizel kodirannalpäi. Vaihtoehto toinah ollus hengen meno libo matku Siberih? Lähes kaikin lähtiettih. Anekdotan mugah eräs mužikku, en tiijä oligo tämä Raja-Karjalas vai Kanaksen Karjalas, kyzyi evakuiččijal, eigo vois jiihä. Häi vastai: “Hyppiä kiirehel kyydih, syndyy Suomeh yksi kommunistugi”.

Minun roinduaigah karjalazien evakkoloin azettumine Suomeh oli vie kesken, sentäh kai oli vie väliaigastu, sissah meidy oli työnnelty paikas toizeh. Vahnembat vellet mendih jo školah “suomelastumah” a perehes pagin meni karjalakse. Opastuin pagizemah kui vahnembat, died’oit da buabat da ezivahnembat aigoin allus, kyzelemättäh mil kielel pagizemmo.

Nenga vikse ainos on olluh – oma kieli opastutah opastamattah da oma kieli ei tarviče nimie. Toizet ollah “pagizemattomat”, “ruočit”, “nemčat” li-bo “barbarat”. A školas pidi huijustella omua paginua da meidy käskiettih pagizemah oigiel suomen kielel.

Kuva 1.1: Uuzi oma kodi, pereh da kaksi piendy gost'ua. Kirjuttai on edurivis kolmas hurualpäi. Toizes kuvas tuatto da vellet luajitah mečäs pelduo.

Kuva 1.2: Tuatto, buabo, muamo da Uljas sanou oman mielen.

1.2 Opastunduvuvvet

On paradoksu, kui viijen hektuaran muapalaine, ven'alazien sanastos “huutor”, koval ruavol elätti suuren perehen. Sidä vai nygöi suau diivuija, ku koditila sen jälgeh, ku peldoalua suurettih kuokkimal, erähän vuvven peräs traktoralgi, sit vie peitto-ojitettih, nygöi ei elätä ni yhty hengie. Kui sanoi minun ispaanielaine kolleigu: “Correr cada vez más rapidamente, sin llegar a ninguna parte” – “Juokse ainos vai raviemi, nikunne piäzemättäh”. Perehen pidi levitä kenen kunnegi. Lähtin opastumah Turkuh da sain mieläkiinnittäjän ruavon, kudai elättäy tässah. Nygöi eläkkehel ičel on valdu vallita, midä ruan libo nimidä. Karjalakse pagizijua sie ei olluh, ga ei ni čakattu roinduperän täh. Sie olin kui äijät toizet, päivännouzuspäi, mečaspäi tulluh “suomelaine”. Ga enhäi ni pädenys varzinsuomelazekse. Minun mielenkiindo suundavui kanzoinvälizih azieloih, muailmankanzalazekse, pasifistakse. Kiinnitin huomavuo moizih dokumentoih, kui YK:s annettu *Ristikanzan oigevuksien yhtehine deklaracii* Sen toizes stat'as sanotah¹:

“Jogahizel ristikanzal pidäy olla kai täs Deklaracies julgi sanotut oigevukset da kai vällyöt, eroloi huolimata, oldahes net rodu, nahkan väri, sugupuoli, kieli, uskondo, poliittizet libo toizenmoizet uskot, rahvahalline libo sociualine stuatusu, omazus, roinduperä libo perusteh eroitteluh. Paiči sidä, ei voi olla nimittumua eruo sen muan libo alovehen poliittizen, kanzoinvälizen libo oigevuksen stuatusan perustehel, kuduale kuuluu ristikanzu, sidä huolimata olgah se aloveh rippumatoi, huolenpivon alaine, vallanalaine libo kuitahto toizin omis oigevuksis puolendettu.”

Moine deklaracii muailman valdivot annettih toizen muailmanvoinan riähkien tunnos, kuukauzi minun roindan jälgeh.

1.2.1 Perspektiivan levendämine muailmal

Akadeemizen ruavon ramkois minul oli mahto eliä vuozi Kanuadas. Moine ekskursii on kelletahto kannatettavu dielo sentäh, ku se avuau silmii nägemäh, ku toizes muas elaigu ei vältämättäh ole parembi libo huonombi, hos ongi erilaine. Mieleh jäi kanuadalazen ylioppilaslehten komiksu, kudamas bohatan nägöine madame čakkuau indianoi, kudamat prižmitäh

¹Kiännös Natalja Sinitškajan

oigevuksii: “Ku teidy ei miellytänne eländy täs muas, mintäh etto mene sinne kuspäi tänne tulitto?”

Kanuadaspäi minul oli kaksi kerdua mahto matkustua autobusal Mehikos, enzymäzel kerral kuivikkomualoin läbi San Diegos Baja California niemen nenäh La Paz linnah, laival Californien lahtes poikki manderele Mazatlan linnah da mannerdu myö järilleh pohjazeh. Sen jälgeh ellendän, mintäh tädä čurua nimitetäh Californiekse, “palajakse päčikse” - nengomaksego meijän pohjainegi mua on muuttumas? Toizel kerral ajelin Mehikon linnas Jukatanan niemele, Palenqueh, Oahakah da järilleh Mehikoh. Käyndy Teotihuakanin, Čitčen Itčan, Palenquen da Monte Albanan piramidoil da opastundu niilöin julmah histourieh avai silmii. Čitčen Itčan huipule kangetes diivuičin, mintäh nenga jyrkät pordahat. Sentäh, ku tuhanzien žerstvannu tapettuloin susiedulinnoin saldatoin rungat, veren valatandan da sydämen riičindän jälgeh, hyvin viertih piramidandan huipulpäi muassah. Ihalmoijut Amerikan kandurahvahat! Kandurahvahien alallizen toruandan täh europalazien “conquistadoriloin” oli helppo löydiä liittolazii da alistua Amerikku. Tiettäväine oružat da epidemietgi autettih sit projektas. Kolonizacien jälgeh nämien mualoin kandurahvahat jiädih diktuatoroin da heijän “Valgei Käzi” paramilituarizien joukkoloin mielivallan ual. Konzu kentahto nouzi puolistamah muanruadajii da heijän peldotilkuzii, moine rohkei mužikku peitoči tapettih.

1.2.2 Järilleh Suomeh

Kanuadan vuvven jälgeh Suomes liityin Amnesty Internationalah da puutuin Keski-Amerikku kampuanien koordinuattorakse.

Nengomien opastundumatkoin jälgeh nouzi mieleh kyzymys: Olemmogo myö, pohjazen Euraazien uralilazet kanzat, Euraazien indianat? Mintäh Karjal kolonializoidih da karjalaine kandurahvas puuttui ulgomualazikse omal kodirannal? Mintäh Suomi ei tunnustannuh evakkoh tuoduloi karjalazii samanarvozekse sizärkanzakse, kudamal on oma kul’tuuru da kieli?

Lugu 2

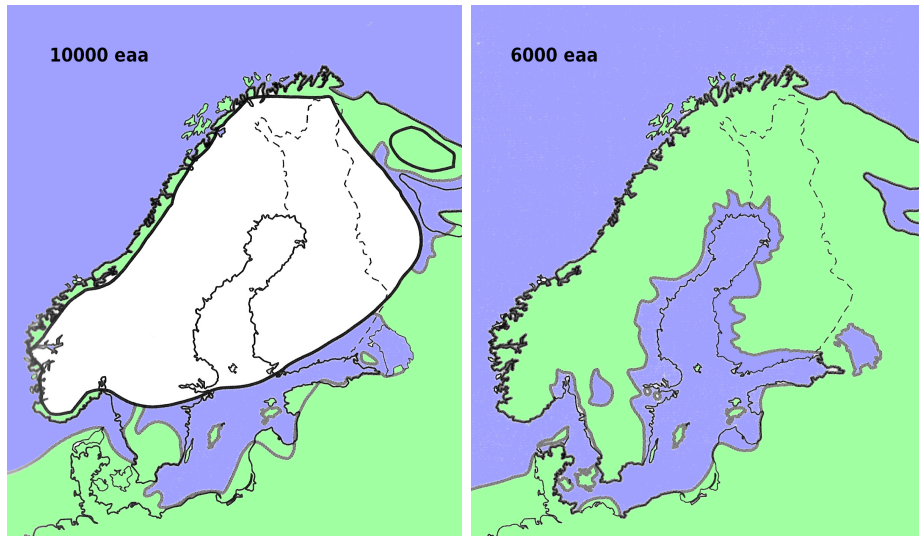
Migraciet Päivännouzu-Europas

Täs luvus šeikuičemmo suurii migracieloi, kus da konzu niilöil oli vaikutustu karjalazien da toizien baltiekkumeren suomelazien kanzoin azettumizeh da eländäh. Suuri migracieloin aigu oli enzimäinen vuozituhhat nygösty aijanluguu, da paikku oli pontine aro, mečätöi zounu Mustan meren da Kaspien meren pohjaspuolel. Tulien aijan baltiekkumeren suomelazet da toizet uralilazet kanzat elettih pontizen aron pohjaspuolel, kus elaiгу onnuako oli vähäzen rauhällizembua. Ga liikendeh arol työndi keskieuropalazii rahvahii, nimenomah slavjanoi, koillizeh, Baltiekkumeren, Fennoskandien da Ural-mäistön välizele taigale, kartoin mugah “suomelas-ugrilazien kerälijöin” eländyalovehele. Nygözen tiedämyksen mugah [47] vuozinnu 1000 eaa suomelas-ugrilazien rahvahien ezituaatot elettih Volga-joven mutkan da Oka-joven ymbäristös.

2.1 Migracieloin syyt

Suomes 2000-luvul populistizeh paginah nostih sanat “muahmuuttai” da “populacienvaihtandu”, muga kui suomelazet aigoin allus oldas eletty täs kohtas maailmua da enne heidy ei niken tiä elänys. Pidäy mustua, ku jääkavven aigah 10000 vuotta eaa (Kuva 2.1) tiä jään ual niken ei voinnuh eliä [74]. Jiän sulajes hirvet, hukat da kondiet, heijän peräs mečästäjätgi ruvetti tänne muuttamah. Emmo tiijä, minvärizet silmät, tukku da nahku heil oli, emmögo sidä, kui hyö paistih. Nenga 5000 eaa Baltiekkumeren da Suomen raja rubei mustoittamah nygösty.

Voimmogo ellendiä, mintäh kogonaine kanzu jättäy kodirannan da lähtöy kohti tundematoindu? Sanotahhäi sananpolviloisgi, ku “muijal eländy menettelöy a kodi on paras”. Karjalazet tietäh, ku ei ole kebejei jättiä kodirandua, hos ongi hyvä tiediä, kui eletäh rajan tagan. Ga

Kuva 2.1: Jäikauzi 10000 vuotta eaa da 6000 eaa

toiči on pakko lähtie.

On monii pakoittajii syylöi, kudamat ollah työnneldy rahvahii perindöl-
lizek kodirannalpäi eččimäh uuttu eloisijua:

- Suurin tietty *luonnonkatastrofu* [57] oli Jukatanan niemele pak-
kunuh *asteroidu*, kudai tappoi 66 miljonua vuotta tagaperin di-
nosaurukset da muut suuret elätit. Nengomua voi konzutahto tapah-
tuo, tiähtenlennos asteroidah. Spekuliiruijah, ku Kalevalan 47. runo
vihjuau Viron Saaremuan Kaalin kruaterih: “Tuli toi jo äijän paha,
vahinguo se valgei luadi, tuikahtih se tulikyven, ruskei kerä muale
tuli”... Suuret *muansäräytykset* ollah työnnetty suurii rahvasjouk-
koloj eččimäh uuttu kodii da suuret *vulkanoj* purgavukset ollah
vuozikse pimendetty taivas da nenga tuodu nälgiä.
- Hunnit tuodih 165 eaa Europah suuren **epideemien** *Antoniuk-
sen ruton* (toinah suuri rubi) [69]. Se tappoi Rooman Imperiuman
cuarin Marcus Aureliuksen da 5 miljonua rahvastu da heikendi im-
periumua. Vuvvennu 541 salduatat tuodih Bizantien sillozen cuarin
mugah nimitetyn *Justinianuksen ruton* (rottien da čondžoloin kauti
suadu Jersinia pestis baktieru) epideemien Bizantah. Kahtes suas
vuvves se tappoi 50 miljonua libo nelländeksen muailman rahvaslu-
vus. *Mustu surmu* (segi toinah Jersinia pestis baktieras) tuodih Eu-
roppah Aaziespäi. Vuvvennu 1346 se levii da tappoi ruttoh puolet
Europahan rahvahas. Hyvä libo paha, se lopullizesti loppi viikingoin

matkat Europpah..

- Jiäkavvet ollah oldu pitkyaigazii *ilmastonmuutoksii*, kudamil on olus suuri merkičys pohjazes eläjil. Ga on olluh toiziigi vie sellittämättömii kylmii libo lämbimii, märgii libo kuivii kauzii, kuduat työnnelläh rahvahii paikas toizeh. Ei kaikile migraciiloile Aaziespäi tietä sellityksii.
- Paiči “luonnollizii” syyloi, on ristikanzan *ičen luajittuloi katastrofoi*, kudamat siirrelläh kanzoi. Hyvinvoinduki voi kazvattua *rahvasluvun* liijan suurekse resursoih näh nenga, ku kaikile ei lövvy tilua da syömisty, pidäy lähtie. Toinah muan piämies tahtou olla suuremban muan piämies da sikse algau *voinan* da työndäy saldatat ottamah muadu da rahvas pagenou da työndäy toiziigi rahvahii pagenemah. Ilmastonmuutoksil tiluammo suurii migracieloi tulieh aigah.

Kui voimmo suaha tieduo ammuzis aijois, kudamis ei ole kirjutettuu historiedu? Geolougistu tieduo on miljooniengi vuozien tagua, konzu ezituatot ei vie ni käveldy kahtel jallal. Arheolougu nägöy luulois, konzu jo oli rahvastu da kui hyö elettih da sengi, kui rahvahan eländypiiri levii. Nygöi genetikku andau tarkua tieduo rahvahien sevoittumizis da niilöin aigujälletykses. Konzu rahvahat ruvettih pagizemah, kielien sevoittumizis suau tieduo migracielois. Kaikkii nämii keinoloi yhtistelemäl voi suaha aiga uskottavua tieduo kanzoin histories. Langan kirju [47] on hyvä lähte suomelas-ugrilazien ezihistories.

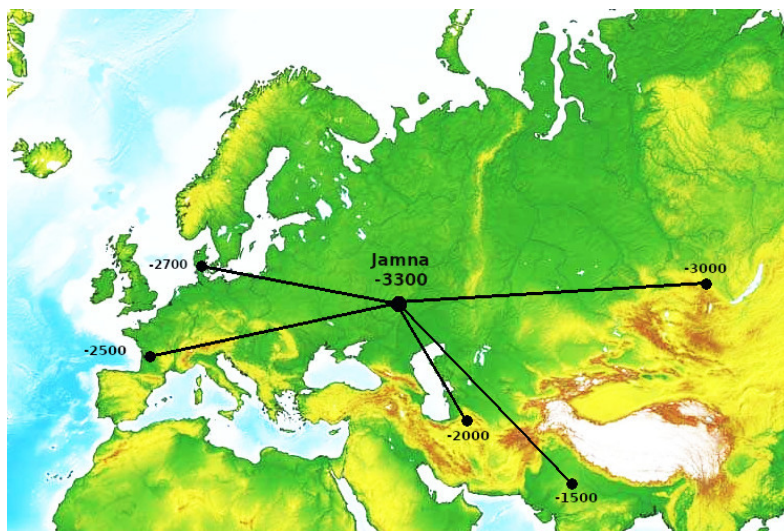
2.2 Migraciet pontizel arol

Pontine aro on puutoi zounu, kudai algau Mustan meren päivänlaskupuolel da jatkuu nygözien Rumanien, Moldovan da Ukrainan kauti Kaspinenmeren koillispuolele Ural-mäistössah da siepäi vie Aazien puolele Keski-Kazakstanah. Ielleh päivännouzuhpäi Altai mägilöin tagua löydyy Mongouliden tazango, kudamua myöte nomuadal pädöy hevol račastua..

Pontine aro oli Urualan libo Kaukuazan tagua tulluzien, turčien- libo iranansuguzien, hevol račastajien nomuadoin valdutie Europpah. Sil tiel oligi enzimäzel vuozituhandel äijy liikendehty. Suomelas-ugrilazet keräilii- da mečästäirahvahat elettih aron pohjaspuolel taigas eigo oldu lähäzes kontaktas vojuiččijoin nomuadoinke. Yhtelläh pontizen aron nomuadurahvahat maksau täs kirjas mainita sentäh, ku heil oli ebäsuoru a suuri vaikutus meijän ezivahnembien eländäh.

2.2.1 Jamnat

Nygöi puaksuh mainitah *jamna* kanzua sentäh, ku muga sanotun *Kurgan hipotiezan* mugah hyö oldih indoeuoppalazen kielen kandajat da levittäjät. Hyö iče perivyttih siberiläzis libo Kaukuazien tagazis rahvahis. Europan puolel hyö azetuttih nenga v. 3300 eaa, Donan da Volgan välih, ei muga loitos Volgan mutkas suvehpäi. Sie Jamna-kul’tuuru kehityi da levii 3300-2600 eaa Altai-mägilöih, Iberieh da Skandinuavieh suate. Nimitys “jamna” tulou ven’an sanas ямная (яма=haudu) heijän muahpanotavan mugah. Paiči hauvois, heidy mustetah häkkilöin viettylöis vagonois, kudamienke hyö ajeldih ymbäri Europua da Aazien puolelgi, Kuva 2.2.

Kuva 2.2: Jamnoin matkat päivänlaskuh da päivännouzuh.

Tämän kirjan fokuksu on karjalan kieli. Mintäh sit mainita täs jamnoi da indoeuoppalazii kielii? Sentäh, ku nenga ammuzis aijois kui tiijämmö, meijän uralilazien susiedat ollah oldu indoeuoppalazien kielen pagizijoi. Voi spekuliiruija, ku toinah pagizimmo yhtehisty kiely mondu tuhattu vuotta tagaperin Uralan tagan. Kuva 2.3 ezittäy yhten apksimacien Europan da Päivälasku-Aazien rahvahis vuvvennu 1000 eaa. Täl kartal oigien yläčupun eläjät vuodessah 1000 jaa paistih uralilazii kielii. Karjalazien ezivahnemat vuvvennu 1000 eaa käveltih kohtas “Volga Battle-Axe Culture” libo Volgan mutkas, päivänlaskuh kohti Baltiekkumerdy”, pohjazeh kohti Suomie, kunne tul dih nenga vuvvennu 0, da sit vie päivännouzuhpäi, kus tul dih Luadogan rannoile nenga vuvvennu 700 jaa. Tiettäväine oza matkudovarišois väzyttih enne Karjalah tulendua.

Saamelazet lähtiettih Volgan mutkas luodehehpäi da kerrittih Suomen enne Baltien kauti tulluzii da jatkettih pohjazeh Jiämerele suate. Kuvan 2.3 kartal siirdäzin baltiloii da proto-sluaviloi vähäzen lounahahpäi, enne heijän e<kspansiedu koillizeh.

Kuva 2.3: Europan kartu 1000 eaa.

2.2.2 Aigazet migraciet pontizel arol

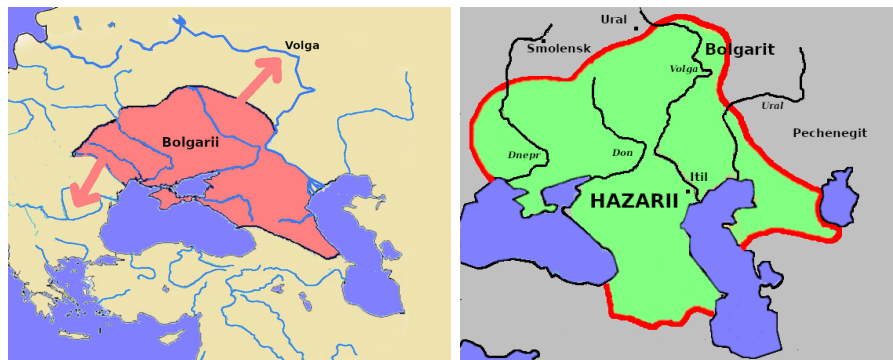
Kuva 2.4, kudai on otettu Riasanovskyn kirjas [75], hyvin vedäy yhteh aigazet migraciet mollembin puolin aijanlaskun aluu. Vuoziluvut ozute-tah nämien kul'tuuroin vägevyön aigua.

Kimmerit, *skyytit* da *sarmuatit* ollah iranilastu suguu da paistih in-doeuroppalastu kieldy. *Hunnit* da *avuarit* tuldih Mongoliespäi, ga arole tulduu heijän joukko oli aiga monietnine. Hunniloin valdukauzi jäi ly-hyöksi sodapiällikön Attilan kuoltuu v. 453. Bolgarit (libo bulgarit) tuldih arole toinah 400-luvul. Vuvvennu 558 avuarit ilmoitettih Bizantien cuari Justinianuksele omas haganas (valdivo), bolgarat jäädih heijän val-dah. Yhtelläh 630 bolgarat nostih avuaroi vastah da perutettih oma imperiumu, *Vahnu Suuri Bulgarii*, ga ei pitkyigäine. Vuvvennu 668 Kaukua-zan tagua tulluot turčiensuguzet hazarat da hajoitettih Bulgaria kuudeh palah. Karpuatoin tyveh juurdui Bulgarii, kudai assimoidui sluavilazekse

Kuva 2.4: Aigazet migraciet pontizel arol Riasanovskyn [75] mugah.

da eläy viegi. Toine pala azetui Volgan mutkah. 922 hyö omaksuttih islaman viero. Volgan Bolgarii pyzyi hazaroin vallan sissah, kuni Kievan Rusin Sv’atoslav I voitti hazarat. Se pyzyi iččenäzenny vuodeh 1376, konzu se puutui Moskovan valdah.

Kuva 2.5: Bolgarit da hazarat.

2.2.3 Myöhembät migraciet Pontizel arol

Hazaroin valdivo oli monikul’tuurine, monivieroine verraten monih lyhytigäzih nomuadivaldivoloi, “hanoih” (haganate), kudamii rodih Pontizel arol.

Mad’arit lähtiettih Uralan tagua kudakui samah aigah kui Baltiekkumeren suomelazet Volgan mutkas da kerrittih nygözeh kodimuah kdakui samah aigah migu karjalazet Karjalah, Kuva 2.6. Matkal heih sevoittui turčielastu nomadoin verdy a kieli säilyi.

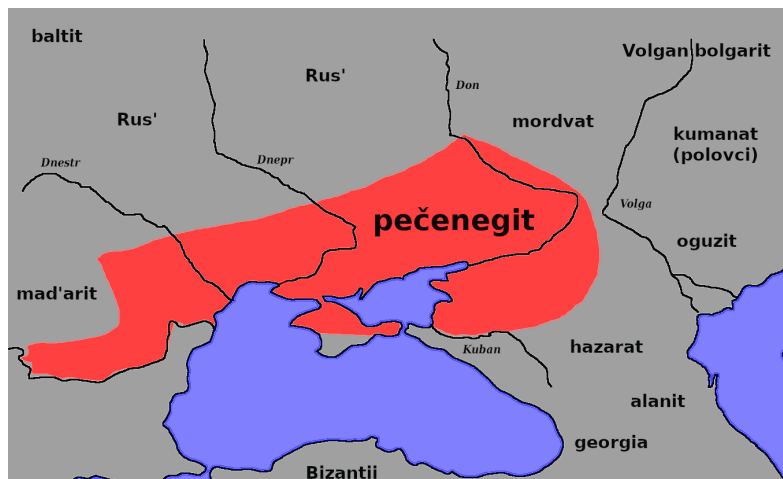
Mad’arit paistih ugrilastu kiely a vägevyön aigah madjarien vallan ual paistih monii kielii. Skiitoin da sarmuatoinke pontizel arol, semmite Krimal, heijänke sovus eli kul’turnoloi grečieläzii da biznesmenoi.

Enzimäzen vuozituhanden loppuu kohti rubei nouzemah Kievan Rus’. Rus’an kniäzy Sv’atoslav I valdai hazaroinn piälinnan Itilan da Hazarii menetti iččenäzyön a häi ičegi maksoi hinnan: Vuvvennu 972, konzu häi ajoi pečenegilöii Kievaspäi, nämä händy tapettih. Kui Šestakovan školakirjas sanellah: “Pečenezkoin kniäzy hänen piän luus luadi staučan da piruloin aigah joi täs.”

Toizele vuozituhandle tulduu viegi tuli pienembii kaikienske vojuččijoi nomuadoi, yhtelläh elaiгу pontizel arol vikse oli rauhoittumah päi. *Pečenegit* da *kumanat* (libo *polovcit*), Kuva 2.8 da toizet torattih keskenäh da

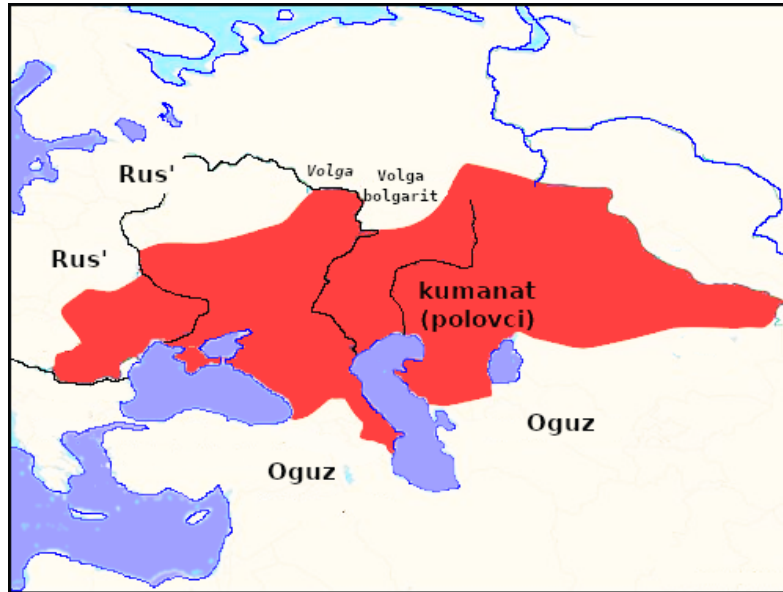
Kuva 2.6: Mad'ariloin matku 1100 eaa – 895 jaa

Kuva 2.7: Pečenegit v. 1030

slavjanoinke. Ga mongoloi iellehgi tuli Europpah – Ven'a piäzi mongoloin igon ualpäi vastevai 1480.

Kui višnannu tortanpiäl täs pädöy mainita anekdottu keviäl 2024. Školniekku kyzyi Ven'an Federacien prezidental, toinah hänel oli kuhkutettu kyzymäh “Kus ollah Ven'an rajat?” Täh prezidentu muheloittajen vastai: “Ven'al ei ole rajoi!” Ga erähii päivii jälgeh Mongolian endine prezidentu Cahiagiin Elbegdor' citeelbegdor muheloitti da työndi X-meedieh kuvan Kublai Hanan aigazes Mongolian kartas vuvvel 1279, Kuva 2.9.

Kuva 2.8: Kumanat 1200-luvul.

Kuva 2.9: Mongolia vuvvennu 1279

Novgorodan valdivo kuului Mongolieh a Keski-Eurooppu, Baltien muat, Suomenlahten rannat da Luadogan da Oniegan luodehpuoli ei kuuluttu.

2.3 Slavjuanoin ekspanzii

Nestorin hrouniekku [61] ainavoluaduzesti sellittäy kanzukundien roindan histouriedu “aijoin allus” lähtijen. Sen mugah Rusin perustajih kuului paiči slavjanoi, suomensugziigi rahvahii: čuudit, vepsäläzet, merjalazet [51], muromalazet da meščerätgi, piämiehinny varjagat. Ga pidäy mustua, ku se ei ole aigalazien kirjutettu objektiivine histourien kirju, a jälgehpäi Rusin intresois kirjutettu kombinacii suarnua da tottu.

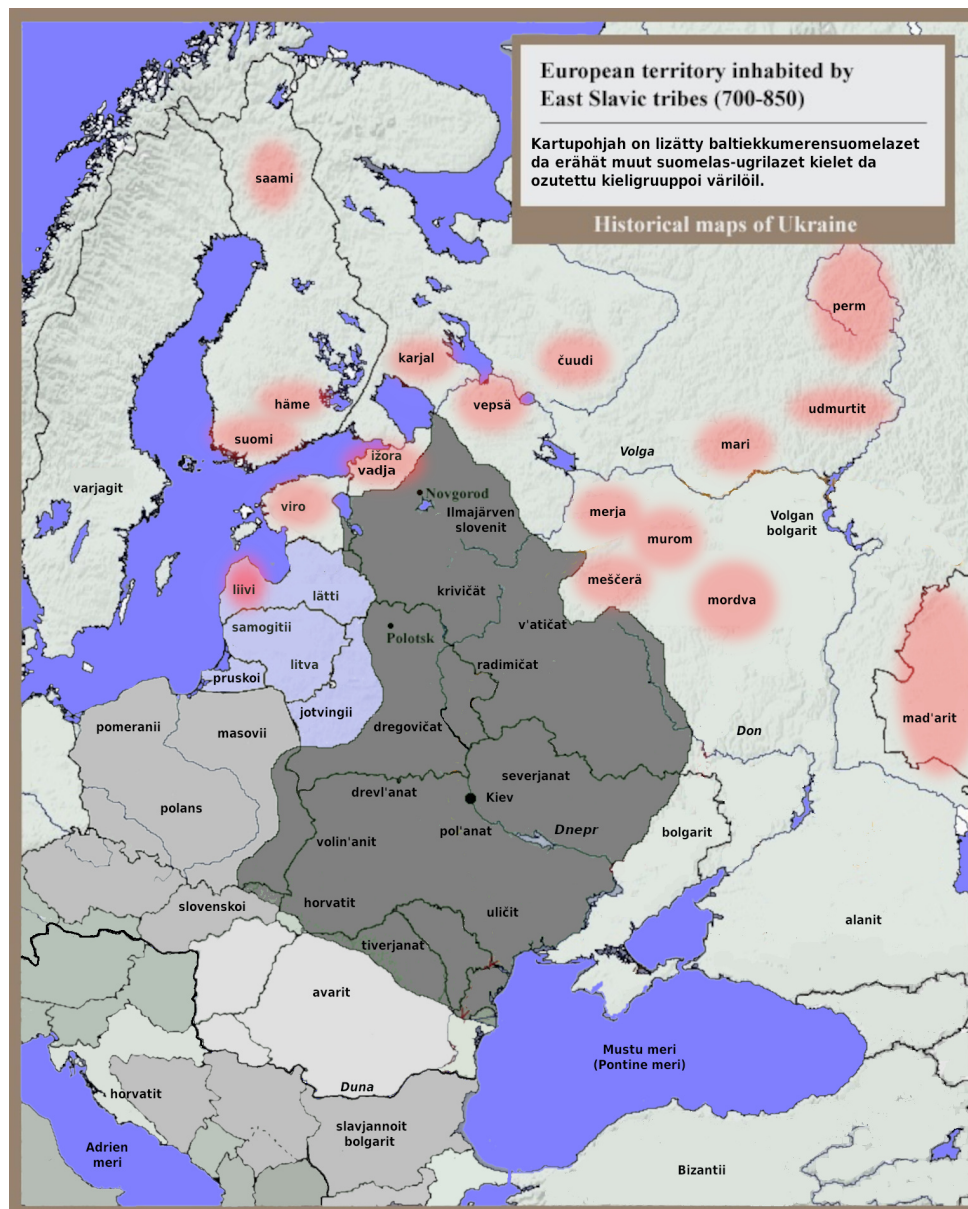

Kuva 2.10: Baltit da slavjuanat v. 500.

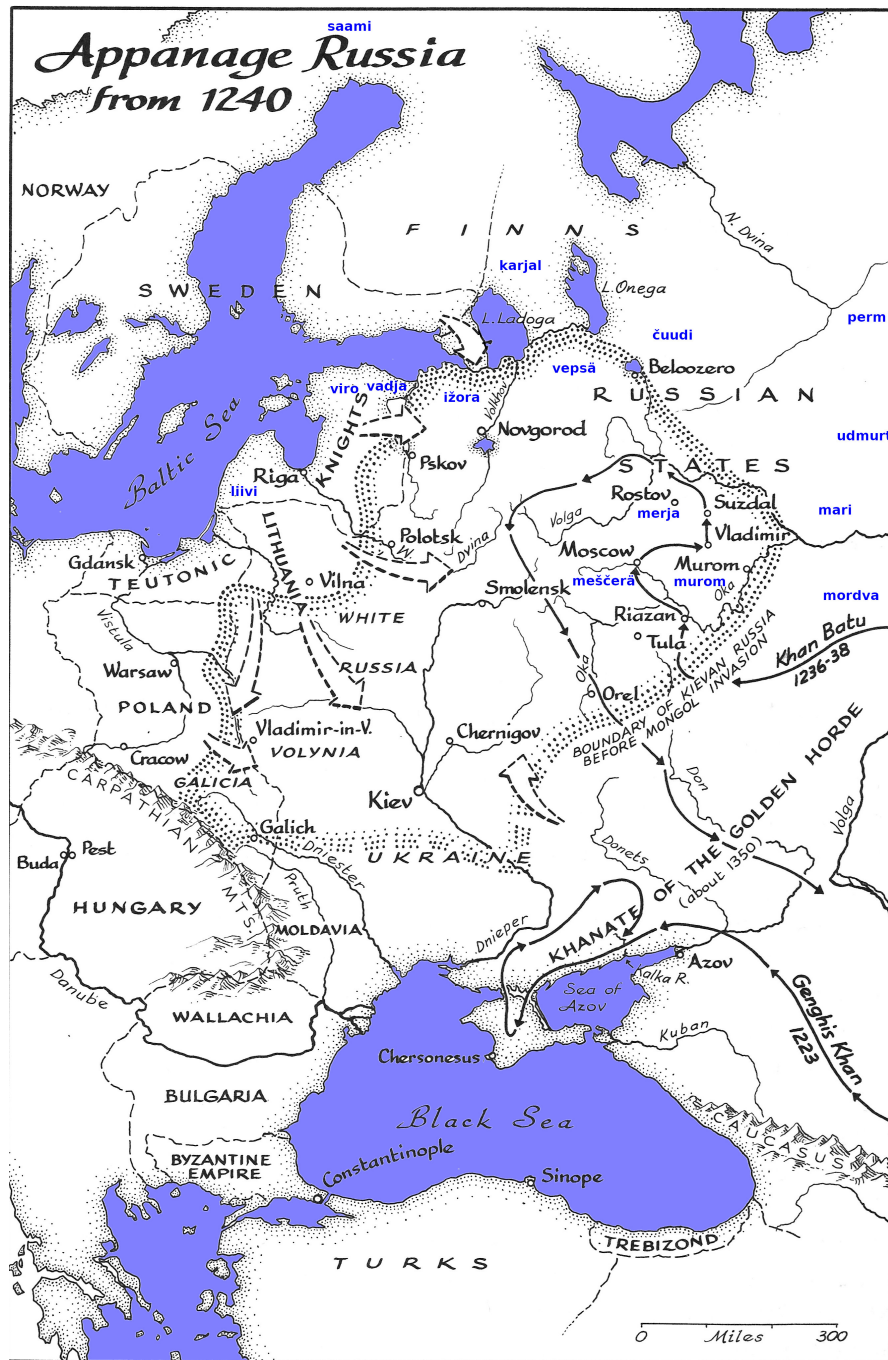
Enzimäzii kirjutettuloi dokumentoi slavjuanois on nenga vuvvel 100. Lingvistat ollah tagaperin piätelty, ku slavjuanoil da baltiloil on yhteine indoeurooppalaine kandukieli, kandu-balto-slavjuanu. Kus da konzu se kehittyi, tiedänöygo ken? Aiga varmuu tieduo on, ku v. 500 baltit eletih Baltiekkumeren päivännouzurannal da slavjuanat Polesies Gdanskan lahten da Karpuatan mägilöin välis, Kuva 2.10

Kui iel ozutettih, enzimäzel vuozituhandel pontizel arol oli äijy liikendehty da eloisijan eččijä, konfliktuagi rodih. Slavjanoingi rahvahan lugu kazvoi, sentäh heidy lähti joga suundah eččimäh leviemiä eloisijua, Kuva 2.11.

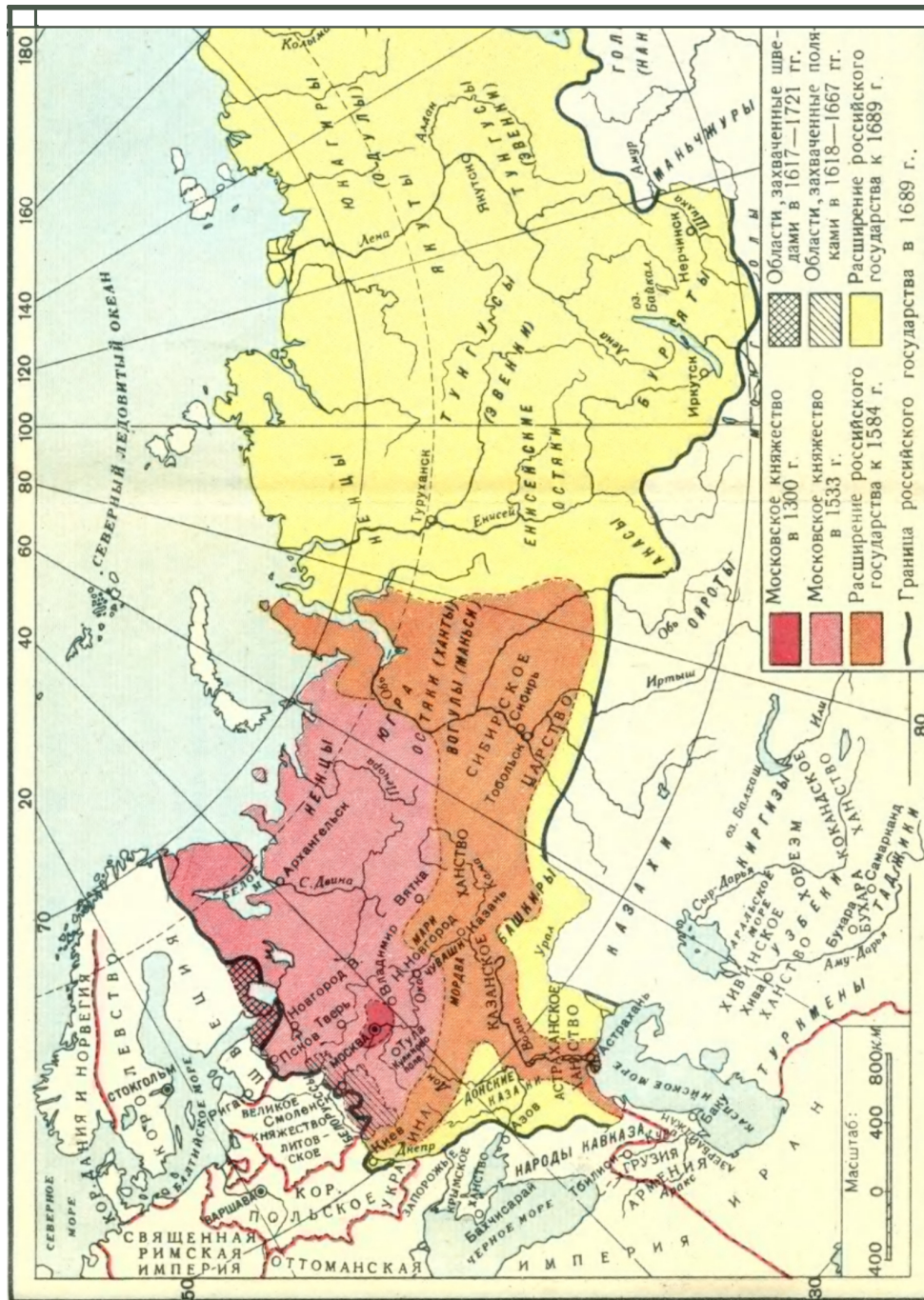
Päivänlaskuslavjanois roittih pol’sat, sorbit, čehit da slovakat, suvislavjanois bulgarat, serbit da kroatat. Päivännouzun suundah lähtiettih pol’uanat da sever’uanat da sie algoi kehittyö Kievan Rus’, a sil čural pidi varata vojuiččijoi pečenegilöi da toizii nomadurahvahii. Pohjazes oli Baltiekkumeri da sen rannal baltat. Heijän susiedakse lähtiettih po-

Kuva 2.11: Slavjuanoin ekspanzii vv. 700-850.

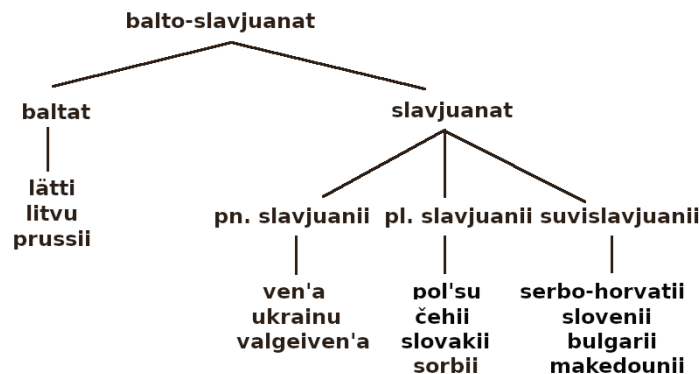
Kuva 2.12: Rus' da Mongoloin tulo 1240. Riasanovskyn [75] kartah lizätty uralilazet rahvahat sinizel. Verdua Kuvah 2.11.

Kuva 2.13: Šestakovan [85] kartas näggy, ku enne v. 1584 Mordva da Mari ei kuuluta Moskovah a sit kuulutah. V. 1617 Ruoči on suuri.

ločanit, sinne rodih Belarus’. Nygözien baltilazien da slavjanskoloin kielien sugupuu on Kuvas 2.14.

Koillizen suunnas oli vällembiä. Sie suurel alovehel eli suomensuguzii rahvahii. Sinne päi lähtiettih Ilmajärven slovenit da krivičät. 200-300 vuottu myöhembii kartu oli jo Kuvan 2.12 nägöine. Volgan da Okan rannoil elänyöt muromalazet,[60] meščerät,[54] merjalazet [52] da Baltiekkumeren da Suomen kauti Luadogan, Oniegan da Valgeijärven čurale piädyntyöt vepsäläzetgi [100] puututtih Rusin mereh. Marilazet da mordvalazet puututtih Moskovon valdah 1500-luvul. Nygöi harvu suomelaine da karjalaine tiedäy merjalazis, muromalazis da meščeräläzis kielirodnis, hos 1100-luvus merjalazii oli 800 000. Sih aigah suomelazii oli vaiku 50 000. 1800-luvul merjakse vie yleizesti paistih [89].

Kuva 2.14: Baltiilazet da slavjanskoit kielet nygöi.

2.4 Volgan mutkaspäi Karjalah

Karjalan kielen histourii on oza *uralilazien kielien* histouriedu. Urualan mäistö on čieppi mägilöi Europan da Aazien välis. Suves se algau Kaspian meren koillis- da Araljärven luodehpuolel. Siepäi se jatkuu pohjازه, 65 leveysastiel (Oulun korgevuol) kohti Vorkutua da Jiämerdy. Suomen korgevuol Urualan tagan eletäh hantit da mansit da siepäi lähtiettih mad'arit Dunan rannoile. Komilazet eletäh Urualan täl puolel.

Suvembas, Morkovan korgevuol, puoli tuhattu kilometrii Uruualal päivänlaskuhpäi on ns. *Volgan mutku*. Tänne Volga tulou Nižnii Novgorodaspäi. Sen pohjaspuolel eletä marit, suvipuolel mordvat. Nižnii Novgorodas Volgah tulou Oka-jogi. Sen varrel elettih muromalazet da sih yhtyy Moskovu-jogi, kudaman varrel, Moskovan suvipuolel elettih Meščerät. Soudamal Nižnii Novgorodas Volgua vastuvirdah koillizeh löydyy Rybinsk, ku Volga kiändyy lounahah. Mutkan sydämes elettih merjalazet.

Estounielazen arheolougan Valter Langan kirjas [47] *Läänemerensoo-me tulemised* da sen tävvendetys suomenkielizes edicies *Homo Fennicus – Itämerensuomalaisten etnohistoria* [47] on nygözeh tiedoh perustui selitys meijän ezivahnembien matkas Volgan mutkaspäi Baltiekkumeren rannoile da ielleh Fennoskandieh. Toine puoli heis lähti luodeheh kohti Luadogua, Kuva 2.15. Heijän matku Langan kirjas on vaiku sivujuondeh.

Kuva 2.15: Migracii Karjalah.

Nygözes aijas da muailmas käzin on vaigei ellendiä, mittuzes muailmas ezivahnembat siirryttih Volgan mutkas Karjalah. Sih aigah Ven’ua ei olluh da slavjanoin kodirandu silloi oli vie Polesies, Karpuatoin mägilöin tyves. Konzu nomuadat da torat Pontizel arol ližettih, slavjuanat ruveti työndymäh joga suundah ga enimän koillizeh, kus suomelas-ugrilazet rahvahat elettih. Ilmajärven suundah lähtiättih *slovenit*, kuduat jatketi Valgeijärveh suate. Volgan ladvoile da iellen merjalazien eländysijoile lähtiättih. *krivičät*

Kai volgalazet ei lähtietty matkah yhtel aigua, eigo kaikin tuldu Suomessah. Baltiekkumeren suundah lähtenyöt kerrittih Baltien alovehele enne slavjanoin ekspanziedu. Oza heis kiändyi pohjازه enne Riianlahtel-

luo tulendua — *swivirolazet* da *setot*. Baltiekkumenen rannoile tulluzis oza azettui Kuurinmuale – *liiviläzet*, oza kiändyi pohjazeh. Suomenlahden suvirannale jäädih *pohjasvirolazet* da em vadjalazet, kuduat jatkettih vie päivännouzuhpäi. Yksi joukko lähti meren yli Lounas-Suomeh, toinah vuodeh 0 mennes. Sinne azetuttih (*varzin*)suomelazet. Siepäi joukko leveni Häme, *hämäläzet* nenga v. 300 da Luadogale *luadogulazet* nenga v. 700. Luadogulazet jagavuttih vie *karjalazikse*, *vepsäläzikse* da *ižoroikse*. Vepsäläzien eländyaloveh leveni Valgeijärvele, ižoroin Suomenlahden perän ymbäri, Kuva 2.16.

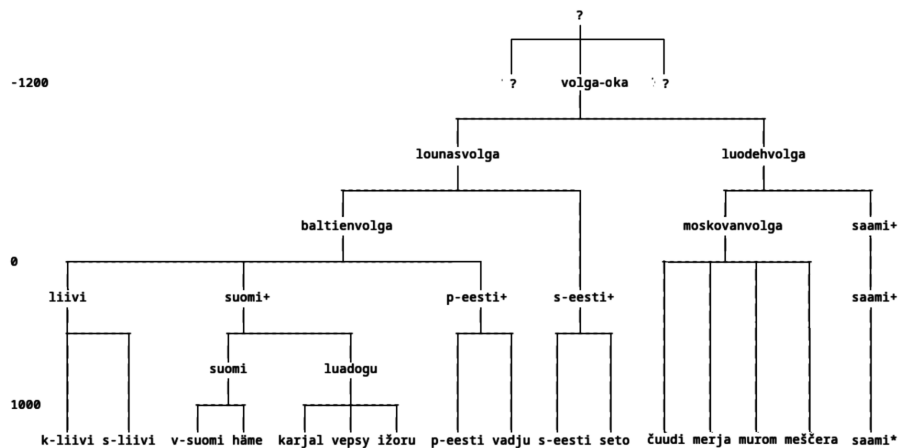
Kuva 2.16: Sugukanzat. M on nygözen Moskovan paikal.

Samah aigah, konzu tulijoin baltiekkumeren suomelazien ezivahnem-
bat lähtiettih lounuan suundah, toine joukko lähti luodeheh, ga hillem-
bah. Kaikin ei kerritty loitos, ennegu jäädih sluavilazen invuazien ual.
Heijän siirdymizis onnuako ei ole nenga tarkua tieduo migu päivänlaskuhh
lähtenyzis. A kanzoin nimet nävytäh nygöigi paikannimilöis: Meščerino
(lähäl Moskovua), Murom (Oka-joven rannal), Čudskoe ozero (Peipsjärvi).
Väitetäh, ku Moskovan nimi tulou merjan kielles da Volgagi olis uralilazien
rod'nien annettu nimi.

Himoittas enämbi tiediä, kui meni luoheheh lähtenyzien matku. Konzu

saamelazet tuldih Fennoskandieh da Atlantan rannoile? Kui vastavuttih čuudit vadjalazien da ižoroin da karjalazienke, da merjalazet vepsäläzienke?

Kuvas 2.17 on Volgan mutkas lähtenyzien sugulazien sugupuu.

Kuva 2.17: Volgan mutkas lähtenyzien sugupuu.

Kai nämä kanzoin siirdymizet da tiijot kedä kusgi eli enne volgalazen tulendua da ket jäädih kenengi ual, on vie muutoksenalastu tieduo. Vie suurempi tiedämättömys on sit, kui ezivahnembat tuldih Volgan mutkah, harpuamal Uralas piäliči?

2.5 Varjagoin matkat

Rusis “viikingoi” nimitettih *varjagoikse* da Baltiekkumerdy Varjagoin merakse. Enzimäzen vuozituhanden loppupuolel varjagat purjehtittih Europan meril da Amerikkahgi. Ga Europan meril da Ven’an jogiloil oldih eri varjagat. Rusin varjagoin piäjoukko toinah oli enimyölleh ruoččilastu, a tovennägöžesti heijän joukos oli suomelastu da karjalastugi. (Kuva 2.18) ozuttau varjagoin piäreitit jogiloi myöte Bizantieh da Kaspien merele.

Jo 700-luvul hyö käydih Luadogal. Jo silloi perustettih *Aldeigjuborgan* (myöhemi *Staraja Ladoga* = *Luadoganlinnu*) lähäl *Olhava-joven* suudu. Sie hyö torguittih meijän rodnieke. Siepäi hyö lähtiittih šeikkai-lemah Ven’an jogiloi myö da otettih güdakse da tulkikse meijän rodni, kuduat jo tundiittih niilöi jogiloi. Arvellah, ku ku Novgorodan perustajas varjagu *Rurikas* oli suomelastu verdy, toinah karjalastu? Ven’an jogiloil

Kuva 2.18: Varjagoin jogireittilöi

soudelijoi varjagoi nimitettih sežo nimitettih *rusoikse*. Luadogalpäi hyö

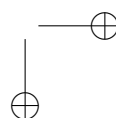
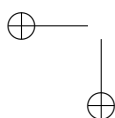
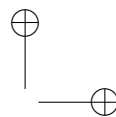
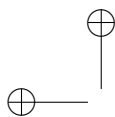
piästih Olhavanjoven da Lovat-joven kauti Dneprale da ielleh Bizantieh. Reitn varrel hyö perustettih kauppupaikkoi. Moine oli *Rurikanlinnu* (= *Holmgård Novgorod*). puolikymmen kilometrii *Ilmajärven* pohjaspuolel da *Gorodok* kymmene kilometrii Ilmajärven suvipuolel. Dnepran varrel hyö pandih alguh em Kievan Rus valdivo.

Luadogalpäi piäzi toiziigi jogiloi myöte Bizantieh. Syvärin kauti piäzi *Valgeijärvele* da siepäi ielleh Volgale. Toine reitti Volgale lähti Ojattijogie myöte vepsäläzien kylien kauti. Volgua myöte hyö purjehtittih ielleh Kaspien mereh libo Mustah mereh.

Matkoin motivacii varjagoil onnuako oli šeikkailu, ryöstely, torguičendu, orjukauppugi, ken tiedäy?

2.6 Konzu da kunne hävittih kielirod’nat?

Kuvan 2.17 kielis valdivollizinnu käyttökielinny eletäh nygöi vaiku suomi da viro. (Sekcies 3.8 paheksin J.K. Paasikiven kandua, kudaman mugah keyhäl da vähäluguzel rahvahal ei ole vägie pidiä omua kul’tuurua, hos Päivännouzu-Karjalas pagizijua oli lähes sada tuhattu, lugemattah tverinkarjalazii, kudamii oli enämbi). Ligimiäräzii vastavuksii voi piätellä Kuvis 2.11, 2.12, 2.13 da 2.16. Kuvis voi piätellä, ku čuudit, vepsäläzet da meščerät ruvettih jiamäh sluavilazien ual vuodeh 1000 mennes. Vuodeh 1200 mennes sluavilaine mylly rubei jauhomah vadjalazii, ižoroi, karjalazii, merjalazii da muromalazii. Karjalazet ruvettih jiamäh Novgorodan ual 1200-luvul, samah aigah ku ruoččilazet allettih miehittiä Suomie. Mordvalazet da marilazet jiadih Ve’nan suappuan ual 1500-luvun lopul. Sit “suomelas-ugrilaine” Volga-jogi kogonah puuttui Ven’an valdah. (Sana “volga” tarkoittau on suomelas-ugrilastu periä da tarkoittau valgiedu). Ruočin vägevyön aigah saamelazet da suomelazet oldih vie Ven’an puolel kaččojen “meren tagan”. Vastevai 1700-luvus edehpäi ven’alaine imperia-lizmu rubei toven himoiččemah alovehii Suomenlahten, suurien järvilöin da Vienan meren tagan.

Lugu 3

Valdivot tuldih Karjalah

Konzu meijän volgalazet ezivahnemat kerrittih Suomen manderele, ei olluh Ruočin eigo Ven’an valdivoloi. A konzu ezivahnemat kerrittih Karjalah, sit valdivollizet rakendehet Ruočis da Ven’al jo allettih nosta iduzel. Tarkemban sellityksen tämän luvun tiemois suau lugie ezim. Kirkizen [42], Korpelan [45] da Riasanovskyn [75] kirjois da stalinistizen versien Šestakovan [85] školakirjas.

3.1 Ristupohodat — miekan da biblien liitto

Viikinguaijakse čotaijah nenga vuvvet 800-1050, ga eihäl täl ilmivöl olluh selgiedy alguu da loppuu. Eigo silloi paistu viikingois, tämä nimitys otettih käyttöh vaste vai 1800-luvul. Päivännouzupuolen viikingoi nimitettih *varjagoikse* da hyö sovvedil da purjehtittih Päivännouzu-Europan jogiloi myöte Bizantieh. Eigo viikingat käytetty sarvekastu šl’omua, kui komiksuheroi Harald Hirvei (angl. Hågar the Horrible). Harald oli historielline hengilö, Norvegien kuningas Harald III “Hardrada” (1015–1066), jälgimäine viikingukuningas. Häi kiändyi hristianskoih vieroh da kuoli bojus [30]. Päivänlaskupuolen viikingat, normannat, ajeldih venehil libo laivoil Europan rannoile ryöstelemäh. Toizen vuosituhanden puolel rannikol eläjät ruvettih varustuaksemah viikingoin hyökkävyksih. Eigo ni koispäi enämbi olluh nengomua työndyö. Iellizes luvus mainittih mustu surmugi syykse viikinguaijan lopundah. Aigukauzi oli muuttumas. Hristianskoi viero rauhoitti viikingat. Da toizielpäi vägivaldu rubei muuttumah viikingoin “káziruavos” nouzijoin valdivoloin “tappoindustriekse”.

Allukse hristianskoi viero oli keyhien viero, kudai opasti suvaičustu da taza-arvuo. Kirikös keyhytty edustettih manuahat. A hierarhien korjimmil tazoloil kirikönmiehet ruvettih himoiččemah valdua da kullan

kiilduo. Kniäzät da kuningahat ruvettih keriamäh sodajoukkoloi. Ruadopuarakse hyö otettih jepiskopat, kudamat blahoslovittih hyökkävykset “vierottomii” vastah. Nenga Jumalas luajittih saldattu, kudai on voit-tajan puolel. Karu heidy muanitti duumaiččemah: Mintähbo voit-tajan pidäs vuottua bariššua kuolendassah, voihäi sodasualehen jagua edumak-sunnu? Nenga valdua da hristianskoidu vieruo levitettih miekan da bib-lienke.

Vuvvennu 1054 rahvastu hämmästytti taivahal rehätännyh uuzi tähti, kudai monen nedälin aijan nägyi päivälgi – se oli supernova. Toine räjähtys vuvvennu 1054 oli hristianskoin kirikön jagavundu kahtekse vi-hamielizekse luagerikse. Pahakse ozakse Karjal puutui toraniekoin välih. Nouzii Ruočin valdivo valličči ruadopuarakse Rooman katolizen kirikön. Ven’an viikingukniäzät vallittih uvven Rooman, Bizantien (piälinnu Kons-tantinopoli libo Car’grad), greciikatolizen libo ortodoksizen, pravoslav-noin kirikön, kudamas kiriköllizet menot oldih “cuarillizembat”.

3.1.1 Ristupohodat Ruočispäi Suomeh da Karjalah

Ruočis Suomehpäi suundavui kolme ristupohodua. Enzimäine pohodu suundavui 1150 Lounais-Suomeh [77]. Suomes se tundietah hyvin, ku starinan mugah taloinpoigu Lalli surmai jepiskopan Henrikan Kuva 3.1.

Kuva 3.1: Lalli tappau Henrikan. Kartin: C. A. Ekman, 1854

Toizen, Hämieh 1250 suundavunnuon ristupohodan [78] jälgeh Suomi al-istettih Ruočin valdah. Kolmandes ristupohodas [79] hämäläzet Ruočinke v. 1293 hyökättih Karjalah, kudai sai tugie Novgorodaspäi. Ruočči voitti

alovehii Karjalas da hävitti jo 900-luvul tundietun karjalazien linnoitetun kauppupaikan Viiburin, da algoi srojie lujembua Viiburin kriepostii.

Tämä ei olluh enzimäine eigo jännyh jälgimäzekse konfliktakse Ruočin da Novgorodan/Ven’an, libo hämäläzien da karjalazien välil. Torii motiiviruittih vierotorannu, a tovellizuos kyzymys oli valdivoloin vägilöin proubuicendas – ken haldivoiččou muadu da rahvastu. Se jo ei olluh varjagoin šekkailuu, se oli valdivoloin valloitusvoinua.

3.1.2 Ristupohodat ven’alazeh tabah

Nestorin hrouniekan [61] mugah varjagu Rurik (830-879) perusti Novgorodan kniäzestvan v. 862. Hallindon paikakse häi valličči linnoituksen Ilmajärven pohjaspuolel (Holmgård=Rurikanlinnu~Novgorod). Hänen ruaduo jatkoii, Rurikan poijan Igoran kazvattai, kudai valdai Kievan toizil viikingoil v. 882. Olegan jälgeh Rurikan poigu Igor siirdi hallindon Kievah 940-luvul. Hänen bun’ukku *Volodimir* “Suuri” (958-1015) kiändyi hristianskoih vieroh v. 988 da käski valattua “kaiken Rusin” pravoslavnoikse, Kuva 3.2. Sanotah ku se oli muailman rekordu ristindäs [89].

Kuva 3.2: Volodimir akoittui Bizantien prinsesas da Kievan Rusin rahvas ristitäh. Kartin: Klaudii Lebedev, 1900.

Volodimiran poigu Jaroslav “Viisas” (978-1054, kniäzy vuvves 1019) otti mučoiakse Ruočin kunigahan Olof “Skötkonung” tyttären Ingegerdan.¹

¹Ei ole varmuttu, mis nimi Skötkonung tulou. Norveegien kuningas Olaf II tahtoi

Kuva 3.3: Ingegerd Olofsdotter da Jaroslav Viizas. “Fotokuvuaaju” tunde-matoi.

Vuvvennu 1136 vallanperindytorien jälgeh Novgorod irdavui Kievas. Novgorodas kniäzy oli virguniekkku, kudaman vallittih *veče* kerähmö, ts. jepiskoppu, bajarit da bohatat kupsat.

Hrouniekat ollah ainavoluaduzii dokumentoi Ven’an histories. Niilöih kerättih starinoin vuozisavoingi tagazis histouriellizis tapahtumis, da erähiči toinah tapahtumattomisgi tapahtumis. Hyvän ezimerkin vieron da vallan yhtesruavos tariččou starin karjalazien ristindäs 1227. Laurentiuksen hrouniekkku [48] on manuhu Laurentien vuvvennu 1377 kirjutettu kogomus vahnembis hrouniekois. Täh hrouniekkah on kirjutettu, ku Vladimir-Suzdalin kniäzy Jaroslav Vsevolodovič (1191-1246), (Aleksandr Nevskoin (1219-1263) tuatto) käski 1227 ristie kai karjalazet. Jukka Korpela kirjassah [45] ebäilöy hrouniekan tovenperäzytty sentäh, ku nimis toizis dokumentois mostu mostu joukkovalatustu ei mainita, da täs hrouniekas ei muite mainita Karjalua. Häi arvelou, ku moizen tilatun histouriellizen tapahtuman tarkoitus oli ozuttua, ku Karjal kuului nouzijan

vuvvennu 1016 ottua Ingegerdan (1001-1050) mučoiakse. Ingegerdale se ollus mielužu a tuatale ei. Moizet liitohäi oldih kuningahien biznesua. A kolmie vuotta myöhemi Ingegerd annettih Kievan kniäzäle Jaroslav “Viizahale” mučoiakse, Kuva 3.3. Täs häi sai vie barišakse “Luadogan muan”, Ingrien, Kuva 3.7, kus ižorat eletti. Ingegerd kučui sidä haldivoiččemah tuatan sevoittaren Jarl Ragnvaldan, ga Ingries sen jälgeh on äijän torattu. Ingegerd ristittih pravoslavnoih vieroh da sai sluavilazen nimen Irina, myöhemi hänes rodih Pyhä Anna. Vuvvennu 1029 Olaf II hävii voinan Daanienke da hänen pidi lähtie pagoh. Ingegerd taričči Olavale turvupaikan Kievan Ruisis, a 1030 Olaf piäzi järilleh Norveegien kuningahakse. A jo samannu vuvvennu häi lähti puolivellen Harald “Hardradanke”, Anglieh vojuiččemah da sie i kuoli.

Moskovon kniäzestvon edupiirih.

Moine poliittine histourii nouzi aktual’noikse kezäl 2023, konzu Ven’an Federacien turvalližuskomitietan sekretari Nikolai Patrušev kävyi Petroskois varaittamas karjalazii segregacies da suhtehis Suomeh. Karjalan Tazavallan piämies Artur Parfenčikov kiirehtigi kehumah, ku vuvvennu 2027 Karjalas pruaznuijah karjalazien ristindän 800 vuotta. [55] “Sit edehpäi nämä muat ollahgi mejjän” saneli piämies. Ga eigo Karjal silloi jo olluh karjalazien oma. Libo eigo Karjal puuttunuh Ruočin omakse vuozikse 1617-1721, da Suomen omakse 1920-1940. Kyzzygo ken karjalazil, kenen omii hyö iče tahtottas olla?

Yhtenjyttyine, histouriellizesti tozi suarnu valatukses on ven’alazen manuhan Trifon Pecamolazen (1495-1583) saldatoinke toimehpandu koltasaamelazien valatandu da Kuolan ottamine Novgorodan “omakse”. Trifon oli novgorodilazen papin poigu, kudai opastui vojennoikse inženierakse, a sit rubei manuahakse. Trifon sežo sroji Pecamon manasterin, kudaman Ruočči hävitti v. 1589.

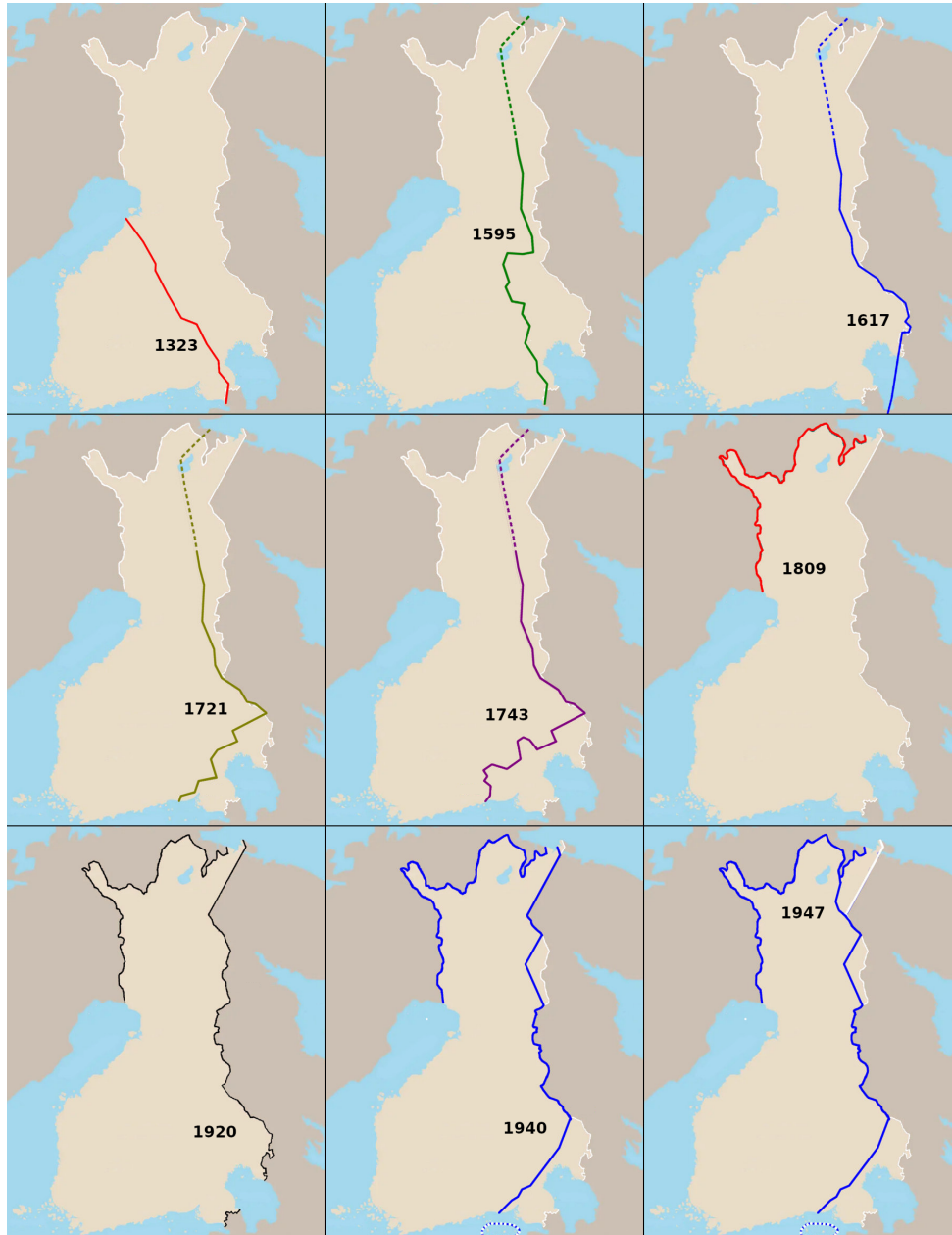
3.2 Ruočin da Ven’an voinat

Valdivoloin roindu toi valdivoloin välizet voinat pohjازه. Ven’alazis hrouniekois *Karjalua* mainitah enzi kerran vuvvennu 1149. Karjalazii verottamah Novgorod rubei v. 1278 da Kannaksen da Luadogan Karjal liitetih Novgorodah. Kägöisalmes (Korela) tuli Karjalan hallindolline keskus. Yhtelläh karjalazii ei sivottu Novgorodah nenga lujah migu Suomenlahden suvipuolizii rahvahii. Nämä tiijot ozutetah, ku 1300-luvule tulles Karjal jo oli bojutanner Ruočin da Ven’an välis da karjalazet oldih rajal hallattu kanzu.

Vuvvennu 1323 solmittih enzimäine rauhu Ruočin da Ven’an välil, Orehovečkoi rauhu. Rajan kulguu ei tarkah tietä, eigo sit roinnuh iguine, kč Kuvua 3.4.

Raja lähti Siestarjoves lähäl Nevanlinnua, nygösty Piiterii da piädyi Pohjanlahtel Pyhäjoven suuh. Liidehpiäs raja oli kudakui tarkah merkitty, a Syväin-Suomes ei ole varmuttu, kus raja meni.

Ruočči vägevöidy 1600-luvun loppussah ga ei ellendänyh azettuo. (Tässah ei ni Ven’a.) Toizen vuozituhanden alguvuozisavoinnu Ven’a oli tukku toruajii kniäzestvoloi. Varjagoin perustetut Kievan Rus’ da Novgorod oldih vägevimmät, a vuvvennu 1240 kai kniäzestvat puututtih Mongolien Čingis Hanan valdah, Kuva 2.9. Kuldazen Ordan hanat ei puututtu kniäzien paikallizeh hallindoh, kuni hyö maksettih veroloi

Kuva 3.4: Ruočin da Ven'an rajat Karjalas.

hanale. Novgorodah mongolat ei tuldu, a Novgorod rubei maksamah veruo heile. Nouzijan Moskovan kniäzestvan enzymäine kniäzy Iivana I rubei abuniekannu keriamäh veroloi hanoile, da omah kukkarohgi – täs

häi sai ližänimen Kalita, “kukkaro”. Novgorod puutui v. 1478 Moskovan vullan ual Iivana III “Suuren” olles cuarinnu. Händy sežo nimitetäh Ordan voittajakse, ga hanakunnat vie jädih muah. Kaikkii kuuluzin Iivana oli Iivana IV “Julmu” libo “Groznoi”, kudai voitti Volgan tatarat, mordvalazet, marilazet da udmurtilazet, meijän rodn’at Volgan varrel. Yhtelläh Baltiekkumeren rannan Liivinmuadu da Suomenlahten rannan Ingriedy häi ei suannuh, kč Kuvua 3.5. Ga Moskovan valdu joga suunnas yletti Volgah suate.

Kuva 3.5: Baltiekkumeri 1600-luvul.

3.2.1 Vägevän Ruočin aigu

Toizen vuozituhanden enzimäzil vuozisavoil äijäl vojuittih Suomes, Karjalas da Suomenlahten suvirannal, kus eli toizii Baltiekkumeren suome-

lazii kanzoi. Suomenlahten suvipuolizien sugukanzoin oza onnuako oli vie kovembi migu suomelazien da karjalazien. Eri aijoinnu sinne vojuiččemah tuldih Daanii, Ruočči, Novgorod/Ven’a, Nemčan ricarit, Litva da Pol’ša. Vuozisavoin aloh monet sugukanzat kogonah hävittih libo ollah hävie-mäzilleh.

Mongoloin työndymine Päivännouzu-Euoppah da rajan vedämine 1323 Ruočin da Novgorodan välil kodvazekse vähendettih rajakonflikttoi Ruočin da Novgorodan välil. Yhtelläh Ruočči rubei Syväin- da Pohjas-Suomes työndämäh eläji erämuah rajan tuakse da nostattamah uuttu torua. Pohjanmua Oulun ymbäril rubei suomelastumah. Ruočin tavoit-tehennu oli työndyö ielleh Vienan da Kuolan suundih. Rajan rikondat da tuhoretket rajan tuakse ližettih mollembih suundih.

1500-luvun loppupuolel suomelaine Pekka Vesaine toizien muanruada-jienke kävyi mondu kerdua hävitys- da ryöstökampuaniiloil Vienan Kar-jalah. Hrouniekan mugah hyö poltettih Kantalahten linnu da tapettih 450 eläjiä. Samanmoine kuulužu karjalaine oli Kiril Rogozin, kudai joh-ti monii hävityskampuaniiloi Karjalaspäi Oulun čurale. Patriotoi, par-tisuanoi vai terroristoi? Ven’alaine propagandu nygöi oppiu nostua Ro-gozinua karjalazien kanzallizekse idolakse.

Täyssinän rauhan 1595 raja iellehgi lähti Siestarjoves, a Savos se kiändyi pohjazeh, Pecamoh. Nygöine Suomen Pohjas-Karjal iellehgi jäi Karjalan puolele, kč. Kuvua 3.4. A tämä rauhu ei olluh pitkyigäine.

1600-lugu oli ruoččilazen imperializman aigua. Ruočči levii joga su-undah. Stolbovan rauhan 1617 jälgeh kai Suomenlahten rannat oldih Ruočin vallan ual. Luadogu paiči liidehrandua kuului Ruoččih. Ven’al ei olluh piäzyy Suomenlahtele. Koillizehpäi raja ei siirdynyh. “Ruptuuru-voinas”² 1656-1658 Ven’a oppi avata kaupputien Suomenlahtele, a hävii sen. Karjalazien perspektiivas kaččojen Ruočin Karjalah työndymine oli uuzi ristupohodu. Ruoči työndi Ingrieh suomelazii. Enämbi puolii kar-jalazis pagei kodirannalpäi meččih, päivännouzuh, enimät Tverissah, kus oli eloitilua kulgutaudiloin da voinien jälgeh. 1600-lugu oli Ruočin väge-vyön aigua, a 1700-luvul hegemonii pohjazes siirdyi Ven’ale.

3.2.2 Ven’an nouzendu

Ruočči igävöičči vie imperiuman aigua. Kuningas Karl XII algoi *Suuren Pohjan voiman* (1700-1721) Europan mualoi vastah, a vihaniekat ymbäril oldih vägevoitytty. Ven’al loppih varjagukniäzilöin aigukauzi livana IV:h da algoi Romanovoin suvun aigukauzi. Ven’an uvvistajakse nouzi Pedri

²Kai rauhathäi päätätäh ruptuurah.

I “Suuri” (1672-1725). Voittamatoi häigi ei olluh a hänel oli suuri rouli Ruočin imperiuman kuandas. V. 1703 häi otti Ruočil izoroin eländykohtan Ingrien, Neva-joven suun da perusti Peterburgan linnan. V. 1709 häi löi Ruočin armien Ukrainan Poltavas. Uvvenlinnan rauhas Ruočči menetti Liivinmuan, Viron, Ingermanlandin da Liideh-Suomen. Ven’alazien miehitysaigua 1713-1721 suomelazet mustetah “Suuren Vihan” aijannu.

Hävityn Suuren Pohjan voinan jälgeh Ruočči oppi ottua revanšan Ven’as nenga nimitetys *Hattuloin voinas* 1741-1743, ga hävii sengi, da Turun rauhas Ven’ale pidi andua vie Kymi-joven päivännouzupuoline Karjal. Tädä miehitysaigua nimitetäh *Pienekse Vihakse* (1741-1743).

3.3 Cuariloin Ven’ a 1801-1917

Vuvves 1801 edehpäi suomelazien da karjalazien iżändinny oldih:

- Aleksandr I (1801–1825),
- Nikolai I (1825–1855),
- Aleksandr II (1855–1881),
- Aleksandr III (1881–1894),
- Nikolai II (1894–1917).

Heis Aleksandr II da Nikolai II tapettih cuarinnu olles. Aleksandr III:ie sežo opittih tappua ga häi jäi hengih.

3.3.1 Autonomine Suomi

Suomen Voinu 1808-1809, kudai liittyi euoppalazih Napoleonan voinih, oli kižua militarizes vallas Europas. Napoleon ahtisti Ven’an pakoitamah Ruočin salbuamah Brituanien. Ruočči hävii voinan da menetti Suomen. Haminan rauhas 1809, kačo Kuvua 3.4 Aleksandr I:n (1777-1825) olles cuarinnu. Suomi liitettih Ven’ah valdah autonomizennu kniäzestvannu [94]. Tämän jälgeh Ruočin kuningahat allettih ellendiä, ku ruoččilazen imperiuman aigu on tagan, eigo sen jälgeh Ruočči ole alganuh voinua eigo puuttunuh voinih. Kartah pidi piirdiä raja Suomen da Ruočin välih.

Suomen piättäjät ellendettih, ku eliä pidäy, hos vierahan vullan ual. Allukse hallindon kieli oli ruočči. Vuonnu 1841 suomen kieli hyväksyttih školakielekse. Vuvvennu 1892 suomen kieli nouzi samanarvozekse ruočin kielenke, a 1895 ven’ a nouzi virgukielekse. Silloi čuari jo ei luottanuh kanzallizih vähembistölöih. Kielipolitiekannu oli assimiloija kai alamazet ven’alazikse.

Suomelazien slouganakse nouzi virkeh “Ruoččilazet emmo ole, ven’alazikse emmo rubie, olguammo suomelazet!” Suomen yläluokku, kudai tässah oli olluh ruočinkieline da ruočinmieline, rubei kiändymäh suomenkielizikse “fennomuanoikse”, hos suomen kielder vie 1700-luvul oli pietty kuolijannu kielenny. Opastunnuzil suomelazil filolougoil da etnolougoil avavui mahto kävellä Karjalah da loittozemiengi suomelas-ugrilazien kanzoin eländysijoile. Fennomuanoile karjalazien suulline kanzanperindö pädi ozuttamah suomelazen kul’tuuran ainavoluadužuttu.

108-vuodizen rauhan aijan karjalazet elettiht yhtes muas. Karjalaine rahvas liženi da kylis eli karjalan kieli. Ven’an valdu allus oli kui mezi-kuudu a loppuu kohti se muuttui sordovallakse – imperuattoral oli absol’uuttine valdu da alistetut kanzat pidi assimiloija ven’alazikse. 1800-luvun puolivälis euoppalazet kanzukunnat ruvettiht prižmimäh iččenäzytty. Hos Nikolai I oli myödymieline Suomeh näh, v. 1850 häi sanoi: “Kus Ven’an flagu kerran on nostettu flagusalgo, alas sidä enämbi ei laskieta”. [38] Sordokavven alghupaniannu pietäh Aleksandr III:ie, a täydeh “kukkah” se kazvoi Nikolai II:n kavvel.

Suomen assimilaciedu ven’alazekse todevuttamah vuvvennu 1898 pandih generalgubernuator Nikolai Bobrikov. Hänet tapettiht v. 1904. Aktiivizimbua ven’alastamine oli Karjalas. Ven’alaine Suomen pravoslavnoi arhijepiskoppu Sergei (vv. 1905–1917) da Suomeh 1905 tulluh manuaahu Kyprianos, Sordavalan jepiskoppu (vv. 1913–1914), piettiht Karjalua ozannu pyhiä Ven’ua. Hyö vastustettiht suomelazien tulendua da luterilazien kirikkölöin srojindua Karjalah da nostatettiht ven’alastamisškoli Karjalah.

3.3.2 Cuarin vallon lopun aijat

1800-luvun Ven’a oli talohuollizesti jälgeh jännyh toizis Europan valdivolois. Muanomistus oli feudalistine – suuri vuitti rahvahi oldih muaorjii. Rahvasluvus vaiku puolet oldih ven’an kielizii, toine puoli oli eri kielizii vähembistolöi. Vuozisuan loppupuolel industrii bohatutti zavodoinomistajii, a hyvinvoindu ei levinnyh rahvahile. Uudizet Europaspäi nostatettiht rahvastu nouzemah valdua vastah. Vuozisuan allus dekabristoikse nimiteytyt nuoret oficierat nostiht cuarin valdua vastah. Peittoliitot pal’l’astuttiht, 36 oficierua suudittiht surmah, suurembi joukko työnnettiht Siberih. Vastahnouzun azetuttuu Nikolai I armahti oficierat paiči viitty. Kolmie riputtajes nuoru enzimäzel kerral katkei. Anekdotan mugah, riputettavan Kondrati Rylejevin jälgimäzet sanat oldih: “Vot on meil Ven’a, ei malteta ni riputtua!”

Vuozisuan puolivälis Hercenas, Marxas da Bakuninas inspiraciedu suannuot *narodnikat*, yliopistoloin opastujat, lähtiettih kylih nostattamah valdua vastah, hos tulokset jäädih hajanazikse. Opittih tappua cuarigi, Aleksandr III. Operacien planiiruiččii, Aleksandr Uljanov (Leninan velli) kuaznittih.

Vuozisuan lopul industrializmu tuli Ven’alegi. Suuret zavodat kerättih ruadajii suurih linnoih, enimän Piiterih da Moskovah. Ruadoehtot oldih kurjat da sentäh nostatettih demonstracieloi da zabastouhkii.

Autokruattizet valdivoloin piämiehet tietäh, ku popul’arnostin mene-tyksen voi kohendua voitokkahal voinal. Saldatatgi indomiehel astutah lihamelličäh. Kriman voinu 1853-1856 Turcien, Francien da Brituanienke ei tuonnuh kunnivuo Nikoilai I da Aleksandr II cuariloile, ku voitokse ei luvetanne ellendysty omas heikkovukses. Muaorjat voitettih vällyön iżändis, ga ei keyhytty. Alexandr II cuaruijes Ven’an raududorogat pitket-
tuh 600 kilometris 22500 kilometrih. Ahvenanmua demilitarizoidih da sen piälinnu nimettih cuarittaren mugah.

Ven’a hävii voinan Japounienke 1904-1905. Se, yhtes ruavottomuon da nällänke nostatti suurii demonstracieloi cuarii vastah. 9.1.1905 140 tuhattu hengie kerävyi talvidvorčalluo demostracieh. Cuarin saldatat tapettih enämbi tuhattu mielenozuttajua. Viesti täs “veripyhäpäiväs” levii ymbäri muan da nostatti demonstracieloi da zabastouhkii kogo Ven’an mual, Suomesgi. Cuari pakoitettih jagamah valdu. Zakonoih tarvittih duuman hyväksyndy. A cuari iellehgi sai hajoittua duuman. Suomi sai rahvahan vallitun parluamentan, rodih konstitucionualien monarhii. Nämii 1905 tapahtumii nimitetäh *Ven’an enzimäzekse revoluciekse*.

3.3.3 Puolovehii perustetah

Vuvvennu 1898 Ven’al perustettih Ven’an socialdemokruattine ruadajien puoloveh (VSDRP libo SDP), kudai sai inspiracien Karl Marxal. 1903 se jagavui kahteh palah, *men’ševikkoih* da *bol’ševikkoih*. Muailmanvoinan allettuu 1914 äijät men’ševikat, ezim. Aleksandra Kollontai da Lev Trockii siirrytyh bol’ševikoin puolele. Vuvvennu 1917 bol’ševikat perustettih kommunistine puoloveh, kudai valdah piästyy kieldi socialdemokruattizen puolovehen 1921.

Ven’al toine revol’ucielois aktiivine huralistolaine puoloveh oli 1902 perustettu SR — Socialistine Revol’ucii -puoloveh. Sil oli suuri kannatus kylis. SDP oli sidä suurembi vaiku Piiteris da Moskovas.

Suomes socialdemokruattine puoloveh (SDP) perustettih v. 1899. Vuvvennu 1916 perustetus parluamentas SDP nouzi suurimakse puolove-

hekse 103/200 deputuatal. SDP:n paginanvedäi Kullervo Manner vallittih parluamentan paginanvedäjäkse. Uvven senuatan (libo halličuksen) joh-tajakse (piäministrakse) vallittih SDP:n Oskari Tokoi. Heinykuus 1917 parluamentu hyväksyi valduzakonan, kudaman mugah valdivolline val-du Suomes siirdyy Ven’an halličukselpäi Suomen parluamentale. Se ei suannuh Ven’an väliaigazen halličuksen hyväksyndiä da parluamentu ha-joitettih. Manner pidi hajoituskäskyö zakonattomannu da oppi kuččuo eroitettuu parluamentua jatkamah, a Ven’an žandarmat se estettih. Uvvet valličendat piettihgi da SDP sai 92 deputuattua. Tämän jälgeh Manner rubei kuundelemah, mittuzii pluanoi Ven’an SDP:s kehiteltih. Siepäi nev-vottih vallan kuovandua, vikse yhtes ven’alazienke. Sih SDP ei ruvennuh, a kyzyi Leninua tunnustamah autonomizen Suomen iččenäzys.

Suomen iččenästmizien da kanzalasvoinan jälgeh SDP:n bol’ševikat perustettin Moskovas Suomen kommunistine puoloveh, kui ven’an bol’-ševikatgi perustettih Ven’an kommunistine puoloveh. Vuvven 1919 val-ličendois SDP sai parluamentah 80 deputuattua, da segi vie oli lähes kaksi kerdua suurembi migu toizekse suurin puoloveh, Maalaisliitto (krestjua-noin liitto).

3.3.4 Vuvven 1917 revol’uciet

Vuvvennu 1914 Nikolai II yhtyi enzimäzeh maailmanvoinah. Häi vikse meinai nenga kohendua omua prestiižua. Kolmandennu vuvvennu, konzu voinu oli jo azetunnuh niännytysvoinakse, Ven’an saldatoi oli jo kuolluh kolme miljonua da huavoitunnuh viizi miljonua da saldatat kiännyttih omii piällikkölöi vastah, cuari sai duumaspäi vuadimuksen erota. Häi ha-joitti duuman da kyzyi omal pojjal da vellel ruveta cuarikse, a hyö ei tah-tottu. Ilmai cuarii da duumua Ven’a puutui 16.3.1917 halličcemattomah tilah, a cuarin velli nimitti väliaigazen halličuksen. Ga oligo hänel cuar-in valdu? Konstituciedu luadii nevvosto päätettih vallita 1917 kylmyku-us. Ministrat vaihtuttih puaksuh. Oraskuus 1917 VSDRP:n bol’ševikat perustettih Ven’an Kommunistine Puoloveh. Vuvven 1905 revol’ucien yhtevykses ymbäri muadu perustettih ruadajien nevvostoloi. 1917 kezä-kuus ruadajien nevvostoloin valličendas 670 edustajas 42% oldih SR:ii, 37% men’ševikoi da 16% bol’ševikoi. Heinykuus bol’ševikat opittih kuo-vata valdivolline valdu, ga vägi ei vie täydnyh.

SR puolovehen Aleksandr Kerenskii piäministrannu keräi valdua ičel-leh. Häi tahtoi vie jatkua voinua vastoi rahvahan mieli.

7.11.1917 (gregorianistu aigua, libo 25.10.1917 julianistu aigua) Bol’-ševikat kuovattih valdivolline valdu vangiččemal ministrat, paiči Kerens-

koidu, kudai pagei. 7–9.11.1917 (vikse nenga bol’ševikat oldih se duumaittu) sežo piettih ruadajien nevvostoloin kongresan valličendat, kudamis bol’ševikat suadih 649 edustajas 390 paikkua (toizien tiedoloin mugah 300), SR:t 160, men’ševikat 72 da muut SDP:n grupat 20, ts. 60 % (vai 46 %), 25 %, 11 % da 3 %). Toruandan jälgeh toizien grupoin kannattajat lähtiettih kerähmöspäi, jäi vaiku 179 SR:ien da 472 edustajua, segi vikse oli edukädeh duumaittu. Sen jälgeh bol’ševikoil oli nevvostoloin kongresas enimistö, da se voi hyväksyö Leninan jullistuksen: “Kai valdu kuuluu nevvostoloile.” (Ga äijängo nevvostoloil oli valdua tovellizuos?) Sen jälgeh ruadajien nevvostoloin kongressu nimitti kanzankomissuaroin nevvoston (Ven’an halličuksen) da sen johtajakse Leninan.

Vallan siirrytty bol’ševikoile, konstituciedu luadijan nevvoston valličendu yhtelläh piettih. Täs valličendas SR sai 37.6 % kannatuksen, bol’ševikat 23.3 %, Ukrainan SR 12.7 % da loput jagavuttih pienembile puolovehile. Nenga SR:n kannatus oli kaksi kerdua suurembi migu bol’ševikoin.

Konstituciedu luadii nevvosto kerävyi 5.1.1918 Piiteris. Bol’ševikat prizmittih, ku enzimäzekse pidäy hyväksyö deklaracii valdivovallan kuulundas ruadorahvahien nevvostoloile. Ku sidä ei hyväksytty, bol’ševikat da huralisto-SR:t lähtiettih zualaspäi. Paikal jännyöt piätettih, ku Ven’a on demokruattinen federatiivine tazavaldu. Toizekse päiväkse bol’ševikat kučuttih paikale oružonnoit joukot da estettih nevvoston ruado. Sen jälgeh kanzankomissuaroin nevvosto ilmoitti, ku konstituciedu luadii nevvosto on hajoitettu. Da terväh sen jälgeh kerättih uuzi ruadorahvahien nevvoston kongressu, kudai piätti, ku Ven’a on ruadajien, saldatoin da krestjuanoin socialistine, federatiivine tazavaldu, kudamas korgevindu valdua käyttäy nevvostoloin kongressu, da kongresoin välis toimehpanii keskuskomitiettu. Halličuksennu ruadau kanzankomissuaroin nevvosto.

Bol’ševikoin perustettuu kommunistine puoloveh, socialdemokruattine puoloveh jäi men’ševikoin hantuzih. Se kiellettih v. 1921. Oza SR:n jäzenis nouzi bol’ševikoi vastah da vangittih, oza pagei ulgomaile. Nenga SR käytändös hävii.

3.4 Suomen iččenäzys

Cuarin erottuu kui Ven’al, Suomes allukse iloittih ku nygöi toinah loppietah sordovuvvet. A sit ruvettih jo huaveilemah iččenäzyös.

3.4.1 Iččenäzyön pakičendu

Cuarin vallon loppiettuu autonomizen Suomen stuatussu jäi ebämiäräzekse. Midä ruadua. Kuspäi iččenäzytty pidäy kyzyö? [91]

Muut susiedumuat oldih Suomen iččenäzyöh näh myödymielizet, a sannottih, ku iččenäzyön tunnustus pidäy enzimäi suaha Ven’alpäi, kudamas muas erotah. Suomen oigelistopolitikkoloi Ven’an uuzi bol’ševikkuvaldu ei miellyttänüh, eigo Suomen buržuaznoi halličus miellyttänüh Ven’an bol’ševikkoi. A nikudai ei tahtonuh algua voinua. Suomal ei olluh vägie, da Ven’al oli kylläl voinua muitegi. Suomes ellendettih, ku valgiel Ven’al iččenäzyön tunnustustu ei suas. Bol’ševikoin idejologieh da propagandah kuului kanzoin ičenmiäriämisoigevuksen da vähembistölöin oigevuksien tunnustamine. Da voihäi Suomen ottua sit järilleh, konzu toizil kiirehil keretäh.

Sygyzyl 1917 Ven’an SDP:n bol’ševikat ruvettih peitoči huavuamah vallon kuovuamistu. Suomengi SDP:n bol’ševikat lähtiettih Piiterih tiijustamah mahtuo suaha tunnustus iččenäzys. Lenin, Trockii da Stalin muanitettih heidy kuobuamah valdu. Ga hyö jäädih duumaiččemah.

Sit Ven’an bol’ševikat kuovattih valdu Ven’al. Suomen halličuksen (senuatan) piäministru Pehr Evind Svinhufvud andoi iččenäzysdeklaracien 4.12.1917, da parluamentu sen hyväksyi 6.12.1917. Suomen SDP työndi Piiterih delegacien tiijustamah, midä ruadua. Lev Trockii čakkai heidy, mintäh että aiganah ottanuh valdua omih kähiz. Vladimir Lenin ei čakannuh a nevoi luadimah revolucien, konzu aigu on pättävy.

Piäministru Svinhufvud abuniekoinke kyzyttih Leninal aigua azien sellittämizekse. Hyö sovittih vastavundas 31.12.1917 Piiterin Smolnas, kus kanzankomissuaroin nevvosto, ts. nevvostohalličus, pidi kerähmyö. Sinne Svinhufvud abuniekoinke lähtigi, hattu käis iččenäzysbumuagua suamah. Enne puoliyödy moine bumuagu suadihgi [92] Kuva 3.6.

Tekstan kiännös:

Vastavuksennu Suomen Halličuksen pakičendah tunnustua Suomen Tazavallan iččenäzys, Kanzankomissuaroin Nevvosto on piättänüh ehoittua Toimehpanijale Komitietale, kanzoin ičenmiäriändy-oigevuksen principan mugah, ku

a) Suomen Tasavallan valdivolline iččenäzys tunnustetah, da

b) azetetah Suomen halličuksenke molembien puolien edustajis kerätty komitiettu valmistelemah operacieloi, kudamii Suomen eruomine Ven’as vuadiu.

Tekstan allekirjutettih:

Kanzankomissuaroin nevvoston paginanvedäi Vl. Uljanov (Lenin)

Kuva 3.6: Suomen icheenazyön tunnustus.

Kanzankomissuarat: L. Trockii, G. Petrovskii, J. Stalin, I. Steinberg, V. Karelin, A. Šlihter.

Kansankomissaarien Nevvoston piälikkö Vlad. Bonch-Brujevič
Nevvoston sekretari N. Gorbunov.

3.5 Kanzalasvoinu Suomes

Suomen parluamentu hyväksyi iččenäzysdeklaracien 6.12.1917, Ven’an federacien kanzankomissuaroin nevvosto hyväksyi 31.12.1917 deklaracien toivojen, ku “ystävys da keskinäine kunnivoičus ainos pyzys Suomen da Ven’an kanzoin välil”. 4.1.1918 Ven’an Federacien ruadorahvahien da militarnoloin nevvostoloin komitiettu lujai kanzankomissuaroin nevvoston tunnustuksen Suomen iččenäzyöle. Samannu päivänny kanzallizusazieloin komissuaru Josif Stalin kommentiiruiči: “Kanzankomissuaroin nevvosto tahtomattah andoi vällyön, ei kanzale eigo köyhälistöle, a Suomen buržuilistole, kudai varrastu vullan da rippumattomuon Ven’an socialistoin käis. Meijän pidäy huomaittua, ku Suomen socialdemokratoin ebävarmuon täh ei tartuttu toimeh da otettu valdua omih kähiz Suomen buržuiliston kähispäi.”

Kanzalasvoinu [93] “ruskieloin” da “valgieloin”välil Suomes algavui 28.1.2018 da loppih 15.5.2018. Mollembat puolet suadih kerättyy tukkuh nenga 80 tuhattu vojuiččijua. Valgei puoli sai abuh 14 tuhattu saldatua Germuaniespäi, ruskiet 7000 saldatua da orožoi Ven’alpäi. Valgieloi kuoli frontal nelli tuhattu da kuaznittih puolitostu tuhattu. Ruskieloin puolel kuoli frontal yheksä tuhattu da kuaznittih yheksä tuhattu. Jälgeh-päi nenga 12 tuhattu ruskiedu kuoli vangiluageril. Kaikkiedah frontal, luageril, taudiloh da nälgäh kuoli nenga 38000 miesty da nastu, heis 3/4 ruskieloi.

Ruskiet allettih revol’ucii Helsingis. Senuattu siirdyi Vaasah. Ruskieloin vallas oli kaidaine viibaleh Poris da Turus Viiburih, muu Suomi oli valgieloil. “Saldatoil” oli enämbi induo migu valdua. Sentähgi germuanilazis saldatoil oli suuri merkičys. Enimät ruskieloin johtajat (SDP:n bol’ševikat) da nenga 10 tuhattu vojuiččijua pagei Ven’ale. 70 tuhattu ruskiedu suudittih valdivorikokses. Suomen kanzu jagavui da yhtistyi vastevai 21 vuottu myöhemi, konzu Nevvostoliitto hyökkäi Suomeh.

3.6 Heimovoinat

Suomen kanzalasvoinan jälgeh joukko suomelazii vol’ontaroi lähti “avvutamah” karjalazii Suomen valdivon sih puuttumattah, libo peitoči hyväksyjen. Motivaciennu heil oli huaveh rod’nien autandas libo Suures Suomes, bol’ševikkuviha, libo piämiärätöi šeikkailu. Kaikkiedah moizii heimosaldatoi [32] oli nenga 10 tuhattu. Nämien operacieloin tuloksennu 20 tuhaden, toinah enämbi, karjalazen pidi pajeta Suomeh.

Vienähpäi suundavui mondugi ekspediciedu vuozinnu 1918-1922. Vas-

toi suomelazien vuotandua karjalazien vastavundu ei ainos olluh myödy-mieline. Jiämeren kauti Vienah tuli sežo Britanien joukkoloi kolonialis-tizien tavoittehienke. Hyö varattih, ku suomelazet tuvvah Germuaniengi Vienah, da luajittih karjalazis oma armii vojuiččemah suomelazii vastah. Suvespäi heidy vastah tuli ruskei armii, kudamien joukos oli ruskieloi suomelazii. Lopukse vienalazet opittih perustua oma iččenäine Karjalan valdivo da kyzyttih sih niškoi tugie Kanzoinliitol [20], ilmai vastavustu.

Suvikarjalas Anuksen ekspedicii tungevui Anukseh suate da ielleh lähestyttih Petroskoidu, a petyttih, ku karjalazet ei yhtetty heijän dieloh. Poikkevus oli Por’arven da Rebol’an eläjät, kuduat tahtottih liittyö Suo-meh.

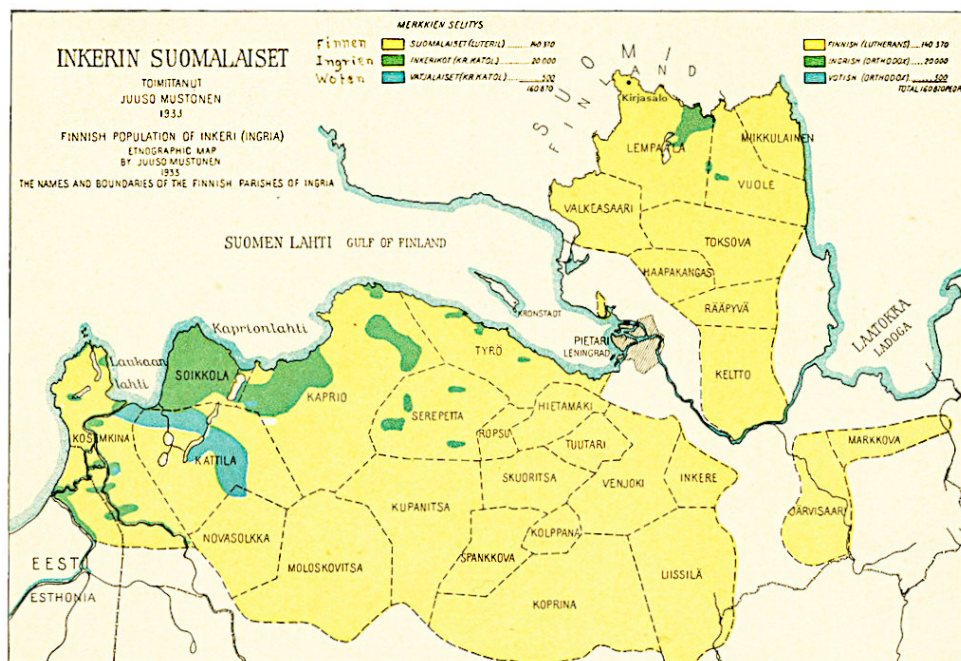
Pienembii ekspedicielöi suundavui Pecamoh, kus Jiämeren rannal eli 1800-luvul sinne siirdynyzii suomelazii. Ga heijän pidi terväh myöstyö.

Omaluaduine oli rahvahannouzu Pohjas-Ingries, *Kirjasalon “tazaval-du”*, [62][41] 60 km Piiterin keskučas pohjazeh, Kuva 3.7. Hos kylä oli nenga lähäl Piiterii, se oli Pohjas Ingrien perimbäine čuppu, kudaman ymbäri oli suomelazii kylii. Kylän ymbäristös oli 30 km² muapalal nel-lisadua eläjiä. Kyläläzet puolistettih omua eläigua Ven’an assimil’aciel, da revol’ucien jälgeh saldatoin pakko-otol valgieh da ruskieh armieh. Sit abuh tuldih heimosodurit da Suomen armii, allukse peitoči, sit julgizesti. Saldatoim lugu v. 1919 nouzi lähäl kahtu tuhattu da sen stuatussu oli samatabaine migu Rebol’an da Por’arven, väliaigazesti Ven’an armieloin kontrol’an ulgopuolel. Kylän nimittämine “tazavallakse” on huono šuutku, a kyläläzien zobottu oli tovelline. Vuvven 1920 lopul 348 kirjasalolas-tu žiivatoinke siirdyi Suomen puolele da kylä tyhjeni. Tartun rauhan-nevottelus Kirjasalon, kui Rebol’an da Por’arvengi liittämine Suomeh oldih hienuo d’engua. Nevvosto-Ven’an delegacii lubai ebävirrallizesti kul’tuuruautonomiedu Nevvosto-Ven’ah jäijile suomelazile da karjalazile, ga ozuttihes tyhjäkse lubavukseks.

Kuvan 3.7 kartah on kirjutettu, ku 1000-luvun allus elänyön Ingegerdan lahjumual 1930-luvul eli 140 tuhattu suomelastu, 20 tuhattu ižorua da 100 vadjalastu.

3.7 Karjalan tazavallan algu

Konzu ruskieloin hävivö Suomen kanzalasvoinas rubei olemah väistämätöi, ruskieloin johtajat siirryttih Viiburih, kudai on lähembänny Piiterii. En-dine parlamentan paginanvedäi, kanzankomissien piäministru da ruskien gvardien ylipiämies, “diktuatoru”, Kalervo Manner pidi piämajua Vii-

Kuva 3.7: Ingrii. Kirjasalo ylächupus.

buris. Abuniekaksi häi otti kanzankomissien talohusministran, douhturi Edvard Gyllingan. Kanzalaisvoinan hävitty enimät ruskieloin johtajat lähtiettih Piiterih libo Moskovah, a Gylling lähti peitoči Stokholmah. Konzu Moskovas elokuus 1918 perustettih Suomen kommunistine puoloveh, hänes rodih SKP:n Ruočin toimiston johtai.

Ga terväh Gylling terstavui toimistoburokruatan ruadoh da rubei duumaiččemah roulii muailmanrevol’ucies, tarkembah, kui nostattua revol’ucii Skandinavies: Norveegies, Ruočis, Suomes da Karjalas. Karjal oli Ven’an tagamuadu, a sie oli meččiä, toinah minerualoigi, da Nikolai II:n aigah srojittu Muurmanskan raududorogu yhtisti sen Jämereh da Baltiekkumereh. Kieligi oli sugukieli, “huonuo suomie”, hos sidä häi nikonzu ei opastunnuh. Gylling tiedi, ku karjalazilgi oli nationalistizii huavehii da se pidi ottua huomavoh, ku samah aigah valgieloil suomalazilgi oli huavehii Karjalah näh. Sentäh häi huaveili Karjalas, kudamas ei vähembi puolii eläjis oldas karjalazii libo suomalazii.

Häi kirjutti pluanan “Ehoitus Karjalan kommuunakse” da työndi sen vastevai perustetun SKP:n paginanvedäjäle Yrjö Sirolale da ielleh Leninan kačottavakse. Se kiännettih ven’akse da 24.3.1920 annettih ulgozieloin kanzankomissarin tutkittavakse.

17.4.1920 Gylling lähti Stokholmas pohjazeh da Jiämeren rannal Norveegien Vuoreijaspäi häi siirdyi Ven’an puolele da junal Moskovah, kunne häi tuli 1.5.2020. [36]

Pervomaijan jälgeh Gylling lähti Sirolanke Leninalluo paginale. Sirolan mugah Lenin kyzeli tarkah, midä tiezimmö Karjalas da uskoimmogo iče autonomizen Karjalan mahtoloih. “Tunnustin, ku iče vähäzen ebäilin. Vähä rahvastu, olemattoman vähä industriedu da aktivistoi”. A Gylling uskoi Karjalan krestjuanoih. “Hyö innostutah omah dieloh”. Lenin kuundeli tarkah. Häi nägi mužikan, kudai uskoi da uskaldi. Anna mužikku yrittäy!” 7.6.1920 Nevvosto-Ven’an halličus ilmoitti, ku Karjalan ruado-rahvahan kommuunu on perustettu. Kui lienne moine piätös ilmoitettih juuri sama aigah, konzu allettih Suomen da Ven’an rauhan nevvottelut Estounien Tartus.

3.8 Tartun rahu

Suomen iččenästyttyy jäi sellitettäväkse, kus menöy Suomen da Ven’an raja. Enzimäinen muailmanvoinu vie jatkui da Ven’al jatkui kanzalasvoinu. Karjalas käydih heimovoinii. Estounien Tartus Suomi da Nevvosto-Ven’a ruvettih 12.6.1920 algajen nevvottelemah mualoin välizis raja- da toizis kyzymykses [95]. Enne nevvottelun alguu kumbainegi ozapuoli kehitteli omii nevvottelutaktiekkoi.

Suomelazil nevvottelijoil himoitti vediä raja kolmen kannaksen kauti: Suomenlahtes Luadogah vahnua rajua myöte, Luadogas Oniegah Syvärii myöte, da Oniegas Vienan mereh Povencan da Uigujärven kauti, Kuva 3.8. Nenga karjalazet (paiči Tverin karjalazii) kuuluttas Suomeh. Konzu Suomi prizmi iččenäzytty, perustehennu käytettih kanzoin ičenmiäriändy-oigevuttu. Mugai eräs nevvottelijois, Väinö Voionmaa pidi rajan vejändiä luonnollizennu, a kyzyi: “Eigo pidäs kzyzyö karjalazil, mih muah hyö tahtotah kuuluo, da midä kielydy hyö tahtotah paista?”. Täh piäneuvottelii Juho Kustaa Paasikivi bankanjohtajan pädevyöl plakkai: *Keyhy da vähä-luguine rahvas (kaikkiedah 143 000, karjalazii 60 %, ven’alazii 38 %, suomelazii 0.6 %) ei voi olla iččenäine. Nengomal joukol ei ole vägie kehittämäh omua kul’tuurua. Pidäsgo olla karjalankielizet školat, da yliopistogi?* Vikse bankanjohtajal tärgeimbii oldih Karjalan mečät da rahvas vaiku suomenkielizenny.

Toine tavoiteh suomelazil oli Pecamo, piäzy Jiämeren randah. Sih aigah ei vie tietty nikelis, a sulan meren portu olis arvokas. Cuari Aleksandr II oli v. 1864 luvannuh sen Suomele maksunnu 14 nellikkökilomentran

Kuva 3.8: Suomen nevvottelijoin rajahuavehii. Kolmen kannaksen raja, Murmanskan raududorogu da kiistualovehet.

muapalas Siestarjovel.

Suomi tahtoi Rebol’an da Por’arven pidäjät, kudamis oldih suuret mečät. Ven’an kanzalasvoinan allettuu suomelazet da paikallizet eläjät työnnettih iäre Ven’an valgien armien saldatat. Sit hyö kannatettih Suomeh liityndiä.

Ven’an nevvottelijat hyvin arvattih, midä suomelazet tahtottih. Gyl-lingan Karjalan ruadorahvahan kommuunal kumattih suomelazien vuadimukset Päivännouzu-Karjalas — Karjalazien ičenmiäriändy todevuu ruadorahvahien kommuunas da karjalazien kieli on suomen kieli. Rebol’ua da Por’arvie ei annettu vastoi paikallizien eläjien tahtuo. Pecamos äijän viännettih. Pecamon tärgevytty Ven’ale ozutti raududorogu Piiteris Murmanskah. Yhtelläh cuari lubai palan Pecamuo muapalas Rajajoven tagua. Sobimustu kunnivoittih da Pecamo jäi Suomele.

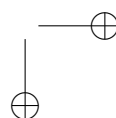
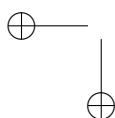
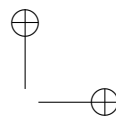
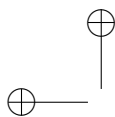
Suomen da Nevvosto-Ven’an rauhansobimus tuli vägeh 31.12.1920. Karjalan kielder rauhansobimukses ei mainita, a ven’an kielizes liittehes mainitah, ku rahvahan kieli on hallindon kieli.

Vuvvennu 1923 Karjalan ruadorahvahan kommunas rodih *Karjalan Autonomine Socialistine Nevvostotazavaldu*. Rajoi siirrettih vähäzen Ar-

Tartun rahu

51

hangelih päi. Nenga ven'ankielizien vuitti nouzi suurembakse migu karjalazien. Vuvven 1926 rahvahanluvus tazavallas oli 269.9 tuhattu eläjiä, nämis 57% ven'alazii, 37% karjalazii, 3% vepsälazii da 0.9% suomalazii.

Lugu 4

Kielipolitiikkaa voinien välis

Vuozien 1809 da 1923 välis Karjalan valdivoymbäristös tapahtui äijy. Vuvvennu 1809 Ruočin da Ven’an raja siirdyi Pohjanlahteh da Tornio- da Tenojogiloi da nenga Suomi da Karjal kogonah puututtih Cuarin vallan ual, kačo kartua Kuvas 3.4. Yhtelläh autonomizen Suomen raja halgai Karjalan. Vuvvennu 1920 täs rajas rodih jyrky Suomen da Nevvosto-Ven’an valdivoloin väline raja. Ku Stolbovan rauhan 1617 raja työndi enämbi puolii karjalazis Ilmajärven, Volgan da Valgeijärven välih Tverin alovehele, karjalazet oli juattu kolmeh palah. Enzimäzen maailmanvoinan jälgeh karjalakse pagizijoi oli nenga nelländesmiljon, a nygyaigah tulles se on kučistunnuh kymmenendeh vuittih. Täs luvus kačommo, mittuine oli karjalazien oza maailmanvoinien välis.

4.1 Kielipolitiikkaa Suomes

Suomen valdivon kielipolitiikan karjalan kielen stuatusah näh miäritteli Tartun rauhan suomelazen piänevottelijan J. K. Paasikiven vastavus nevvottelukunnan jäzenen Väinö Voionmuan kyzymykseh Päivännouzu-karjalazien ičenmiäriändyoigevukses:

“Keyhy da vähäluquine rahvas ei voi olla iččenäine. Nengomal joukol ei ole vägie kehittämäh omua kul’tuurua. Pidäsgo olla karjalankielizet školat, da yliopistogi? [95]”

Onhäi se tozigi, ku kul’tuuruperindön siirrändy da uvven korgien kul’tuuran tuottamine kyzytäh vägie. Lyydiläzil ei ole vägie luadie omua kuurakiettua libo lennellä planiettoih. Rahvahan pidäy tiediä mih täydy omua vägi, midä pidäy suaha da midä voi andua toizile. A vähäluguzelgi rahvahal pidäy olla oigevus omakielizeh školah da muut kanzalazen perus-

oigevukset omal kielel [103, 71]. Paazikiven sanomizis oli kolonializman duuhu. Oigevuksii prizmitäh suurembispäi, a iče ei anneta niilöi oigevuksii pienembile.

Suomelazes zakonsistiemas enzimäzen kerran mainitah karjalan kieli 27.11.2009 annetus prezidentan ustuvavas, kudai tarkendau vähembistökielien peruskirjan soveldamistu:

... Suomi soveltaa peruskirjan 7 artiklan 5 kappaleen mukaisesti kyseisen artiklan 1–4 kappaletta soveltuvin osin romanin kieleen, *karjalan kieleen* ja muihin ei-alueellisiin kieliin.

Kahten sanan liziämine ustuvavan tekstah ei zakonalizesti muuttanuh nimidä, ga ozuttauhäi se, ku Suomesgi tietäh moizen kielen olemasolo. Autonomien aijannu suomelazet folkloristat kiinnostuttih karjalazes kul'ttuurass, kudai ozutti suomelazen kul'ttuuran bohattua perindyö, hos karjalaine rahvas oligi jälgehjiännyty.

Oli Suomes lingvisticoigi, kudamat ottavuttih tutkimah karjalan kiely da nenga luajittih pohjua karjalan kielen kehityksele. Kačommo täs ezimerkinny yhty autonomien aigastu da toizii voinien välis ruadanuzii tutkijoi. Heijän ruado hyvin ezittelöy Suomes-Ugrilazen Seuran *Karjalan kielen sanakirjan* juohatuslugu [43].

4.1.1 Arvid Genetz (Arvi Jännes)

Arvid Genetz (1848–1915) rodih Imbilahtel. Hänen tuatto oli virguniekku da muamankieli oli ruočči. Yhtelläh häi jo lapsennu opastui suomen kieleh da tuttavui imbilahtelazeh karjalan murdeheh. Häi opastui suomen kiely Helsingin yliopistos, ruadoi suomen kielen da ruočin kielen opastajannu Helsingin školis. Vuvves 1877 lähtijän häi opasti Helsingin yliopistos docentannu, vuozinnu 1891-1901 häi oli suomenkielen da kirjallizuon professoru. Sen jälgeh 1901-1905 häi oli senuatorannu. Runoilijannu häi käytti suomelastettuu nimie Arvi Jännes da kirjutti heimouattehellistu runuo. Hänen tiijolline ruado käzittelöy saamen, suomen, karjalan, permiläzii, marin, tatarin da mad'arin kielilöi.

Genetz toinah oli enzimäine, ken ihan vagavah tutki karjalan kiely. Häi keräi kielinäyttehii, sanastuo, luadi kielioppi da šeikuičči fonetiikka [27].

Hänen enzimäine tutkimusmatku suundavui 1867 (19-vuodizennu!) Suojärvele da sie Hyrsyläh. Matkan tuloksis häi saneli 1870 ilmahpiässyös 75-sivuhizes julgavos *Kertomus Suojärven pitäjäästä ja matkustuksistani*

siellä 1867. Johtandon ližakse julgavo sizäldäy kieliovin, kielinäytehkomuksen da sanaston. [25].

Julgavos [26] häi huomai, ku lyydiläzien pagin sijoittuu vepsän da livvinkarjalan välih – hänen mugah se on vepsän murre. Hänen jälgeh on äijäl kiisteldy, ongo lyydi vepsän vai livvin murreh vai eri kieli.

Vuvvennu 1871 häi rahvahanrunohuon kerijän A. Boreniuksenke lähti suurele tutkimusmatkale Ven’an Karjalah. Matku algavui Salmin Tulemjärves da ezmäi suundavui Vieljärvele, Siämärvele da Veškelykseh. Siämärvel olles häi pani alguh *Tutkimus Aunuksen kielestä* julgavon [29]. Tämän jälgeh hyö jatkettih matkua lyydiläsalovehile Pyhärveh (tiä Borenius kirjutti mustoh *Hiitolas kosičendan*, Viidanah, Munjärveh da sit Puadeneh. Tiä olles häi kirjutti *Tutkimus Venäjän Karjalan kielestä* julgavuo [28]. Sen jälgeh matku jatkui Rukajärvele, Tunkuah da Suikujärvele, kus häi kiändi Matfein evangelien. Jyskyjärven, Puan’arven, Kemin da Kiestingin kauti hyö tuldih Uhtuale, a sitbo pidi jo talven allettuu kiändy Suomeh.

4.1.2 Heikki Ojansuu, Juho Kujola da Eino Leskinen

Heikki Ojansuu (1873–1923), Juho Kujola (1884–1963) da Eino Leskinen (1904–1971) oldih lingvistat, kudamat viedih edehpäi karjalan kielen tutkimustu Suomes. Ojansuu oli päivänlaskusuomelaine, Kujola rajakarjalaine da Eino Leskinen Suomen pohjaskarjalaine. Ojansuu luadi yliopiston opastujih niškoi *Karjalan kielen oppahan* [68], kudamas sellitettih sistemuattizesti karjalan kielenfonetiikkaa, ozutettih kielinäyttehii vienas, suvikarjalah, liygi, tverih da ižorahgi. Juho Kujola avvutti sanakirjan luajindas, nenga tuhat sanua. Tartun rauhan jälgeh hyö kerättih kieli-materjualua Suomeh tulluzil Karjalan pagolazil.

Juho Kujola algoi kielinäyttehien kerijändän kodirannal Salmis jo 1900-luvun alguvuozinnu da muailmanvoinan algussah jatkoi kerijändiä lyydiläzil da Syväin-Ven’al Tihvinäs. Valdail da Tveris. Kerättylöin materjualoin toimittamistu häi jatkoi toizeh muailmanvoinassah. Vuvvennu 1922 häi julgai päivitetyyn versien [46] Ojansuun *Karjalan kielen oppahas*.

Eino Leskinen sežo keräi karjalan kielen sanastuo Vienas Luadogassah. Täs pidäy mainita kolmeozaine *Karjalan kielen näytteitä* [49], kudai tariččou kogonazen kuvan karjalan kielen paginmuodolois.

4.1.3 Edvard Vilhelm Ahtia

Edvard Vilhelm Ahtia (1867–1953) oli suomenruoččilaine mužikku, kudai ottavui ruadoh karjalan kielen hyväkse. Helsingin yliopistos häi opastui ruočin, suomen da ven’an kielih, histourieh da filosofieh. Yliopiston loppiettuu häi elätti omua piädy ven’an da suomen kielen opastajannu Viiburis da Helsingis, a viijen vuozikymmenen aijan häi käytti kaiken joudavan aijan karjalan kielen hyväkse. Sanastuo kerätes häi pidi fatierua Suojärven Kuikkaniemen kylän kupsan kois, da kupsan tyttären Irinjan häi sai mučoiakse v. 1899.

Suojärven sanaston kerändän Ahtia algoi vuvvennu 1898 da jatkoi sidä vuodeh 1920 sah. Parahannu sanan tiedäjänny häi kiitteli keyhiä leskie Marppa Biibiniä. Hos ei sanankeriäjän biznessu olluh rahakas, a sanantiedäjängi pidi nälläs kävvä pakiččemas Ven’an Karjalan puolel.

Vuozinnu 1921-1925 Ahtia keräi Nekkulan-Riipuškalan sanastuo. Silloi rajan oli jo salvattu, a siepäi Suomen puolele oli tulluh äijän pagolastu, kudamien joukos Ahtia löydi sananiekkua. Ozuttihes, ku anukselazien paginah oli äijäl tulluh ven’alastu sanua da sendäh heijän oma karjalaine sanasto oli keyhembi migu suojärveläzien. Yhtelläh äijäl suittui anukselastugi sanastuo.

Tämän jälgeh, vuozinnu 1924-1937 häi keräi Siämärven sanastuo da se oligi kaikis suurin ruado. Tälgi kerdua hänen informantat oldih pagolazet, kuduat tuldih Siämärven Jovenkyläs, Loginselläs, Kiiškoilas, Lumbilas, Korzas da pogostalpäi. Siämärven sanastuo hänele suittuigi kaikkii enimän.

Ku toizet ahkerat sanastajat ollah kerätty kymmene, kaksikymmendy da kolmekymmendygi tuhattu sanalippustu, Ahtian kerättylöi sanalippuzii on 256 000. Nenga suurdu luguu sellittäy se, ku yhtes sanas häi luadi mondugi lippuu ezim. taivutusmuodoloin täh. Vikse hänele maksettih kerändäs lippuloin luvan mugah?

Sanoi kerätes Ahtial v. 1926 nouzi mieleh ajatus karjalan kirjukieles. Kirjannu *Karjalan kielioppi – äänne- da sanaoppi* [3] se todevui vuvvennu 1938. *Johto-oppi* [4] da *sanaoppi* [5] piästih ilmah postuumisti v. 2014. Kieliopis nägyy mittuzien murdehien alovehil häi sanoigi keräi.

Vuvvennu 1943 Ahtial luadi vie 458-sivuhizen (käzin kirjutetun) Suomalais-karjalazen sanakirjan a se nikonzu ei piässyh ilmah. Häi sežo julgai lugiettavua karjalazile, ezim. *Rahvahan kandeleh’* [1] da *Vieron virzii* [2].

4.2 Karjalan kieli Tveris

Konzu 1600-luvul Ruočči tungihes syvembäle Karjalah, karjalazet suurel joukol – enämbi puolii – pajettih liideheh Tverin alovehele. Nevvostoliitos vuvven 1926 rahvahanluvun mugah Karjalan tazavallas eli 101 000 karjalastu, a tverinkarjalazii oli 141 000.

Enzimäine muailmanvoinu da Ven’an revol’ucii tuodih suurii kiännälmysii tverinkarjalazien elaijah, hyväh da pahah. 1920-luvun allus Ven’al mendih suuret bojut valgien da ruskien armien välil. Vähembistökanzat tundiettih cuarinvallah sorron, sentäh nevvostovaldu tahtoi kuhkuttua vähembistöt iččeh puolele. Vladimir Leninal, kanzankomissuaroin nevvoston paginanvedäjäl toinah oli ideolougistu motivaciedu kanzoin tazarvoh, a Josif Stalinal, kanzallisusazieloin komissuaral, kanzallizuspoliitiekku myöhemi ozuttihes arbuamattomakse. Kielipolitiiekku oli 1920-luvul da 1930-luvun puolivälih vähembistöloile myödymielinen. Vuodeh 1934 mennes školakirjoi oli jullattu jo 104 kielet [9].

4.2.1 Bubrihan tverinkarjalaine kirjukieli

Tverinkarjalazet ei vie oldu kerritty ottavuo karjalan kielen elvyttämizeh, konzu Karjalan autonomizen tazavallah suomelazet otettih tavoittehekse opastua kai karjalazet suomenkielizikse. Vuvvennu 1929 Karjalan kanzankomissuaroin nevvosto piätti tarita suomen kielen opastandua kaikis tverinkarjalazis školis. Mugai Tverin piirin toimehpanii komitiettu piätti tuhukuus 1930 muuttua karjalazile taritun kul’tuururuavon “karjalas-suomelazele” kielele, ts. suomenkielizekse. Tämä nostatti tverinkarjalazet kieliaktivistat. Ven’an opastusalan kanzankomissariatn nevvosto piättigi hyväksyö professoru Dmitrii V. Bubrihan ehoituksen luadie Tolmačun murdeheh perustui, latinalazil kirjaimil kirjutettu kirjukieli. Bubrihale annettihgi vuvvennu 1931 ruavoksi luadie nengoine kirjukieli Kalininan (Tverin) karjalazille. Hänel oli pädevii tveriläzii abuniekko: A. A. Beljakov, P. G. Smirnov, A. A. Miloradova i toizii karjalan kielder maltajjii opastajii. Kahtes vuvves enimät školakirjat oligi luajittu karjalakse. Erilistä kielioppi ei luajittu, a kielioppi kirjutettih karjalan kielen opastundakirjoih. (Kirjaimikko oli latinalaine, a erähät kirjaimet ei oldu samat kui nygöi: c=č, ç=c, ş=š, z=ž). Pehmendysmerki oli j ilmai čökehty. Oli vie kovendusmerki ь ven’an tabah, kč. Kuvii 4.1 da 4.2.

Toizennu ezimerkinny kačommo nygözen kirjaimikon mugah translitertoituu versiedy *Ruamma urhakaldi* luvendukniigan “Karielan respubliikka” kirjutustu. Onhäi sih puuttunuh ven’an sanoigi, kolmes suas vuvves

Kuva 4.1: Miloradovan bukvari.

Nençat.

Ylen, ylen edähänä, missä on vilu meri,
kylmissä şuoloissa, eletäh nençat.
Kunne ni kacahat, lumi valgie lumi. Vain
harvazeh nävytäh madalazet puvhuot.
Nençat eletäh cumoissa.
Sovietat avtetah nençoilla hyvendiä omua
eländiä.

Kuva 4.2: Miloradovan bukvarispäi, c=č, ç=c, ş=ş.

tartuu. Mielykiinnittäi on virkeh “Kaikki karielazet opaššutah finnoin kielellä, kumbane on heiläh maltavembi hormin kieldä.” Ongo täs irou-niedu: Ven’alazien keskes eläjät karjalazet ozutetah sormel Karjalan kar-jalazii, kudamii opastetah suomen kielel.

Karielan respublikka

Karieloin respublikka on vilušša randua, Oniegan i Luadogan järvilöin keššeššä

Karielan respublikalla ollah šuvret voitot socializman srojinašša.

Karielan mua on bohatta mečällä, ravda i vaški rudalla, kalalla i kaiken muozella zvierillä. Nämä bohatukšet nyt männäh trudiččijoin pol’zah.

Karielan respublikašša on srojittu äijä mečän pilindä zavodua. Kemin, Sorokan, Il’inskoin i toizet meččä pilindä zavodat äijän varuššetah lavdua i toista meččä materjalua, kumbazie myvväh rajan taguah.

Petrovskoišša on suvri zavoda, kumbane luadiv kylän talohuš orudjoida i mašinoida dorogoida kohenduašša varoin.

Kohennettih dorogat. Jogo raionašta Petrovskoih kävelläh avtobusat. Nyt ei pie nedelilöin šuoloida i gorie myöt’ jalgaziin kävellä linnah suat.

Srojitah električestva stancoida.

Bohatemma i kul’turnoimma ruvetteh elämäh karielat.

Sovietta avai äijän školua. Edähiziliä lapšilla varoin školišša ollah srojittu obššežitjat.

Kaikki karielazet opaššutah finnoin kielellä, kumbane on heiläh maltavembi hormin kieldä.

Karielan respublikašša iellä oli ylen vähä kirj Jamieštä. Nyt on ylen vähä ken ei maha kirjaj.

Kazvetah i lujetah karielazin kolhozat. Tämänke yheššä ko-henov vielä enämmäldi karielazin muanruadajin eländä.

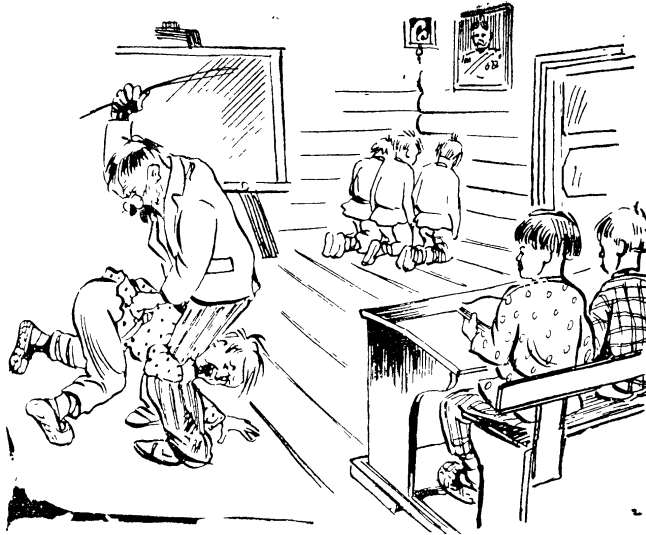
Karielan bohatuksie suahešša respublikašša ei fati ruadajua.

Äijä miän karieloida männäh karielan respublikah ruadamah, opastumah i elämäh.

Äijä finnua Kanadašta i Suomen muašta uijitah i tullah elämäh karielan respublikah.

Kevhästä nälgähizeštä karielan rannašta sovietan vluasti partin nevvonalla luadi bohatan rannan.

Vie yksi ezimerki tverinkarjalazes kieles. Täsgi c, č, s, š, z da ž on kirjutettu nygözeh tabah:

Kuva 4.3: Školas.

Varattava azie

Varattih pomeššikat, da kapitalistat opaštua trudeččijua rahvasta. Äijäldi varattih.

Vain šuuri hädä kirja miehestä zastuavi heidä opaštua trudeččijoida. Ruvettih avuamah skolie kirikkölöin luoh, kaikella prihodalla yksi škola. Ennen voinua vain kuda miššäi avauvuttih zemskoit školat. Yksi einin kakši školua volostissa.

No elgiä työ vain duumaigua, što šielä tiijändiä lapšilla annettih. Ei annettu. Kaikkie šuurembi zaduačča niillä školilla oli

ze, štobi kažvattua nuorizo jumalan varaja, cuarin počitaiččija, — tyyni ruadaja kapitalistalla, da pomeššikoilla, Kuva 4.3 Opašettih saltarie lugomah, molitvoida i vähäzen kirjah.

Vielä vähembi školua oli nacmenoilla varoin. Varaji cuarin vluasti, što trudieččijat lietäh kirjämiehet i keksitäh kaiken hiän motuksen. Ei sillon liene vägie täh rukah eksploatiruija trudieččijoida. Varattih trudieččijoin maltevundua. Varattih, što trudieččijat luvvah hiät omilda nissoilda i proijitah hiän hyvät päivät.

Mužikkua opaštua, kuin kondieda čiepištä laškie, paistih bajaranit. Žentän oli miän mua kirjattoma i pimie, nälgähine i redukas.

4.3 Bubrihan tutkimusprojektu 1930–1997

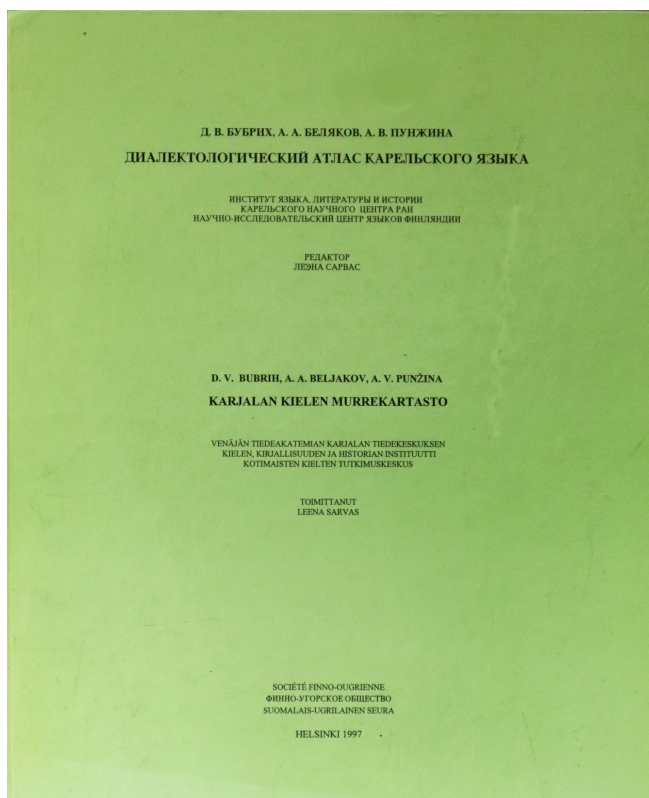
Dmitrii Bubrih (1890-1949) oli lingvistu, kudai ottavui suomelas-ugrilazien kielen tutkimukseh. Suuri elämänruado hänele oli karjalan kielen tutkimus da kirjukielen kehittämine. Häi väitteli douhturikse 1924 juuri oigieh aigah, konzu Nevvostoliitos allettih suuret kirjukielen luajindu da kirjahmaltoprojektat. Propagandusana oli *juurruttamine* da slouganu “kanzalline muodo, socialistine syväindö” – kazvattua nevvostokanzua kanzan omal kielel. A rahvas oli kirjatoi, eigo kaikil vähembistörahvahil ni olluh kirjukielydy.

Tutkijan ruavon Bubrih algoi mordvan da udmurtien kielienke, a karjalan kieles rodih hänen eläigaine ruado. Enzimäine etappu oli tverinkarjalan kirjukielen luadimine školakirjoin kirjuttajienke. Samah aigah Karjalas “ruskiet fennomanat” opittih luadie karjalazis suomelazii.

Vuvvennu 1928 Bubrih kävyi enzimäzen kerran Karjalas ezittelemäs pluanua kentytutkimukses karjalan kirjukielen luajindah niškoi. Kahtu vuotta myöhembi hänel oli jo mieles suuri projektu murrehkartaston luajindah niškoi. Konkriettizesti kentyruavot allettih vuvvennu 1937. Projektu ozuttihes enne- da jälgehnägemättömän suurekse. Kyzelygiidas oli 80 sivuu kyzymyksii. Vastavuksii kyzyttih ymbäri muadu, 1/500 karjalazis. Vastavuksii suittui kaikkiedal nenga 400 000, kudamien anuualizas oli äijy ruado. Tavoittehennu oli jullata kartasto Bubrihan juohatuksenke vuvvennu 1951, a Bubrih kuoli enne sidä. Ebäilemättäh, syy enneaigazeh kuolemah oli polittizis vastoikäymizis. Ruavon täh händy viäritettih “suomelazes nacionalizmas” da suudittih surmah. (Äijät suome-lazet väheksitäh Bubrihan karjalua sentäh, ku sih on sevoitettu liigua

ven’ua.) Ei surmattu, a pandih tyrmäh vuvven 1938 allus. Vuvvennu 1939 suudo kumattih. Toizengi kerran vv. 1948-1949 händy suudittih, täl kerral “kosmopolitizmas”, viärittäjinny marristat [90].

Bubrihan kuolemas huolimattah ruadodovarišat jatkettih projektua vuodessah 1956. Ga sitbo ei löydnyh painamuo kartastole. 1990 luvul Aleksandra Punžina vie tävvendeli kartastuo da se piäzi ilmah Suomes v. 1997, [16], kc. Kuva 4.4

Kuva 4.4: Bubrihan murrehkartasto

4.4 Kielipolitiikka Karjalas

1930-luvun jälgipuoliško oli maailmal oli levotoindu aigua – Karjalas se oli valdivoterrorisman aigua. Miolet virityttih kohti uuttu maailmanvoimua. Nevvostoliitos Josif Stalin ebäili iččeh ymbäril kaikkii, kenenke häi valdah nouzi. Kanzallizet vähembistöt oldih luonnolline ebäiltävy. Kentahto voi olla petturi, kanzan vihaniekku libo špionu, tapettavu. Ilmian-

nandu levii kaikkiih yhteiskunnan kerroksiih. Lapsi voi ilmiandua vahnembat, vahnembat lapsen, syys libo syyttäh. Paikallizile piättäjile azetettih tavoittehet luagiriloile työnnettävien lugumiärile da kuaznittavien lugu- miärile.

Karjalan autonomizes socialistizes nevvostotazavallas (KASNT) “viä- ryniekkoi” oldih, Leninan aigah Suomespäi tulluot piämiehet, ruskiet pagolazet, propagandupaginoil kuhkutetut “huavehmuah tulluot” parem- ban elaijan eččijät. Kielipolitekkugi pädi perustehekse kiinniotandah da mielivaldazeh suudoh.

4.4.1 Ruskiet fennomanat

Suomen da Nevvosto-Ven’an rauhannevvottelulois Tartus Karjalan kieli- kyzymys jäi kydemäh. Suomal himoitti liittiä Päivännouzu-Karjal Suo- meh. A ku se ozuttihes mahtottomakse, Suomen nevvottelijat prizmit- tih Ven’an nevvottelijoil lubavustu ičenmiäriändyoigevukses da oigevus- tu omah kieleh. Rauhansobimukseh sidä ei kirjutettu, a ven’ankielizeh liitteheh kirjutettih, ku Karjalas “paikalline kanzan kieli on hallindon, zakonanluajindan da kazvatuksen kieli”, [9]. Sih aigah Ven’al oli jo pe- rustettu Edvard Gyllingale luvattu Karjalan ruadorahvahan kommuunu. Nenga Gyllingale oli jo annettu luba miäritellä paikalline kanzan kieli.

Enzimäzes Karjalan alovehellizes kommunistupuolovehen konferen- cies nouzi päätettäväkse kielikyzymys. Moskovaspäi oli nevvottu, ku hal- lindon pidäs työndiä tieduo linnoih da kylih karjalan kielel, nenga ku karjalua voi käyttöä hallindos da oigevusazielois. Tämä suututti edusta- jii. Konferensii julisti, ku karjalan kirjukielen luajindu olis “šovinististi, polittizesti viäriä da vahingollistu pimielöin massoin muanitustu. Kar- jalazien pagin ei kul’tuurukielidy, eigo se sikse voi ni tulla”[11].

Nenga päätettih Karjalas, kus sih aigah karjalazii oli 60 %, ven’alazii 38 %, suomelazii vajai 1 % da vepsälazii sežo vajai 1 %. Luodeh-Karjalas oli suomen ellendäjiä, a Liideh-Karjalas ellendettih ven’ua. KASNT:n suomelaine hallindo otti huomavoh Tartun kirjutetun dokumentan ni- mittämäl Karjalas suomen kiieldy “karjalas-suomelazekse” kielekse. Ku oli školos opastettu karjalua libo karjalakse, sie vaihtettih karjal suomen kielekse. Nenga 1930-luvun allus karjalan kiieldy ei opastettu, opastettih vaiku suomie. Vuvven 1933 rahvahanluvus ven’akse pagizijua oli 60 %, karjalakse 29 %, suomekse 3 % da vepsäkse 2 %.

4.5 Kielen vaihtumine suomes karjalakse

Vuottu 1935 kohti mennes ven’alazien vuitti populacies oli kazvanuh da ičenvarmus lizennyh. Suuri vuitti karjalazisgi pidi ven’ua omannu kielenny a suomie vierahannu kielenny. Ven’al leniniläine internacionalistine monikanzalline Nevvostoliitto oli muuttunuh Stalinan ven’alasnacionalistizekse Nevvostoliitokse. Izändy oli Moskovas da ven’an kieli pädi kogo Nevvostoliitos. Pidi varata, ku vähembistötazavallat ei kazvetas liijan ičenäzixkse da vägevixkse. Enimän pidi varata vähembistölöi, kudamil oli kielirod’nii rajan tagan. Moine oli Karjal. Ga toizielpäi, moizet rajamuat rauhoitetah ekspanziel rajan tuakse.

Vuvvennu 1935 kanzallizuspoltiikan suundu Karjalasgi muuttui. Edvard Gylling eroitettih tazavallan piämiehen virras da Kustaa Rovio Kommunistupuolovehen alovehellizen komitietan sekretarin virras. Heijät mollembat kuaznittih v. 1938. Ruskieloin fennomanoin eliminoindan jälgeh Tartun rauhas kirjutetun dokumentan “paikallizen kanzan kieli” rubei tarkoittamah karjalan kiieldy. Pidi luadie karjalan kirjukieli.

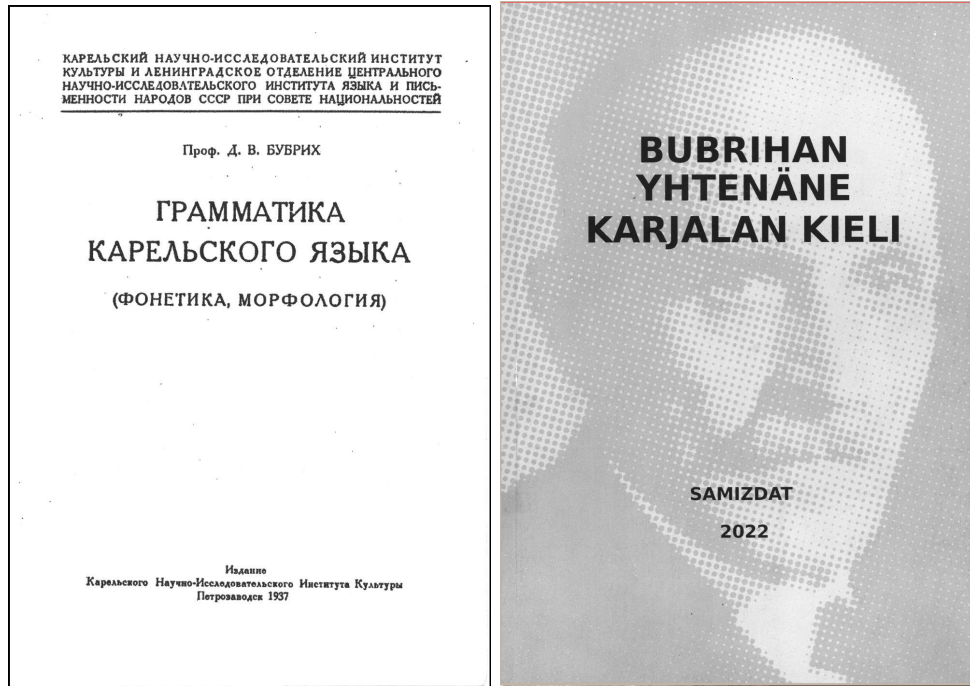
4.5.1 Karjalan yhtenäne kirjukieli

Sen jälgeh, konzu Edvard Gylling da muut suomelazet johtajat oli eroitetu, paikallizen rahvahan kielekse nostettih karjal. A tarvittih kirjukieli. Sidä aziedu valmistelemah Petroskois piettih lingvistoin da piättäjien yhtehine konferensii. Tiettih, ku Dmitrii Bubrih oli jo luadinuh kirjukielen Tveris, sentäh händy kučuttih luadimah tverinkarjalazile da karjalankarjalazile yhtenästy kirjukiieldy. Häi muga ruadoigi, ezitti piäpiirdehet kieliopis, ga ei kiinnittänyh kirjaimikkuo. Bubrihan pluanua kanatettih lähes yksimielizesti.[11]

Äijät kannatettin latinalazen kirjaimikon käyttö (olihäi revol’cien jälgeh duumaattu ven’angi kirjaimikon vaihtuo latinalazekse), opastajien joukos mielet jagavuttih. Karjalan halličuksen piäministru sanoi, ku kirjaimikos piättämine on poliittine dielo eigo se ole karjalan kielen pagizijoin piätettävy. Kuudu myöhemi kogo Ven’an halličus hyväksyi “Karjalan kanzallizen rajjonan ruadajien pakičuksen karjalan kirjukielen siirdämizen latinalazes ven’alazeh kirjaimikkoh” [10]

Bubrih terväh luadigi kzytytn kieliopin, kč. Kuvua 4.5. Algusanois Bubrih sellittäy kielioppi nenga:

Tämä kielioppi perustuu Petroskoissa 21-23. augustua 1937 pietytn karjalazen kielitijollizen konferencijan päätökseh. Tämä kielioppi on luajittu kirjuttajilla da yliopiston ruadajilla. Lugijan pidäy tie-

Kuva 4.5: Bubrihan kielioppi da latinalazel kirjaimikol kirjutettu kl’onu.

diä kieliopillizet käzittehet da termit.

Konferencija piätti, što karjalan kirjakielä Karjalan autonomizesa socialistizessa neuvostotazavallassa ei pie luadie yhten karjalan kielen murdehen*, a kogo karjalazen rahvahan paginan pohjalla. Kirjakieleh pidäy ottua sanat da rakendehet, kumbazie käytetäh enimissä murdehissa da heittiä pois moizet piirdehet, kumbazie löydyy vain harvoissa murdehissa. Täh tabah luajittu kirjakieli ei äijäldi eruo kirjakielestä, kumbane on ollut Kalininan alovehen karjalazien käytössä vuuvesta 1931 algajen.

Sentäh kuin vielä ei ole ohjehie oigiehkirjutannasta, tämän kieliopin paragrafat 11, 13 da 40 ollah ehoituksie.

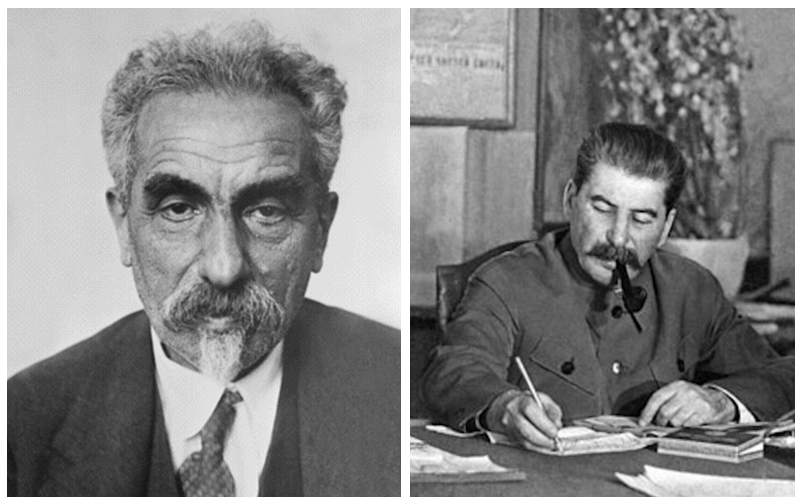
—
(*) Karjalan kielen murdehie on viizi. Net ollah (1) liygi (Suvi-Karjalassa), (2) lyydi (myös Suvi-Karjalassa, kajjalla lentazella livvin murdehen alovehelda päivännouzu). Toine murrejoukko on: (3) keskikarjala, (4) pohjoiskarjala, da (5) kalininankarjala. Tämän joukon murdehissa keskikarjala da kalininankarjala ollah lähellä toine toista.

4.5.2 Segavat vuvvet 1937–1940

Kezäkuus 1937 luajittih Karjalan ASNT:n konstitucii, kudaman mugah zakonanluajindan kielii ollah karjal, suomi da ven’a, da školis opastuskielenny pidäy käyttöä kanzan omua kiieldy.

Sygyzyl 1937 suomenkielizii školakirjoi jo ei olluh da kirilical kirjutetuloi kirjoi ei kerritty painua.

9.1.1938 Bubrih otettih plenah da suudittih surmah. Händy pietih Suomi-mielizenny. Yhtelläh 1939 hänet suudittih viärättömäkse da päästettih välläle. Vuozinnu 1948-1949 marrilazet lingvistat händy uvvesah viäritettih, ku häi ei ole oigei tiedomies eigo marxilaine. Vuvvennu 1950 Stalin kritikuiččou Pravdas Marrii [90].

Kuva 4.6: Kaksi gruuzielastu lingvistua: Marr da Stalin

Liygiläzet kritikuttih Bubrihan kielioppii, ku se on liigua varzinkarjalaine eigo ota huomavoh livvinkarjalua. Anisimovan luajitus školakieliopis ezi-merkikse sijamuodoloi on 9, Kuva 4.7. Bubrihal sijoi oli 12. “Azientundijoi” oli äijy. Erähien ven’alazien piättäjien mieles karjal ei ole suomen a on ven’an sugukieli. Ven’an kieles sijoi on nelli, mintäh karjalas pidäs olla enämbi?

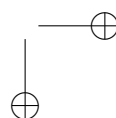
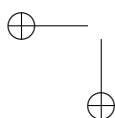
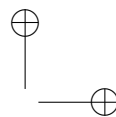
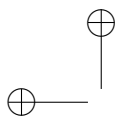
Tverinkarjalazien mieles muutokset huonondettih yhtenästy kiieldy da prizmittih kohendamah kohenduksii. Kirillizeh kirjaimikkoh siirdymine vähendi tverinkarjalazien mielenkiinduo omah kieleh.

Talvivoinan jälgeh v. 1940 Karjalais-suomelazen SNT:n virrallizii kielii ollah suomi da ven’a.

Именительной	—	<i>кен?</i>	или	<i>ми?</i>	<i>кет?</i>	или	<i>мит?</i>
Родительной	—	<i>кенең?</i>	или	<i>мин?</i>			
Частичной	—	<i>кедӓ?</i>	или	<i>мидӓ?</i>			
Пребывательной	—	<i>кенеңӓ?</i>	или	<i>миӓ</i>			
Превратительной	—	<i>кекси?</i>	или	<i>микси?</i>			
Местной	—	<i>кес?</i>	или	<i>мис?</i>			
Входной	—	<i>кех?</i>	или	<i>мих?</i>			
Дательной	—	<i>кел?</i>	или	<i>мил?</i>			
Лишительной	—	<i>кетӓ?</i>	или	<i>митӓ?</i>			

Kuva 4.7: Sijat Anisimovan kieliopis

Mustokse lyhytaigazes virrallizen kielen stuatussas jiädih kymmenet opas-tundu- da lapsien kirjat. Akadeemine murrehatlasprojekta sai jatkuo, da on viegi arvokas tutkijan resursu.

Lugu 5

Volgan mutkas Nygy-Karjalah

Ku voizimmo ellendiä karjalazuon tilua nygyaijannu, pidäy ellendiä kuspäi tulimmo, da mittuzes jället se meih jätti da midä meile merkittih Ruočin da Ven’an ristupohodat da kaksi muailmanvoinua. Sentäh on syydy ter- väzeh kaččuo histourien piäkohtii.

5.1 Ezivahnembien tulemine Karjalah

Aiga varmannu tiedonnu voimmo pidiä karjalazien ezivahnembien lähtyö Volgan mutkaspäi 3000 vuotta tagaperin. Ebävarmembua on kus hyö konzugi oldih enne Lounais-Suomeh tulendua. Ebävarmua sežo on, kui hyö siirryttih da azetuttih Karjalah. Tarkembua tieduo on karjalazien eländäs toizel vuozituhandel, voinas toizeh.

5.1.1 Tie Karjalah

Nygözen tiijon mugah [47] meijän suomelas-ugrilazet ezivahnembat elet- tih 1000 eaa Volgan mutkas. Kuvan 2.3 mugah Volgan mutkas Baltiekku- mereh piiretyn liinien pohjaspuoli oli suomelas-ugrilazien kanzoin kodi- muadu. Kuvat 2.4 – 2.9 ozutetah, ku pontizel arol liikkui äijy muudu rahvastu. Aijanlaskun allun aigah baltit da sluavit onnuako elettih Pole- sies, Baltiekkumeren da Karpuatoin välis. Läbikulgijoin da paikale aze- tunnuzien kanzoin rahvasluvun kazvu nostatettih painehtu slavjanoin le- viendäh joga suundah. Kuvat 2.11, 2.12 da 2.13 ozutetah, ku enzymäzen vuozituhanden loppupuolel slovenit, krivičät da v’atičät allettih työndyö koillizeh da päivännouzuh, kus elettih suomelas-ugrilazet rahvahat — čuudit, merjalazet, muromalazet, meščerät. Loitombannu päivännouzus elettih vie mordvalazet, marit, udmurtit da permiläzet. Heile se aijoin

aloh merkičči assimilaciedu slavjanoih. Nenga ven'alaine on sevoitus slavjanua, suomelas-ugrilastu da turčielastu. Baltiekkumerensuomelazet kerittih enne slavjanoin ekspanziedu Baltiekkumeren randah da oza heis ielleh Suomeh da Karjalah da vastevai Luadogan rannoil vastavumah slavjuanoinke.

5.1.2 Ruočin da Ven'an välis

Suomeh da Karjalah tulduu da azetuttuu allettih kehittyö kontaktat toizien kanzoinke, enzin varjagoinke. Toizen vuozituhanden allus allettih ristupohodat Skandinuaviespäi da Bizantiespäi. Allettih kehittyö Ruočin da Ven'an valdivot. 1200-luvul allettih voinat Ruočin da Ven'an välil Suomen da Karjalan omistukses. Karjalan kannas da Savo puututtih Ruočin valdah, Luadogan ymbäristö Ven'an valdah. Ruočin vägevyön aigah 1600-luvul suuri vuitti Karjalua puuttui Ruočin valdah da enämbi puolii karjalazis pajettih Bežeckan ylängöle, ei muga loitos Volga-joves da paikois kudamis siiriči ezivahnemat käveltih kaksi tuhattu vuottu aijembi. 1700-luvul, konzu Ven'a vägevöidy, se rubei puskemah Luadogan tuakse, sen luodehpuolelegi, kui Kuvan 3.4 kartois.

5.1.3 Suomalazet da karjalazet cuarin imperiumas

1800-luvun allun Napoleonan nostattamis euoppalazis voinis Ven'a kui petties sai Suomen Ruočil. Hos hallindo autonomizes Suomes vie kodvan jatkui ruočinkielizenny, assimilačii ruoččih loppih da suomen kieli pellastui. Karjalazet, kudamii 1200-luvul lähtijen oli rajoil hallattu, puututtih kodvakse yhteh muah, hos kahtes palas, Karjalas da Tveris. Suomes se nostatti karelianizman — Rousseau sanoil karjalazet oldih “hyvät diikoit” čomendamah suomelastu kul'tuurua, kudamat voi kebjieh assimiloija putin suomelazikse. A se, ku Ven'al himoitti assimiloija suomelazet ven'alazikse, eibo olluh suomelazile mielder myö.

5.1.4 Tartun rauhansobimus

Ven'an cuari Nikolai II oppi levendiä da lujittua valdua omas muas vojuiččemal Japounien da European mualoinke. Ga voinat mendih pahoi da hänen oli pakko erota omas ruavos. Ven'al algoi monivuodine kanzalazvoinu endizen vallan da uvven bol'ševikkuvallanke. Täs Ven'an ebävarmuon tilas Suomi nevvotteli iččenäzyös Nevvosto-Ven'anke da täs päätettih Karjalan rahvahiengi oza. Suomi olis tahtonuh liittiä Suomeh

Päivännouzu-Karjalan, kudai nikonzu ei kuulunuh Ruoččih libo autonomizeh Suomeh. Ku se ei sobinuh Ven’an nevvottelijoile, Suomi prizmi päivännouzukarjalazile autonomizii oigevuksii. Ven’an nevvottelijat kirjutettihgi Kuvan 9 tekstan liittehekse rauhansobimukseh. Nevvosto-Ven’ahäi oli jo perustanut Karjalan ruadorahvahan kommuunan da panunuh sen johtajiksi Suomen kanzalazvoinan hävinnyöt ruskiet suomelazet. Nämä pandih ven’an rinnale Karjalan virrallizekse kielekse “paikallizen” suomen kielen, hos suomelazii Karjalas ei olluh ni yhty procentua, a karjalazii oli enämbi kuuttukymmendy procentua. Tämän täh tutkijat ruvettih nimitämäh Karjalan suomelazii johtajii *ruskieloikse fennomanoikse*. Fennoman Suomes 1800-luvul tarkoitti innokastu suomen kielen kannattajua. Heile karjal ei pädenyh Karjalas valdivollizekse kielekse.

1. Arhangelin da Anuksen karjalazil on oigevus rahvahallizeh valdivollizeh ičemiäriämizeh.
2. Tämän rahvahan aloveh, Karjal, suau oigevuon oman eloksen pidoh autonomizen stuatusan da ruvetah kuulumah federacien mugah Ven’an valdukundah.
3. Tämän alovehen eloksen kyzymykset sellittäy da piättäy niilöin hyväksyndän rahvahanparluamentu, kuduan valliččou paikalline rahvas.
4. Paikalline kieli tulou hallindon, zakonoinhyväksyndän da opastandan kielekse.
5. Rahvahal on oigevus järjestiä elaigu omien tarbehien mugah.
6. Alovelhel järjestysty pidäy rahvahanmilicii. Sodavoimat viijäh iäreh.

Kuva 5.1: Ven’alazen nevvottelijan kirjutettu liiteh Tartun rauhansobimukseh [7].

5.2 Karjalazien kieli?

Enzimäzen maailmanvoinan jälgeh 1920-luvul da vie 1930-luvun allus bolševikkuvaldu kuhkutti cuarin sorrettuloi kanzoi revolucien puolele. Enne revol’uciedu rahvasluvus 28 % oli kirjahmaltajii, vuvvennu 1939 jo 87 %. Školakirjoi vuvvennu 1924 oli jullattu 25 kielel, 1934 jo 104 kielel. [9] Petroskoin fennomanat tahtottih kazvattua karjalazet suomenkielizikse. Hyö olis tahtottu kiännyttiä tverinkarjalazetgi suomenkielizikse a nämä ei sidä tahtottu. Hyö suadih 1930 Piiterispäi Dmitrii Bubrih luadimah

karjalan kirjukieli da joukko paikallizii opastajii luajittih karjalankielizet školakirjat. Vuvvennu 1933 enimis školakirjois jo oli karjalankielizet versiet, erähis paikallizesti luajittuu syväindyögi, kč. ezim. Kuvua 5.2. Pa-

Kuva 5.2: Tverinkarjalaine aberi da luvendukniigu.

hakse ozakse rauhattomal 1930-luvul ei olluh aigua juurruttua kielyd enne ku kielipoliteikka jo kiändyi vähembistökielii vastah.

5.2.1 Kielipoliteikan kiännälmyksii Karjalas

Vuozikymmenen puolivälis Europpu rubei libumah kohti tostu maailmanvoinua. Kanzallizusazieloin komissuaras Stalinas jo oli roinnuh ven’alasnacionalistine diktuatoru. Karjalan piämies Gylling da puolovehen piä Rovio erotettih 1935 kielipoliteikan täh da kolme vuotta myöhembii heijät kuaznittih. Kezäkuus 1937 karjal nostettih ven’an da suomen rinnale virrallizekse kielekse. Silloi kyzyttih Bubrihua luadimah kaikile karjalazile yhtenäine kirjukieli, hänelhäi oli tutkimustieduo da aijembua kogemustu kieliopin luajindas tverinkarjalazile. Elokuus 1937 häi ezittelii omua pluanua lingvистоile da poliitikkoloile kielitijollizes konferensies Petroskois, da sai sille lähes yksimielizen kannatuksen. A Moskovaspäi käskiettih, ku karjalua pidäy kirjuttua, ei latinalazel kirjaimikol kui Tveris, a kirillizel kirjaimikol. Fonetiekan nägökulmas kaččojen huondus, a kirillizeh kirjaimikkoh jo harjavunnuzil karjalazilgi se pädi.

Karjalankieline opastus päätettih algua jo samannu sygyzyny enne ku školakirjoi kerrittih painua. Livviköt burbetettih, ku Bubrihan kir-

jukieli nengozennu ei päi heile. Pidi muuttua. Sit se ei pädenyh tverinkarjalazile. Pidi muuttua. Vuvvet 1937-1938 oldih Nevvostoliitos suuren terroran vuvvet. Parahii lingvistoi, Bubrihua, Beljakovua, Hämälästy, ... “passiboittih” suures ruavos nimittämäl rahvahan vihaniekoikse. Bubrih oli “suomelasnacionalistu”, “Japounien da Germuanien agentu”. Bubrih suudittih surmah da vangittih pakkaskuus 1938. A politiekku tuaste kiändyi da händy piästettih välläle 1939 viärättömänny. (Ga kozmopolizman vastazen kampuanien (vv. 1948-1949) aigah Bubrihua suudittih uvvesah; häi kuoli 1949 kesken luvenduo.)[17]

Kezäl 1937 karjalan kieli nostettih Karjalan Autonomizen Socialistizen Nevvostotazavallan virrallizekse kielekse ven’an da suomen rinnale. Kezäl 1938 suomi otettih iäre virrallizis kielis. A vuvvennu 1940 suomi otettih järilleh virrallizekse kielekse, karjal otettih iäre.

5.3 Tragedii nelläs ozas

Vuottamattomien kielipoliittizien kiännälmyksie tagan oli Kreml’an ohjuaju käzi. Tapahtumien čieppie vois pidiä komediennu, ku se ei olis tragedii, kudamas kuoli äijy rahvastu. Nevvostoliitto—Karjal—Suomi spektaklis oli nelli ozua:

23.8.1939 solmittih *Molotov-Ribbentrop paktu* [59].

virrallizesti “Germuanien da Nevvostoliiton hyökkiämättömyssobimus”. Hitleran da Stalinan kannattajile se oli potruassu, ga sobimuksen ozapuoletgi ei duumaittu sidä iguzekse. Peitollizes protokolas Germuanii da Nevvostoliitto sovittih edupiirilöis: Germuanii suau puoli Pol’šua, Ven’a toizen puolen da Suomen, Estounien, Lätin, Litvan da Bessarabien (ozan Rumaniedu).

31.10.1939. Molotovon pagin korgevimas nevvostos [58]
... “Yhtet utverždajjah, čto SSSR “triebuiččou” ičel Vipuri (Vyborg) linnua i Ladožskoin järven severnoida čuastie. Sanomma omas puoles, čto tämä on puhtas vymysla i kielastus ...”

26.11.1939 Mainilan ammundat.

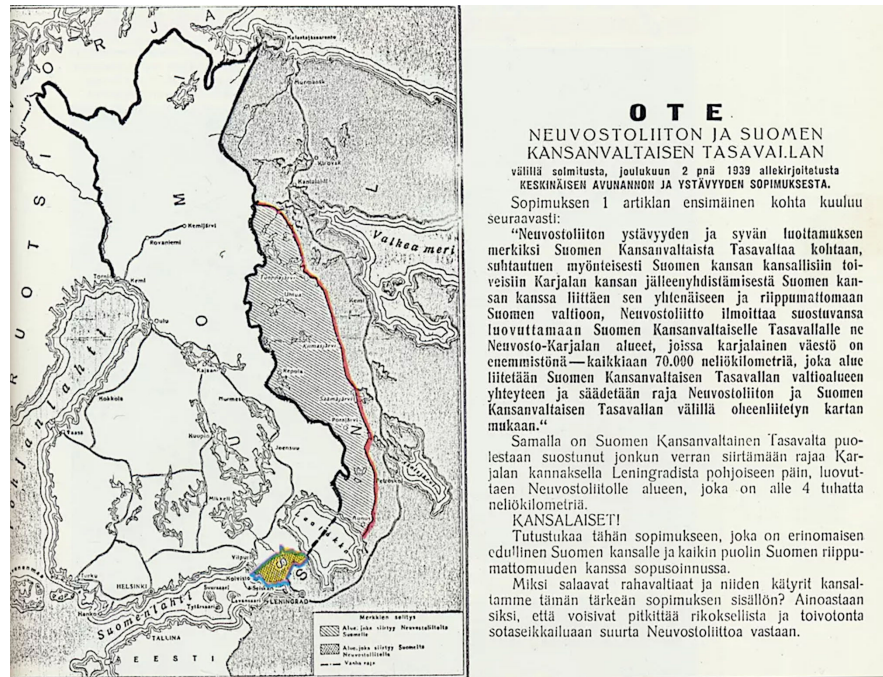
Kentahto ambui kustahto midätahto, kuoligo ken, niken ei tunnusta. Nevvostoliitto tarvičči motivacien hyökkävykseh 30.11.1939. Tämä voinu, “Talvivoinu”, loppih 13.3.1040. 26 662 Suomen saldattua kuoli. Nevvostoliitto ilmoitti kuolluzien luvukse 48 745 — jälgehpäi on čotaittu 95 348, 126 875 libo vie suurembii luguloi.

2.12.1939 “Neuvostoliitto luovuttau Karjalan Suomele”.

Täs mainittu “Suomi” ei ole Suomen Tazavaldu, a “Suomen kanzan-tazavaldu”, kudai oli perustettu täh tarkoitukseh. Sen halličustu,

“Terijoen halličustu” johti Otto Wille Kuusinen. Se loppiettih päiviä enne Nevvostoliiton da Suomen Tazavallan rauhansobimustu. [97, 101]

5.4 Voinas rauhah

Toizen maailmanvoinan loppiettuu valdivoloin tunnustettuu karjalan kiel-
 dy ei olluh olemas da Raja-Karjalas ei ni olluh karjalazii. Rajoin siirdelyn
 jälgeh fundamental’noloi kyzymyksii oldih karjalazien pagolazien sijoit-
 tamine Suomeh da immigracii Karjalah. Akuutoin hengispyzyndän problieman
 reššittyy probliemoikse jiidih kielen da kul’tuuran kyzymykset. Nämä problimat
 ei roittu ičekseh, net oldih ristikanzan luajitut, kui iel kuvattu sekii 5.3 ozuttau.
 Eigo prostoin rahvahan vägi tävvy niilöi reššimäh. A ruohtiugo pöllätetty
 rahvas ni kzyö abuu?

5.4.1 Rajakarjalazien evakuacii Suomeh

Suomen da Nevvostoliiton välil käydih kaksi voinua. Enzimäine, tal-
 vivoinu 1939-1940 perustui Germuanien da Nevvostoliiton välizeh Ribben-
 trop – Molotov paktah, Nevvostoliitto hyökkäi. Toizeh voinah, jatko-
 voinah, 1941-1944 Suomi lähti ottamah revanšiedu Germuanien tuvel.

Mollembat voinat työnnettih Suomen karjalazet evakkoh. Kai 430 000 karjalastu lähtiettih, joukos nenga 40 000 karjalankielisty rajakarjalastu.

Evakkoloi opittih sijoittua Suomeh paikkukunnan mugah. Rajakarjalazii sijoitettih pohjaskarjalazih da pohjassavolazih kundih, orehovec-koin rauhan koillispuolele täh tabah: Imbilahtelazet Varkauksen da Kuopion välih; salmilazet Rautalammin, Pielavien da Kuopion välih da Muhokseh; suistamolazet Keitelen, Pielavien, Lapinlahten da Iisalmen välih; suojärveläzet Nurmeksen da Kajaanin välih; da korbiselgäläzet Sonkajärven da Sukevan čurale.

Rajakarjalazien pidi lähtie evakkoh kaksi kerdua, Talvivoinan da Jatkovoinan jälgeh. Ezimerkkse kirjuttajan oman perehen matkat:

1939: Suistamo, Muuanto. Muamo, vahnin velli, vahnembi sizar

1940: Konnevesi

1941: Juuka, 2. velli rodieu

1941: Konnevesi

1941: Suistamo, Muuanto

1943: Muuanto, 3. velli rodieu

1944: Tohmajärvi

1944: Kauhava

1945: Polvijärvi, nuorembi sizar rodieu

1947: Keitele, Kulvemäki

1948: Keitele, Kulvemäki, iče rodivun

1950: Keitele, Sulkavanjärvi, oma kodi

Kymmenen vuvven “turizman” jälgeh pereh voi algua normualan elaijan pienel tilal, kudaman vellakse ostandah valdivo muanhankinduzakonanke andoi dengua madalal procental frontal sluuzinnuzile saldatoile.

Kyläseläjäle karjalankielizele pravoslanoile muanruadan perehele evakkoh puuttumine oli suuri elaijanmuutos. Školaigähizile školah menemine voi paikas rippujen olla julmu kogemus, a kaikin varmah huomattih, ku ollah erilazet. Buabat da diedoit kyzeltih, konzu piäzemmö järilleh kodih Karjalah. Ruadoigähizet ei kerritty suremah, pidi syöttiä pereh. Kielioigevuksien peräh ei maltettu kyzellä. Valdivon kirjuttamatoi kandu oli ku karjalazet paistah suomie, rahvas voi vihamielizesti sanuo, ku evakot paistah ven’ua.

Materializesti Suomi hoidi hyvin evakkoloin hengispyzyndän. Uskonduogi tirpettih, a kielen puoles karjalazien pidi assimiloiduo suomenkielizikse. Školaigähizet opastuttih suomi školas. Ruadoigähizet opastuttih ruadosuomi. Eläkehighähizet piettih karjalan kieli da nenga paistih bun’ukoilegi.

5.4.2 Evakuičendat da assimilacii Ven’an Karjalas

Ven’an karjalazetgi voidih jatkovoinan aigah puuttuo evakkoh, ei nenga sistemuattizesti, ga toinah ijäkse. Suundu oli Arhangelah, Siberih libo laival Oniegan tuakse da ielleh Volga jovele. Ainos evakuiččijat ei kerritty tulemah enne suomelazii okkupantoi. A ket hyvin tuldih toimeh suomelazienke, heijän oli parembi voinan lopukse lähtie saldatoinke Suomeh, eiga puuttuo arbuamattomakse aijakse luagerih Siberih.

Karjalan kieli sai läbikävvä ruton arvonnouzun da anuliiruindan vuozinnu 1937–1940. Karjalan kieldy tarvittih, konzu liijan iččenäzen suomimielizen Gyllingan hallindo tuhottih. Suomi nostettih järilleh virralizekse kielekse sen jälgeh, ku Suomie ei suadu liitetykse Nevvostoliitoh talvivoinas. Toinah tulies aijas liittämine ozavuu, duumaittih. Karjalazien assimiloindah ven’alazikse oli muut keinot. Karjalazet eletti “perspektiivattomis” kylis. Siirdämäl heijät suurembih kylih da linnoih, kus ollah ven’alazet virguniekat da laukat, heijän on pakko opastuo ven’ua. Suurih meččyrudoloih da srojindah tuodih karjalua maltamattomat ruadajat Ven’al, Valgielven’al da Ukrainaspäi. Karjalazien eländyalovehel tuaste voi opastuo suomen kieldy, ga ei karjalan kieldy, kudamua ei ni vahnembien pidäs paista lapsile.

5.5 Kieliruaduo “madalal profilal”

Viizi vuozikymmendy toizen maailmanvoinan jälgeh karjalazet oldih pimies. Suomes “karjal” oli poliittizesti kielletty “revanšistine” sana. Sehäi mustoitti talvivoinas da Nevvostoliiton hyökkävykses Suomeh. Keskenäh karjalazet suadih paista da pidiä heimojuhlii. Tutkijat, kuduat ei puuttuttu kanzallišuspoliittizih da valdivollizih azieloih, suadih ruadua omua ruaduo, iēcensuuran ramkois. Ezimerkiköi jullattulois kirjois on Kuvas 5.3. Ahtian kielioppi, hos se jäi vähäzele huomavole, mustoitti karjalan kielen olemasolendas. Suomelas-ugrilazen Seuran sanakirju oli suuri projektu da viegi äijän käytetty kieliresursu. Pešan paginat da Fed’an Paušun Tuhkamukki ollah eläjiä rajakarjalastu kieldy.

Hos Nevvostoliiton puolel poliittine valdu kiändyi karjalan kieldy vastah, Bubrihan murrehatlas -projektu sai jatkuo. Bubrih iče kuoli kesken ruaduo poliittizien intrigoin keskes, viärättömänny tyrmäs istundan da suudoloin täh. Pädevät ruadodovarišat jatkettih ruaduo, a ilmah Atlas [13] piäzi vastevai 1997 Suomes Nevvostoliiton sorruttuu. Kielen, literatuurin da histourien instituutan tutkijat suadih tutkie karjalan murdehii, a kirjukieles ei suannuh paista. Tämän sai huomata Grigorii

Kuva 5.3: Nelli Suomes jullattuu kirjua

Kuva 5.4: Nelli Nevostoliitos jullattuu kirjua

Taulukko 5.1: **Rahvahanlugu Karjalas (procentois da tuhanzis).**
(v. 1920 Ruadorahvahan kommuunas)

vuoz	1920*	1939	2002
karjalazet	60	23	9
vepsäläzet	0.03	2	1
suomelazet	1	2	2
ven'alazet	38	63	77
muut	1	10	11
rahvaslugu	143k	469k	716k

Makarov, kaikenmaltai lingvistu, kudamua parahite tundietah Karjal-Ven'a sanakirjas. Konzu häi ehoitti karjalan kirjukielen (uvvelleh) luajindua, häi menetti instituutan tijollizen sekretarin stuatusan. L'udmila Markianova sežo algoi monipuolizen lingvistan ruavon karjalan kielen puoles, konzu se vie oli vaigiedu. Pavel Lukin da Vladimir Brendojev oldih enzimäzii runoloin da prouzan kirjuttajii karjalan kielel. Kačo Kuvua 5.4.

5.6 Nevvostoliitos Ven'an federaciekse

Bol'sevikkuvaldu Ven'al/Nevvostoliitos kesti vuvves 1917 vuodeh 1991 – tiettäväine Lenin, Stalin da Gorbačov ei oldu yhtenijyttymät “bol'sevikat” libo “proletariatian diktuatorat”.

Stalinan kanzallizupolitiiekku siirdeli da sevoitti kogonazii kanzoi puoles toizeh da kylis linnoih, tavoittehennu luadie ven'an kieline nevvostoristikanzu.

Ven'an Karjalas eläjien kanzallizuksien lugu kehittyi kudakui Taulukon 5.1 tabah:

Nämii luguloi voi ebäillä, eigo nikel ole tieduo, kui rehelligesti kanzallizuskazymsih on vastattu da äijätgo karjalazis toven paistih karjalakse. Ga suundu on selvy – karjalaine enemistö kučistui pikkarazekse vähembistökse. Tverinkarjalazis en lövvä verdailukelbozii luguloi, v. 1926 heidy vikse oli 140 600 a v. 2010 vaiku 7 400. Suomes on vie vaigiemi andua noumeroloi, a suurel vuitil suomelazii on died'olois da buabolois karjalastu. Nengostu kanzallizuspolitiiekkua.

1980-luvun loppupuolel valdivolline kontroli Ven'al rubei kebjenemäh,

da karjalaine rahvas rubei huaveilemah karjalan kielen hyväksyndäs valdivonkielekse. Vuvven 1989 oraskuus Petroskoil piettih tiijollis-praktine konferensii “Karjalazet: rahvas, kieli, kul'tuuru, ekonomiekku”. Terväh luajittih aberit da opastundukniigat – vägitukku karjalankielisty lugietavua. Perustettih sežo Oma Mua -lehti. Yliopistosgi ruvettih opastamah karjalan kiieldy, Kuva 5.5.

Ga virrallizen kielen stuatusah tarvita parluamentan hyväksyndy. Moine hyväksyndy karjalan kielel oli vuozinnu 1937–1940. Syylöi kielen nenga ruttoh hyväksyndäh da hylgiändäh oldih paikallizet intriigat, voinat da Stalinan mielenmuutokset. Kielen hivovundu kaikkien hyväksytykse neutral'noikse kirjukielekse kyzyy aigua. Bubrihan ehoitetun kirjukielen pohjal voinnus luadie kaikile eri mualoingi karjalazile yhtehizen virrallizekse kielekse pädijän kirjukielen. A kielel sobimine da kielen ylläpido kyzyy aigua, vägie da jatkujua yhtesruaduo. Sidä ei olluh.

Vuvvennu 1989 kieliruado ei jatkunuh samas kohtas, kuduah se jäi 1940. Tiettäväine, 50 vuvves maailmu muuttui da školakirjat vahnattih, ga oligo tolkuo jättiä huomavottah silloi suadu kogemus da alga uvet kielitorat?

Oma Mua lehtes käydih 1990-luvul da vie 2010-luvul kiihkiedy torua, mittuine kieli otetah virrallizekse karjalan kielekse. Yksile oli ihan yhtenjuyti, ongo virrallistu karjalan kiieldy libo ei, karjalazien kieli on ven'a. Toizet sanottih, ku eihäi karjalan kielel ole ni sanoi, kudamii tarvittas. Ylen jyrkäh karjalan kirjukiieldy vastusti vialaine suomexse kirjuttai Ortjo Stepanov, kudai kannatti suomen kiieldy karjalazien kirjukieleny, häi vikse omaksui Gyllingan režiiman kielipolitekan. Kolmandet tarittih omua murrehtu kirjukielekse, ga sidä toizien murdehien pagizijat tiettäväine vastustettih. Oli heidygi, ket kannatettih karjalazile yhtehisty karjalan kiieldy, kui 1930-luvun lopul.

Vahnu viizas Georgii Kert, kudai nuorennu kergei vähä aigua ruadua Bubrihan abuniekannugi, kirjutti kirjukielen luajindas (Oma Mua 1998/51 karjalakse libo ven'akse [40]) nenga:

Histourii andau sih niškoi vähä aigua. Yhtelläh, hos myö olemmogi äijäl myöhästynnyh, vie ei ole liijan myöhä oppie uuvessah luadie kirjukieli. Karjalan kielel on vägie da varua kirjukielen luadimizeh. Tämä ruado äijäl rippuu sit, voidanehgo tiedomiehet piästä yhtehizeh mieleh da kuunella toine toizen miellä.

Konzu karjalan kieli suau valdivonkielen statusan, se liziäy uskuo sih, gu kieli rubieu elämäh. Karjalan kieli tahtotah

Opastettu moni opastumattomua maksau

24. kezäkuudu ijäkse jäü Petroskoin valdivon üliopiston itämerensuomelazien kielen da kul'turan tiedokunnan istourieh. Sinä piän ezmästä kerdua muailmas suadih diplomat ezmäzet korgiesti opastunnuot karjalan kielen spesialistat. Heidü on vaiku seičče henge, kai ollah livgiläzet: Jelena Bogdanova Suures Mäispäi, Svetlana Lazareva Kostamuksepäi, Oksana Jevsejeva Videlespäi, Irina Fomina Tuuksalpäi, Marija Krivkina Kentjärvelpäi, Ol'ga da Nadežda Kuznetsovat Petroskoilpäi.

Jügei oli allus, ei olluh oppikniigoi, opas-

tunduohjelmii, opastajii, ga ühtelläh piästih loppussah. Opastundan aigah tütöt kirjutetih Oma mua -lehteh, heijän kirjutuksile ainos löödüi tilua lehten sivuloil. Žiäli oli erota opastajil da opastujil, monil silmih nostih künälet. Ga nuorii spesialistoi vuotetah toizet hommat. Jogahine jo tiedäü oman ruadopaikan.

Eigo tämä ole paras todistus sih, gu karjalan kielen elvüttämizen ruado eistüü edehpäi?

Ol'ga POKORNAJA
Kuva: Mikko Ollikainen

Kuva 5.5: Enzimäzet karjalan kielen magistrat. Oma Mua 1995/26.

luadie valdivonkielekse sikse, gu valdivo tugis kielen opastamistu da käyttämisty. Niken ei rubie kiändämäh valdivondokumentoi karjalan kielele. Ei pie kirjuttua karjalakse, kui sanotah, kaikkii tavaroinlippuzii, kaikkii laitoksien nimii da muudu. Pidäy vähitellen ruveta enämbäl käyttämäh kirjutettuu kieldä elokses, vaigu kirjuttua pidäy yhtehizel kirjukielel, ei murdehil. Karjalazil pidäy vallita, midä ruadua. Voinnogo rahvas ellendiä, gu nygöi ei pie panna edeh vai oman kylän murrehtu da vai omua hyödy, gu pidäs duumaija kogo karjalazen rahvahan ozua? Aigu ozuttau.

Aigu ozutti, ku vie ei voinnuh. Yhtelläh pädevät azientundijat kirjutetih kielizakonon projektua. 22.1.1998 parluamentu sen hylgäi iänil 11-12, 2 deputuattua ei olluh paikak. Oman Muan 1998/5 mugah äijät deputuatat oldih aiga tiedämättömät, kedä karjalazet ollah, ga segi tiettih, ku karjalazet iče torattih, eigo kaikin kannatettu zakon projektua. Omas Muas 1998/7 Aleksandr Volkov kirjuttau, “Myö tyhjiä vuotimmo kodvan” da sellittäy kielikyzymyksen histouriedu Nevvostoliiton aijannu. Ga parluamentas piätettih panna zakon projektua uudeh valmisteluh. Segi hyllättih vuvvennu 2000. Vuvvennu 2004 hyväksyttih alovehelline (ei valdivolline) zakon, kudaman mugah karjalua, vepsiä da suomie suau käyttiä alovehil, kus nengostu rahvasto eläy, ku vai alovehellizet piättäjät se hyväksytäh.

Suomehgi ei ole vie suadu karjalan kielen zakonua. Vuvvennu 2009 Suomi hyväksyi prezidentan ustuvan, kudamal karjalan kieli liitettih niilöin kielien luvetteloh, kudamis raportuijah Europan Nevvostoh. Se yhtelläh vouse ei muuttanu karjalan kielen zakonallistu stuatussua.

5.7 Kirjaine Tverispäi

Vuonnu 2009, konzu Karjalas kielitoruandan pöly oli jo laskennuh da huaivat ummettu, Karjalan tazavallan piämies Sergei Katanandov sai Tverin alovehen piämiehelpäi Anatolii Golovkinalpäi kirjazen, Kuva 5.6. Kirjazes Golovkin ehoittau, ku kaikile karjalazile yhtehizekse kirjukielekse otettas Dmitrii Bubrihan Tverin Karjalan murdehien pohjal kehitetty karjalan kirjukieli.

Oma Mua -lehti julgai kirjazen (Oma Mua 2009/6) da kyzyi lingvistan, opastajan da aktivistan mieli.

Lingvistu vastuau: “Minä jyrkäh olen sidä mieldy vastah ... Yhtehisty kieldy luadijes pideli enzimäi rahvahal kyzyö – pidäygo se heile. Net paginat, ku kieldy ei pie unohtua, ollah hyvät. Ga kuundeles vai,

Kunnivoittavu Sergei Leonidovič!

Vuvvennu 2008 kylmykuun 25.–27. päivinny tiedomiehien da yhteiskunnallizien liittoloin edustajien pietyt seminarat, kudamil šeikuittih karjalan kielen säilyttämisty da kehittämisty Petroskoin da Lihoslavl’an linnois vie kerran tovendettih, ku karjalan kirjukieli da kirjutettu kieli globalizatsien olois ei vaikuteta Karjalan tazavallan da Tverin karjalazih, net kiinnostetah vai spetsialistoi. Sendäh vikse Karjalan tazavallas karjalazien pienen lugumiärän huomivoh ottajen karjalan kieli nikonzu ei sua valdivokielen stuatussua da nikonzu ei muuta kirjallistu pohjua latinan kirjaimikos kirillitsale.

Sendäh kiännyn teijän puoleh, kunnivoittavu Sergei Leonidovič, da kehoitan andua käsky Opastusministrale da Rahvahallizen poliitiekän ministrale tutkie mahto, kuduun mugah Karjalan tazavallas kirjukielen pohjakse otettas Tverin mual vuozien 1930–1931 aigah luajittu kirjukieli. Tverin Karjalas sil kielel kirjutetah vuvves 1932, silloi karjalan kiely opastettih alovehen 12 piirin 181 školas. Tänäpäi on olemas Tverin Karjalan murdehien pohjale luajittu karjalan kielen sanakirju, kuduah on pandu 17 tuhattu sanua, on painettu kirjua, piäzöy ilmah karjalankieline lehti.

Voibi olla teijän hyvyös Ven’an karjalazet suajah vie yhten kirjukielen, kuduun rikastetah Karjalan murdehet da paginluavut, samal kui ven’an kiely rikastetah 250 ven’an kielen murdehtu. Meil on valmistettu da ei rua oman ammatin mugah läs 50 karjalan kielen opastajua.

Ku ruvennemohäi kiistämäh murdehis da paginluadulois vie vuozii, ei jia karjalazii, kuduat voidas opastuo da opastua karjalan kiely.

Karjalan tazavallas kirjukielen luajindua Tverin Karjalan murdehien pohjale peräkkäi kannatettih kielentutkijat Dmitrii Bubrih 1930-luvus algajen da omassah surmassah, hänen jälles Pertti Virtaranta.

Kunnivoijen
Tverin alovehen administratsielimien
halličuksen piämies,
Suomelas-ugrilazien rahvahien
Konsultatiivizeh Komitiettah kuului

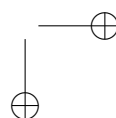
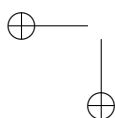
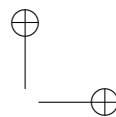
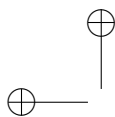
Anatolii Golovkin

Kuva 5.6: Anatoli Golovkinan kirjaine Omas Muas 2009/06.

midä kois lapsenke paistah – ven’ua mällätäh ... Huomei luadinemmo yhtehizen kielen, midä sih rahvas sanotah? Eigo neniä kiännetä bokkah. Sanotah, ei ole mejän kieli.”

Kieliaktivistu vastuau: “Yhtehine kieli pidäy vai silloi, konzu rahvas ollah omua valdivollistu iččenäzytty luomas. Juuri silloi käzih enziks pidäy kanzalline kirjutuskieli, kudai pädis yhteiskunnallispoliittizen elaijan kaikkih puolih da kudai pidäis rahvahastu tukus miärättylöin muarajoin sydämes”

Opastai vastuau: “Mielestäni ihan tyhjämpäiväistä (ainaški karjalaišien nykyelošta ta kielitilua ajatellen) on nyt tätä yhtehistä kieltä ruveta hommuamah. Jonninjoutavua jorhatusta vain! ...”

Lugu 6

Kielen piendäs

Konzu kaččelen ikkunas pihal linduloin syöttöpaikkah, joga päiviä kolme kerdua sinne tullah nenga puoli d’uuzinua n’uakkua. N’okindan lomas hyö harvazeh n’uaketah, midä lienne toizile sanellah. Ku azetun pihal heidy kaččelemah, fokussu on minus, pidäygo varata? A ku jiävihes pedolindu libo juoksendelou koiru välläl, annetah hädähine varaitussignu-
 alu, kudaman muutgi linnut ellendetäh da kahahtetah pagoh. Ongo heil kieli? Kai heijän “pagizendu” ei ole hädäsignaloindua, muudugi viestii vaihtetah. Erähil linduloil on suurdu paikallistu vaihteluu laulus. Ezi-
 merkikse ruskeibokkurastahan (*Turdus iliacus*) laulu eruou äijän eri puo-
 lil Suomie nenga, ku sidä tiedämättömäl ristikanzal on vaigei tunnustua eri variantoi saman lajin laulukse. Iče hyö varmah tunnustetah oma laji erolois huolimattah. Sanozin, ku ruskeibokkurastahal on yksi kieli, a sidä paistah monel paikallizel murdehel.

6.1 Murreh vai kieli

Midä eruo on kielel da murdehel? Lingvistoin keskes popul’arnoin šuutkan mugah “kieli on murreh kudamal on laivasto”. Erähiči vuadimuksih lizätäh armii da ilmuvoimatgi. Ei ole yksimielizytty, ken keksi tämän miäritelmän. Ga šuutku vihjuau sih, ku kielen tagan on enämbi vägie da auktoritiettua migu murdehen tagan.

Kieli keräy yhteh tukkuh eri murdehien pagizijoi, kuduat voijah kudakui ellendiä toine toizen paginua. Hyö voijah yhtes sobie pagizendan da kirjutandangi standartas, kudamua kaikin ellendetäh. Midä enämbi murdehii yhtyy kirjukielen tuakse, sidä leviemiä da syvemiä školaopastustu da muudu kul’tuurua nämien murdehien pagizijoile voi tarita da toinah suaha valdivongi tugie.

Tämän kirjan sekcies 3.8 (Tartun rauhu) paheksin Paasikiven vastavustu Voionmuan kyzymykseh, eigo päivännouzugarjalazil pidäs kyzyö, mih valdivoh hyö tahtotah kuuluo da midä kiely paista. Voionmuan morualu käski sidä kyzymäh. Paasikivi plakkai: “Keyhy da vähäluguine rahvas ei voi olla iččenäine. Nengomal joukol ei ole vägie kehittämäh omua kul’tuurua. Pidäsgo olla karjalankielizet školat, da yliopistogi?” Onhäi täs realistine tozigi — midä pienembi rahvaslugu, sidä vähembi vägie. A Paasikiven käski nenga vastuamah kolonialistine mieli — Karjalas on meččiä da rahvahan voi pakoittua kielenvaihtoh. Paasikivi ei piässyt tädä politiekkua todevuttamah. Suomelastu kolonializmuta todevuttamah piäzi Gylling.

Omaluaduine on nygöi sada vuotta Paasikiven da Gyllingan jälgeh erähän lingvistan ezitetty miäritelmy: kieli on murreh, kudamal on kielioppi. Nenga ved’ voizin luadie Suistamon Muuannon Kylmänsellän paginas kirjukielen kirjuttamal sille kieliopin. Hos se on karjalan kielen ala-ala-alamurreh da kai sie elännyöt lähtiettih 80 vuotta tagaperin pagoh Stalinua. Toizin voizin suaha sille kielele SIL [86] tunnuksengi, “pen”, da sit vai Opastusministerstval dengua pakiččemah. Žiäli, ku kylmänsellän kieli rodiis kuolluonnu.

Olen paissuh vianalazien, suvikarjalazien, liygiläzien, lyydiläzien da tverinkarjalazienke da kudakui ellendänyh heijän paginua, sigäli ku on yhtehisty ellendettäviä aziedu. Ižoran tekstuagi olen lugenuh da heijätgi ottazin karjalazien joukkoh, ku kedä vie elännöy.

6.2 Vähembistön kielioigevuksien problemu

Vähäzen aritmetiekkua. Muailmas on 8 miljardua eläjiä [72], 7 tuhattu kiely [23] da 234 valdivuo. Tazajavol valdivuo kohti olis keskimäarin 30 kiely. A ku otetah čottah valdivon rahvaslugu, suammo Taulukon 6.1

Taulukko 6.1: **Valdivoloin vuitti kielis**

valdivo	rahvas M	vuitti
Suomi	5.6	5
Ven’a	145	127
Nigerii	232	203
Indii	1450	1270

Taulukon mugah suomi olis vastuolline 5 kielele, oldasgo net Oldasgo

net suomi, ruočči, saame, karjal da romani? Ga nämähäi ollah kodoperäziny toizigi mualois. Sentäh Suomen vastuollizus kielen piendäs on pieni toizih mualoih verraten. Suomes virrallizii ollah vaiku suomi, ruočči da saame. Ven'al kogo federacies vaiku ven'an kieli on virralline. Lizäkse alovehil on 35 virrallistu kiieldy. Karjal ei ole nikus virralline, a Karjalan tazavallas suau käyttöä da tugie karjalan kiieldy, a nimidä ei luvata. Nigeries ainavo virralline konstitucien kieli on anglii, a muas paistah ei vähembi 520 kiieldy. Indies anglii on virralline kieli da muas paistah 780 kiieldy.

On valdivoloi, kudamis monikielizys on todevutettu kudakui vältävästi, a perusolettamus on, ku vallon kieli on valdukieli da toizien pidäy assimiloideo valdukieläh. Vähembistöt pätäh ruadajikse da saldatoikse da maksamah kazvatukses, a ni perusopastustu vähembistön kieläh ei anneta. Nenga vähembistörahvahan oza on omal ruavol tugie enimistön kiieldy. Nenga orjan pidäy maksua herrale pletit iččeh perrandah.

6.3 Kanzoinvälizii kielioigevuksien normoi

Yhtistynnyzien Kanzukundien ristikanzanoigevuksien deklaracies [103] v. 1948 sanotah, ku kai rahvahat ollah kieläh näh samanarvozet. European Nevvosto, kudamah enimät European muat kuulutah (Suomi kuuluu, Ven'a ei), miärittelöy tarkembah kielioigevukset Vähembistökielien Peruskirjas [71]. Valdivot ilmoitetah omatahtozesti, midä oigevuksii da kelle taritah da miäryajoin ilmoitetah, midä on ruattu.

A todevutahgo luvatut oigevukset konkriettizesti, rippuu sit ongo net kirjutettu zakonoih. Tässah Suomen valdivon kontribucii karjalan kielen hyväkse on olluh karjalan kielen professoran virgu Päivännouzu-Suomen yliopistoh, da vuozittain suadu “rastavanlahjudengu” elvytysohjelmah.

6.4 Kenen dielo?

Kirjan *The Green Book of Language Revitalization in Practice* [33] Juohatuksen sekcies “Why care?” kirjan toimittai kyzyy, midä tolkuu on kielen elvytykses. Häi ezittelöy kolme syydy. (i) Kieli tariččou lingvistale tutkimusmaterjualet proubuija omii teoriiloi da ozuttua omua pädevyTTY. (ii) Kieli kandau vuozisadoin da vuozituhanzien aloh suittunuttu paikallistu da universalistu, ekologistu da mmudu tieduo, kudai hävies kielen hävites. (iii) Kieli on ristikanzan oigevus. Omakielizenny ristikanzu on parahimmillah. Kielen voi vaihtua omatahtozestigi, a ulguopäi pakoitet-

tu kielenvaihto murendau ristikanzan poliittistu autonomiedu. Nämis kolmes syys toinah jälgimäine on jygevin. Kielen hävittämine hävittäy yhten kanzan da kul’tuuran.

Lingvistat voijah olla suuri abu kielen suunnittelus da elvytykses (kč. ezim. Bubrih Sekcies 4.5.1 da Kert Sekcies 5.6), ga heijän rouli on avvutua azientundijoinnu, ei piättäjänny. Kielen käyttäjät yhtes omistetah kieli. Net “parembitiedäjät”, kuduat pilkottih karjalan kieli 3–5 kielekse, luajittih vahingo karjalan kielele. Yhtesruavol kahtes muas toinah vois aijoin aloh suaha virrallizen stuatusan yhtehizele karjalan kielele Suomes da Ven’al. Olen paissuh vienankarjalazien, suvikarjalazien, liygiläzien, lyydiläzien da tverinkarjalazienke, da ižoruagi lugenuh, da kudakui ellendänyh kui vai vierahan paginua voi ellendiä. A kirjuttua vois kaikile norman mugah. Vai mondugo suomen kieldy da ven’an kieldy pidäs olla?

Ku kieli pädis nygyaigazeh argielokseh, pidäs hos perusopastus suaha sil kielel. Ku “kieldy” paissou vaiku viizisadua hengie, kenbo kirjuttau matematiekan, biolougien, histourien da geografien školakirjat? Eigo ni vahnemat siirretä lapsele kieldy, kudai nikunne ei päi. Yksi karjalan kieli rajoitetul alovehel vois eliä.

6.5 Karjalan kielen tila

Ei ole luotettavua tieduo, min verran oli karjalazii da karjalakse pagizijoi 1900-luvun allus da min verran 2000-luvule tulles, ga se on varmu, ku karjalan kielen käyttö romahti 1900-luvul. Mintäh? Selvy dielo on se, ku voinat, massiivizet rahvahien siirrot da kielipoliteieku Suomes da Ven’al pakoitetih kielenvaihtoh. Mituine on karjalan kielen tila on nygöi?

ELDIA projektas [21] (European Language DIversity for All — European kielen monimuodosus kaikile) Tutkittih kahtentostu suomelas-ugrilazen kielivähembistön eloivoimazuttu da kehitettih EuLaViBar (European Language Vitality Barometer) [24] barometru ozuttamah kielen eloivoimazuttu. Karjalan kiely tutkittih Suomes da Karjalan Tazavallas Ven’al.

Karjalazil kyzeldih kieles aiga sangiel kyzelyankietal (suomekse, ven’akse da kolmel karjalan murdehel), kudamas kyzymyksii oli läs nellisadua. Vastavuksii tutkijat suadih Suomes kolmepuolenke sadua, Karjalan Tazavallas kolme sadua. Lizäkse erähil kohtehjoukkoloil kyzeldih suullizesti. Anualizan tulokset jullattih raportoinnu [21] da barometroinnu, Kuvat 6.1 da 6.2.

ELDIA barometru on torielku, kudai jagavuu nelläh segmentah:

- **malto** (capacity) kui hyvin kiieldy maltetah
- **mahto** (opportunity) kus kiieldy voi käyttöä
- **tahto** (desire) tahtotahgo kiieldy käyttöä
- **kielituottehet** äijängo on kieljel jullattuu materjualua

Barometran segmentat juatah vie tarkembi (myödypäiväh)

- **kielenkäytön**,
- **kazvatuksen**,
- **zakonoinluajindan** da
- **meedien** lohkoloih

— malton da mahton segmentois kazvatuslohkuo ei ole. Nengomas javot-telus kielen tilua miäritäh škualal 0–4, kudamas 0 on torielkan keskučas da 4 kruugan kehäl. Net arvot voi lugie:

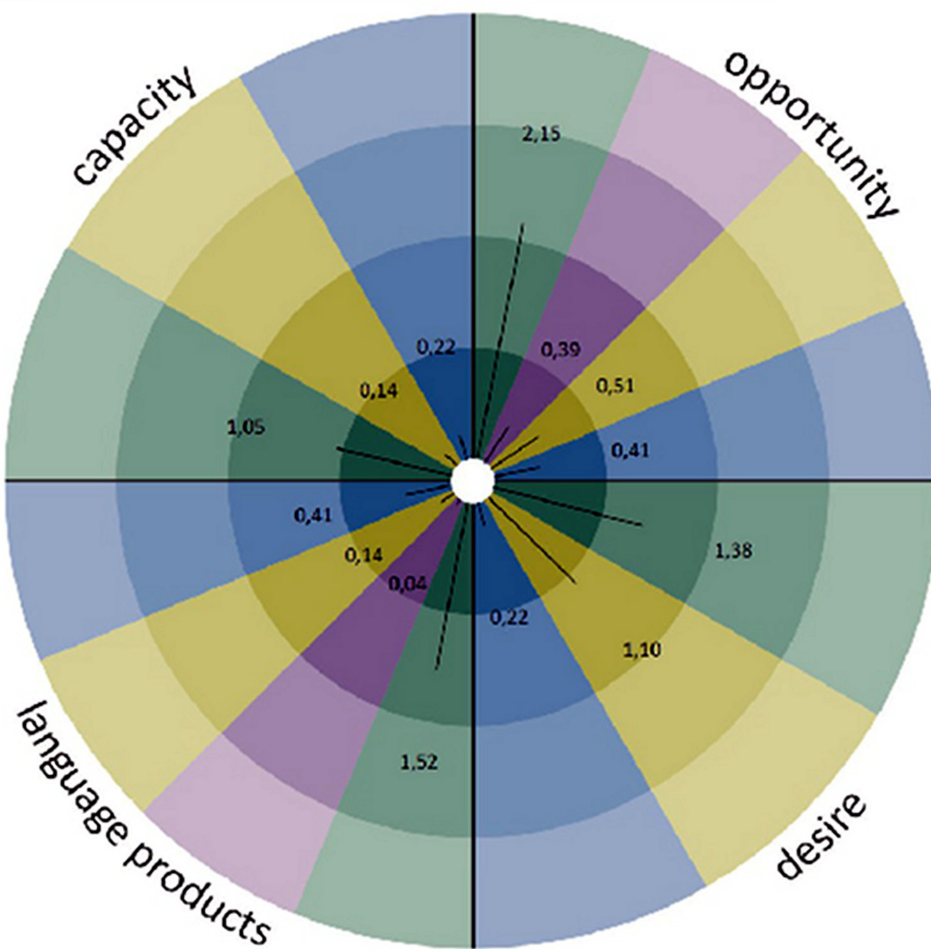
- 0 **kriittizesti varavonalaine**,
- 1 **akuutasti varavonalaine**,
- 2 **varattavas tilas**,
- 3 **kudakui ylläpietty** da
- 4 **ylläpietty**.

Kuvas 6.1 on Suomen karjalazien barometru. Kielenmalton segmentas voi lugie, ku sen arvo kielenkäytös on 1.05, zakonoinluajindas 0.14 da meedies 0.22. Pahakse mielekse äijää parembii arvoloi ei sua lugie toizisgi segmen-tois. Ven’an karjalazien barometras Kuvas 6.2 arvot ollah vähästy parem-bat, ga ei hyvät. Kielenmalton segmentas kielenkäyttö on 1.4, zakonalline tila 0.49 da meedii 0.36. Eroloi ozittain sellittäy se, ku Ven’an karjalazet voidih jiihä kodirannal, Suomen karjalazet menetettih se. Barometroin viesti kumbazesgi muas on selgei — **karjalan kieli on varavonalaine**, sidä pidäy kiirehel ruveta elvyttämäh level frontal. Kačo sežo [81].

6.6 Kielen elvytykses

Karjalazil on sananparzi: “Tyhjä dielo on elvyttiä kuolluttu poččii.” Tiet-tävästi lingvistat erähičči rekonstruittih kuollut kieli da yksi inehmine sen opastui, ga kielenmalto ei siirdynh lapsele. Kuibo karjalan kieli eläy? Tovengo eläy? Voibigo sidä elvyttiä nengomakse, ku se rubies siirdymäh uuzile sugupolvile.

Karjalan kieli, kui tuhandet muut kielet, eli da siirdyi uuzile sugu-polvile enämbi sidä duumaiččemattah, kuni rahvas eli stabiilua elaigua kylis. A konzu tehnologii da eloikeinot ymbäril muututtih, kylä rubei vuodamah. Ei avvuta pajattua “Karjalan mua on kaikkii paras”, konzu uvvet industrii vierahan vullanke vieröy piäle. Uvvet väit proubuijah en-

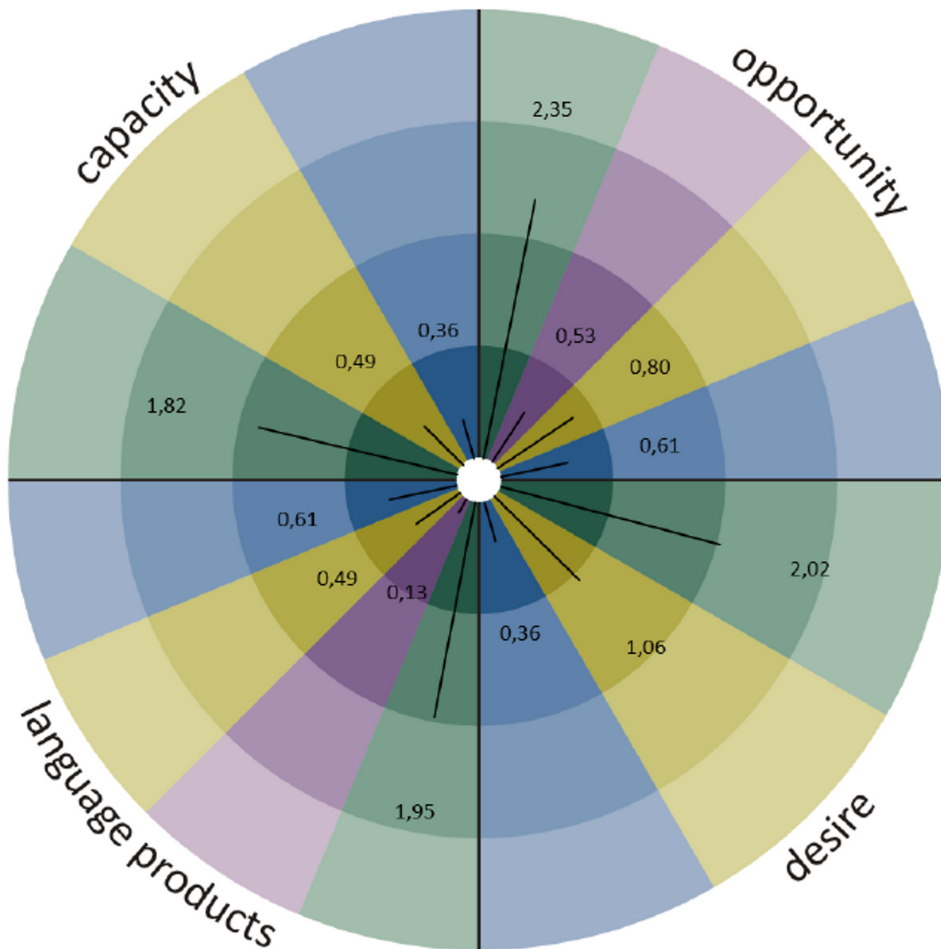

Kuva 6.1: Karjalankieli Suomes. ©www.eldia-project.com

dizen väin kestävytty. Ainos on olluh toraniekkoi, kudamil nikonzu ei olluh tarbehekse muadu, kuduat kontroloijah, tapetah, otetah orjii, sevoitetah kanzoi da pakoitetah kielenvaihtoh. Ga ei kielenvaihto kogonah ole vallaspäi miärätty, rippuu se ičesgi. Ga rippuu se ičesgi, ket ollah vallah.

Perindölline, jo miljon ($\div 10$ libo $\times 10$?) vuotta käytetty metoudu kielen siirrändäh uvvele sugupolvele on lapsen pyörimine syöttäjän ymbäriļ enzimäzet vuvvet — opastuo opastamattah. Syöttäi tavallizesti on olluh muamo, tuatto on eččinyh syödäviä da puolistannuh reviiŗua. (Elättilöis on toiziigi taboi: akkukuovi lendäy suveh jäiččäzien havvottuu, ukkokuovi jiiy kaččomah perehty, vihjuamah kus on syödäviä, da kirgumah konzu mitah pedo lähestyy.)

Nygöi perindölline metoudu ei päi, konzu perehis mollembat vah-

Kuva 6.2: Karjalankieli Karjalan Tazavallas. ©www.eldia-project.com

nemat kävväh ruavos koin ulgopuolel da lapsen aigu vahnembienke jiiä lyhyömbäkse. Yhteskundu tariččou pienile lapsile päivykodii da sen jälgeh školaopastustu. A tariččougo sidä vähembistölöile? *Kielipezä* on minimaline perindöllizen kielen siirändän vastineh. Minimaline ruadojoukko on kaksi opastajua da keittäi, lapsii enimyölleh kymmenkundu. Harvahhäi perehesgi on enämbi kymmendy lastu. Kielipezä voi muite olla kui mitah päivykodi, a sen miärittelii ominazus on tämä: Opastajat paistah lapsile vaiku opastettavua kiely. Aijoin aloh lapsetgi ruvetah nenga pagizemah, da viemäh tädä kielenmaltuo kodihgi.

Ku kielipezäs ei ole lapsii enämbi kymmendy da hyö kävväh pezäh školaigäh suate, ei pezäs voi valmistuo enämbi kahtu pezäniekkua vuvves.

Ku škola ei heijän kielimaltuo tappas da hyö elettäs vie viizikymmen vuotta, voi čotaija ku yksi kielipezä tuottau sada pagizijua. Sen mugah 50 000 pagizijan kazvattamine tarvičou 500 kielipeziä, školaopastuksenke. Ei ole tovennägösty, ku nenga tapahtus. Kuibo valdurahvastu keyhemi vähembistö vois srojie kai net kielipezät da školat, maksua palkat da vie verot, ku bohatemi enimistö suas kazvatuksen ilmai. Kielipezät ollah kirrahtusmerki, kudai ozuttau vallon viäryön, pakoitetun assimilacien.

Karjalan Kielen Kodi 6.6 on karjalazen rahvahan oma projektu, kudai taričou seinät kielipezäle toizile aktivitetöile Vieljärven kyläs, Karjalan Tazavallas.

Kuva 6.3: Täs perustetah Karjalan Kielen Kodi, v. 2012

6.7 Murdehien verdailuu tiedokonehel

Bubrihan murrehkartasto, libo Atlas, Kuva 4.4, oli suuri ruado kirjukielen luajindah niškoi. Atlasas on 206 kartusivuu kyzymyksenke. Enzimäzes kartas, kartu nro 4, Kuva 6.10, kyzytäh, kui teijän kyläs sanotah pitky a, sanotahgo mua, muo, moo, moa, maa vai mia. Kartal se ozutetah simvolal. Erähiči vastavuksii voi olla enämbi yhty, ezim. Sel’inkyläs nro 84 vastattih moo da moa.

Bubrihan eläjes tiedoloi kerättih 150 kyläs. Hänen kuolendan jälgeh lizättih vie 36 tverinkarjalastu kyliä, Atlashäi painettih vastevai 1997. Iče

Kuva 6.4: Vahnu kodi da remontuvägie, v. 2012

Kuva 6.5: Kodi v. 2013

ečittelin vie vastavuksii Atlasan kyzymyksih rajakarjalazis pidäjis Eino Leskizen [49] kielinäytekirjois da vie Päivännouzu-Suomen yliopiston

Kuva 6.6: Karjalan Kielen Kodi, v. 2023

Kuva 6.7: Karjalan kielen urokala, v. 2019

FINKA-projektas litteroitulois kielinäytttehis [96].

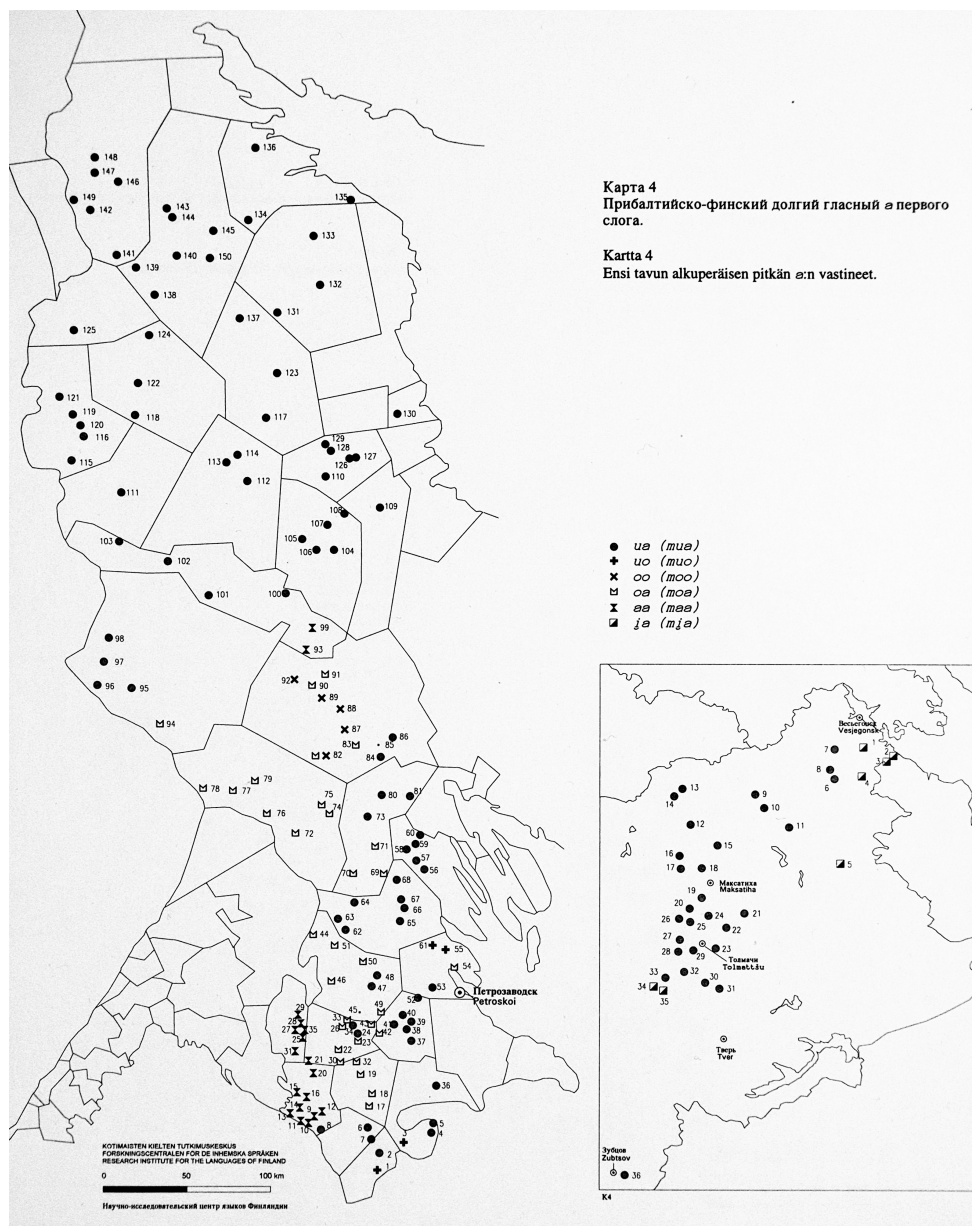
Kyzymyksien suunnittelus, kyzelys da kartoikse luajindas on olluh

Kuva 6.8: Tytöt robotiekkukursal, v. 2018

Kuva 6.9: Igä elä, igä opastu, tovestuksien jago v. 2018

Kuva 6.10: Murrehatlasen karttu 4.

hirvei, a fundamental'noi, azientijändiä kyzyi ruado. Bubrih iče käytti sissah suaduloi tuloksii yhtenäzen karjalan kielen suunnittelus. Atlasan painandu kirjakse avai materjualan käytön suurembale joukole lingvis-toi. Vastevai Kalevi Wiik [102] käytti Atlasua sistemuattizeh karjalan

murdehien verdailuh. Häi käytti tiedokonehtu taulukkoloin luajindah da čotaičendah, taulukkoloi kaččelemal häi piädyi tuloksih.

Täs kuvattavu algoritmu jagau kylät keskenäh murre-eroih näh lähimbien kylien joukkoloikse, “klusteroikse”. Sit verratah klusteriloin eroloi da verdailun mugah klusterih jagavutah keskenäh lähimbien klusteriloin joukkoloikse. Tädä jatketah, kuni jiäy vaiku yksi klusteri. Nenga rodieu eroloih perustui hierarhii, kudai mustoittau, enämbi libo vähembi perindöllisty kielen jaguo piämurdehikse, murdehikse, alamurdehikse, ...

Algoritmu perustuu erotaulukkoh, kudai ozuttau, monesgo kyzymykses mintah kahten kylän vastavukset erotah. Kačommo allukse pikkarazel ezimerkil, kui erotaulukko luajitah.

Atlasan kartois 4 da 5 kyzymykset vaihtohtoloinke ollah:

[4,Enzi tavun aa, [mua,muo,moo,moa,maa,mia,ma]],
 [5,Enzi tavun ää, [piä,peä,pee,pää,pie,pä,pöä]],

Tiedokonehel ei ole korvua sen tunnustamizeh, mi vaihtoehto milgi paikall on vallittu, nimitämmö vaihtohtot kirjaimil. Nenga:

Kartal 4 a=mua, b=muo, c=moo, d=moa, e=maa, f= mia, g=ma
 Kartal 5 a=piä, b=peä, c=pee, d=pää, e=pie, f=pä, g=pöä

Nengomil merkindöi voimmo kirjuttua virkehen “Suuresmäis (paikku 16) sanotah maa da pää” lyhyösti muvvos 16: e,d

Ku tahtonemmo verrata, mittustu eruo on paikoil Kud’arv (paikku 5), Suurimägi (16), Kondu (57) da Poodene (87), kirjutammo lyhyösti

5: a,a
 16: e,d
 57: a,a
 87: c,c

Huomuammo, ku piän da muan iännändäs Kud’arv on yhtenjyttyine Konnunke (mollembah lyydiköi!) ga eruou Suuresmäis (liygiläine) da Poodenes (keskikarjalaine). Eron suurus täs ezimerkis on 0 libo 2.

Kai verdailut voimmo kirjuttua **erotaulukkoh**:

	5	16	57	87
5	0	2	0	2
16	2	0	2	2
57	0	2	0	2
87	2	2	2	0

Huomua, ku Atlasas paikkoi on 186. Nenga erotaulukon suurus enimilläh on 186x186, kudamih tijot kerätäh enimilläh 206 kartal.

Kaçommo nygöi vähäzen suurembua ezimerkii. Enzimäi luajimmo erotaulukon paikois 5=Kudärv, 16=Suurimägi, 57=Kondu, 87=Poodene, 97=Rebol’a, 140=Kiestinki, 179=Tolmačču, 190=Suojärvi. Monelgo 206 murrehkartal mittahto kaksi paikkua erotah?

EROTAULUKKO

	5	16	57	87	97	140	179	190
5	0	135	83	169	185	190	174	143
16	135	0	142	140	152	155	161	72
57	83	142	0	150	158	169	166	134
87	169	140	150	0	71	93	97	108
97	185	152	158	71	0	42	69	94
140	190	155	169	93	42	0	79	92
179	174	161	166	97	69	79	0	103
190	143	72	134	108	94	92	103	0

6.7.1 “Keskimäine murreh”

Erotaulukkuo voi käyttöä monel taval. Laskemmo nygöi joga rivil keskiarvon da kirjutammo stolbiekkah KE. Suammo taulukon

	5	16	57	87	97	140	179	190	KE
5	0	135	83	169	185	190	174	143	154
16	135	0	142	140	152	155	161	72	137
57	83	142	0	150	158	169	166	134	143
87	169	140	150	0	71	93	97	108	118
97	185	152	158	71	0	42	69	94	110
140	190	155	169	93	42	0	79	92	117
179	174	161	166	97	69	79	0	103	121
190	143	72	134	108	94	92	103	0	106

Tämän čotaičendan mugah paikku 190 on nämis paikois “keskimäine” da paikku 5 on “reunimaine”. Samah tabah voizimmo luadie taulukon kaikis paikois (Atlas + Raja-Karjal). Ozutahes, ku keskimäzekse tulou Rebol’a.

Kunnebo sijoittus Bubishihan yhtenästy karjalan kiieldy pagizii karjalaine? Ku ližiämmö *Bubishihan yhtenäzen karjalan kielen* “murdehekse” Atlasan da Raja-Karjalan paikoin rinnale erotaulukkoh da piirrämmö

kartala čotaičemal painotetun keskiarvon: lähimän susiedan koordinu-
atat faktoral $1/2$, toizeksi lähin faktoral $1/4$ da ielleh puolittajen fak-
torua, Bubrihan kirjukieli sijoittuu kartal lähäl **Lubasalmie**, paikku 78
kartal.

6.7.2 Murdehet kerrytäh klusteroikse

Klusteroin luajindu algau eččimäl erotaulukos joga paikan lähin susiedu,
t.s. rivin minimu:

	5	16	57	87	97	140	179	190
5	0	135	83	169	185	190	174	143
16	135	0	142	140	152	155	161	72
57	83	142	0	150	158	169	166	134
87	169	140	150	0	71	93	97	108
97	185	152	158	71	0	42	69	94
140	190	155	169	93	42	0	79	92
179	174	161	166	97	69	79	0	103
190	143	72	134	108	94	92	103	0

Sit pidäy piirdiä nuoli paikas sen lähimbäh susiedah. Rodih kolme klus-
terii 5,57, 16,190 da 87,97,140,179 Kahten klusterin K da L väline ero on
pienin ero klusterih K kuulujan paikan p da klusterih L kuulujan paikan
q välil.

Uuzi, klusteriloin väline erotaulukko on

	5	16	87
5	0	134	150
16	134	0	92
87	150	134	0

Täs erotaulukos rodieu vaiku yksi klusteri.

6.7.3 Klusteroindualgoritmu

Annettu erotaulukko E

for all paikku p **do**

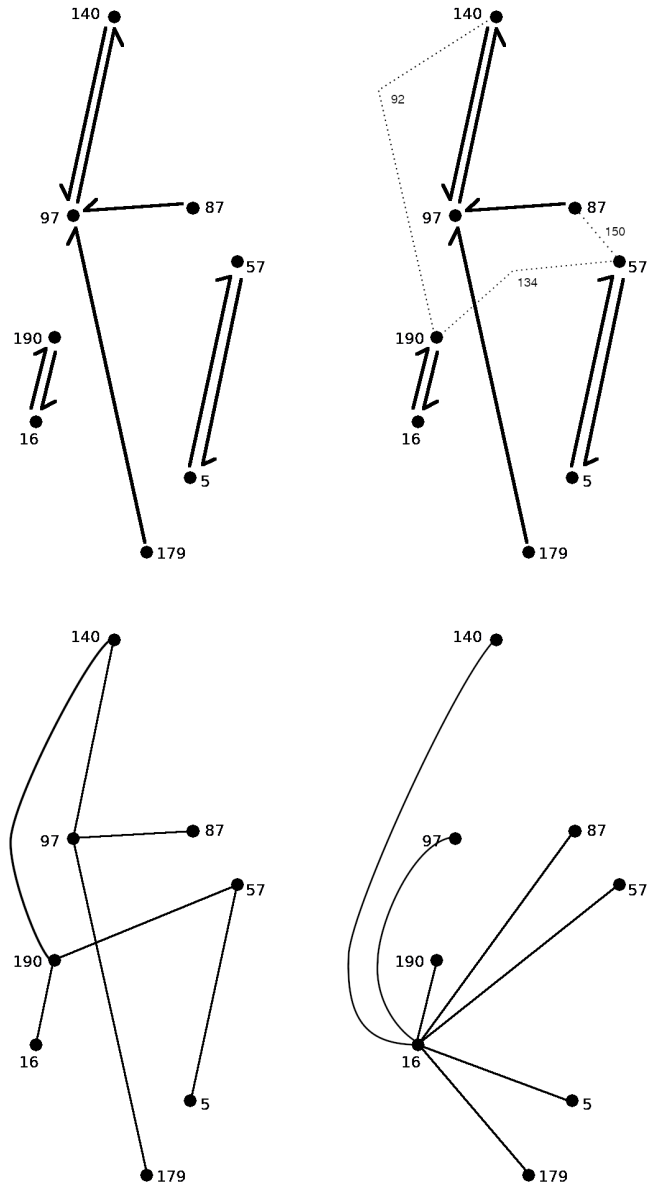
 eči paikku q , kudamale $E(p, q) = \min$

 yhtistä p da q nuolel $p \rightarrow q$

Net paikat kudamat on yhtistetty nuolel kerävytäh klusterikse

Klusteris on tyvipuaru p da q kudamale $p \rightarrow q$ da $q \rightarrow p$

Tyvipuaran 1. paikku (mistahto jälletykses) olgah tyvi.

Kuva 6.11: (a) Nuoli lähimbäh susiedah, (b) Pienin ero klusteriloin väilil, (c) Tazon 2 klusteri, (d) Klusteri tähtenny.

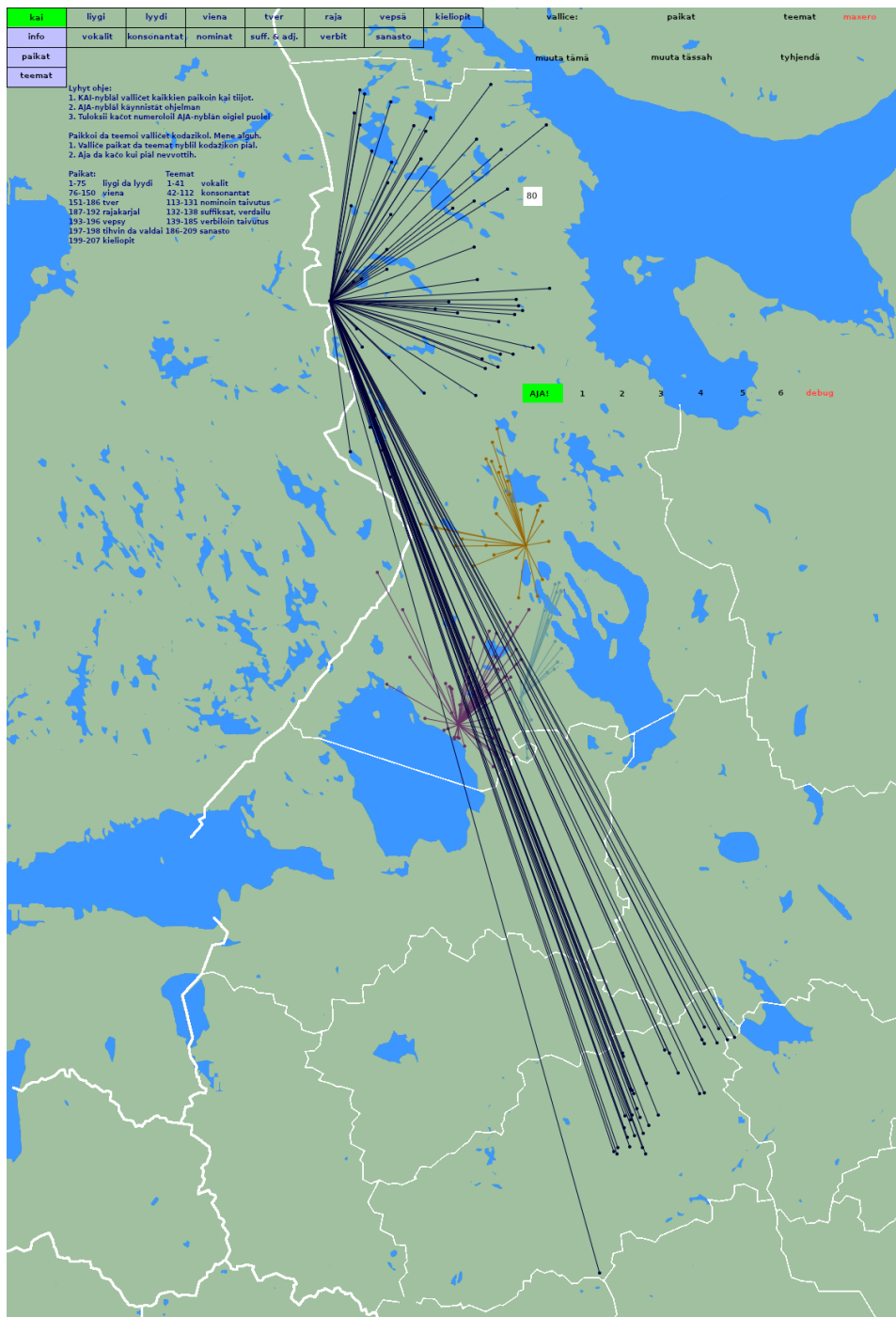
Tyvi edustau klusterin murdehii.
while klusteriloi on enämbi yhty **do**
 for all klusterit K, L **do**

$EK(K, L) = \min\{E(p, q) | p \in K, q \in L\}$
for all klusteri K **do**
 eči klusteri L , kudamale $EK(K, L) = \min$
 yhtistä K da L nuolel $K \rightarrow L$ (tyves tyveh)
 yhtistä nuolel yhtistetyt klusterit yhtekse klusteriksi
 Miäriä yhtistetyn klusterin tyvi

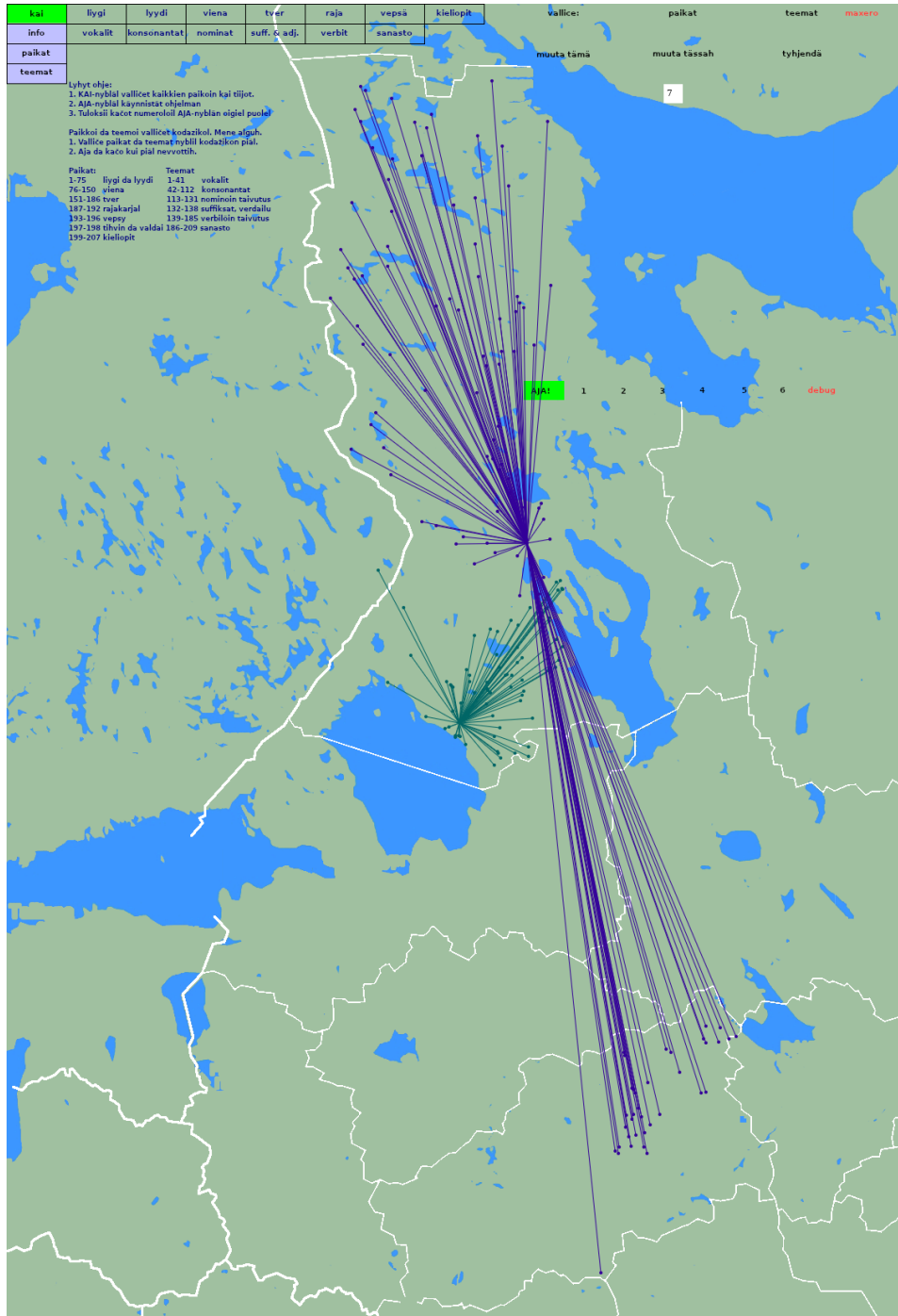
6.7.4 Ezimerkilöi klusteroin dan tuloksis

Klusteroin duohjelman tarkoitus oli visualizoi ja Murrehkartaston datua da nenga ozuttua murdehien samanlazuttu libo erilazuttu. Olen oppi-
 nuh olla neutral'noi, anna data pagizou. Mondu šeikkua voinnus luadie
 eri tabah, ezimerkikse midä tarkoittau *ero* erotaulukos. Parembi suvaičen
 yhtymisty migu eruomista — sentäh en eroita kahten paikan vastavuk-
 sien ero on 0, ku niilöis löydynöy sama variantu, ero on 1 ku ei löydyne.

Klusteroin dan allus kai paikat ollah erilläh. Joga kierroksel klusteroin
 lugu pienenöy puoleh libo vähembäh. Ku allus paikkoi on enimyölleh 223,
 klusteroin dukierroksii on 8 libo vähembi. Klusteroin du lopeh, konzu kai
 paikat ollah yhtes klusteris. Mielenkiindo zimmat ollah kaksi tazuo enne
 jälgimästy.

Kuva 6.12: Klusteroidas kai Atlasan kyzymykset da kai Atlasan da Raja-Karjalan 6 pidäjiä, klusteroidutazo 3.

Kuva 6.13: Kui kuva 6.12, a tazo 4.

Kuva 6.14: Verdailus kielopiit: Bubrih, Ahtia, Junus, Zaikov, Markianova, Zaiceva, Novak da Jeskanen. Lyydii edustau Atlasan lyydiläzien keskiarvo.

Lugu 7

Kirjutukset

7.1 Varrastetut sanat

Tuandoi nuori suomelaine naine, laukan kassu, keksi tegokielen, kudaman sanat nimidä ei merkitty. Senke händy kučuttih Hollywoodah fil’mu- da muuzikkuindustrieh da miljonat kačottih hänen videoloi. Ga ei hänes roinnuh fil’mutiähtie, puolen d’uuzinan vuvven peräs häi joudi tulemah järilleh Suomeh. Vikse händy Amerikas ei ellendetty.

Lapset ollah nerokkahat keksimäh omii kielii keskinäzeh kommunika- cieh, da nuoret kehitetäh slengoi, kudamii “fossiilat” vahnemat ei ellen- detä.

A minun huaveh on, ku olis vie kieli, nimenomah tiijon kieli, kudamua vois ellendiä. Da minun huoli on, ku pättävii sanoi ruvetah käyttämäh omih tarkoituksih ellendämättäh niilöin käytös oljoi pättävii merkičyksii. Mustan, ku lapsennu luvin suarnua tytös, kudamua nevvottih liččuamah paginah sanua “stiiknafuulia” ozuttamah omua tiedämysty. Se sanahäi nimidä ei merkiče da “parembitiedämine” ozutahes huigiekse. Karjalan kielen maltajua nagrattau, konzu “sangei” suomelaine mužikku “muigien” rožanke ke löyhkäy omii “huigieloi” tegoloi. Tartun kolmeh ičele tärgieh sanah, “algoritmu”, “koodavus” da “hakkeri”.

7.1.1 Algoritmu

Sana “algoritmu” tulou 800-luvun allus bagdadilazes Viizahuon Kois rua- danuon tiedomiehen Abu Jafar Muhammad Ibn Musa Al-Hwarizmin nimes. Sih aigah Europas suvaittih vojuija, a häi vedi edehpäi antie- kan grecielästy da indielästy kul’tuuruperindyö. Händy pietäh noumeran 0 keksijänny. Häi maltoi čotaija nellikönjuuren da reššie toizen astien

yhtälön. Nämä ollah jo sen verran vaigiet problemat, ku pidäy andua tarkat ohjehet niilöin reššindäh. Nengomii tarkoi ohjehii tiijollizes kielel sanommo *algoritmoikse*. Nygöi algoritmas on tulluh alguperäzes merkičykses vieroitettu moudusana, hos alguperäine tiijolline merkičys on iellehgi on aktualine da tärgei. Konzu meedies paistah paheksijah sävyh algoritmois, silloi fokussu ei ole algoritmois alguperäzes merkičykses. Silloi pagin on globualizien firmoin ahnahuos, kui net kerätäh meis tieduo meil kyzymättäh da meijän tiedämättäh da myvväh sidä toizile firmoile da nenga tolkuttomasti bohatutah. Konzu kentahto ozuttau sormel kuudu, älä kačo sormie, kačo kuudu. Ei veičči tapa, a veičel voi tappua. Ga, tappai voi luadie tappoveičen.

7.1.2 Kouduaju

Nygöi gazietois suammo puaksuh lugie ilmoituksii, ku ečitäh kouduajii. Midäbo nämä “kouduajat” libo “koudarit” ruatah?

Ammuzis aijois “koudu” on tarkoitannuh ičenviendän siändölöi, zakonoi da sobakoudua. Lingvistoil koudanvaihto tarkoittau kielenvaihtuo – omii ajatuksii ruvetah sanelemah eri kielel. Karjalazethäi ruvetah pagizemah suomekse libo ven’akse, konzu paikale tulou tundematoi, kudamua ei tietä karjalazekse. Peittokirjutusgi on tuhanzii vuozii käytetty koudavuksen muodo. Kaksi vuozisadua tagaperin Morse keksi morsekirjaimikon, koudan, kudamanke viestie voi elektronnoloil signaloil työndiä langua myöte. Nygöine matkutelefon on täysi koudavustu: yksi koudavus muuttau iänen elektronloikse signaloikse da järilleh iänekse. Toine koudavus voi muuttua sen peittokirjutukseks, kolmas kučistau työnnettävien signalon miäriä, hairavofoloi kohendai koudavus avvuttau työndämäh viestii heikkoluadustu meediedy myöte. Nenga koudavus muuttau siännönmugazesti viestin toizeh muodoh, kudaman sit voi toinah muuttua järilleh kudakui alguperäzeh muodoh. Mihbo tarkoitukseks sit lehti-ilmoituksil ečitäh kouduajii. Ei nimih piälmainittulois.

Ilmoituksil ečitäh tiedokonehen ohjelmoijii luadimah tiedokonehel annettuloi syöttötiedoloi vastuaju tulos. Se ei ole koudavustu! koudavukseks viestin muodo muuttuu, a syväindö on muuttumatoi. (Toivottavasti, ga tiijämmöhäi, ku kielenkandelijoin čiepis viesti voi muuttuo ihan muukse.) Tiedoloin käzittely enemyölleh on sieglondua, kui kuldajyvän ečindiä peskus da “kuldujyväzien” muodoiluu mihtahto tarkoitukseh, hambahikse libo čuassuloikse. Käyttämäl sanua “kouduaju” ruatuttai andau ellendiä, ku hänen suurien pluanoin kirjuttamine tiedokonehel suoritettavakse ohjelmakse olis yksinkerdaine rutiinu. Sidähäi se ei ole. Ohjelmoijan pidäy

ellendiä, midä ebämiäräine toimekseando tarkoittau, mittuzil algoritmoin kzytytn tuloksen voi luadie, mittuzel ohjelmoindukielel algoritman voi todevuttua da tävvytähgo suadavil olijat tiedokonehet sih ruadoh, da sit ruveta kirjuttamah ohjelmua.

7.1.3 Hakkeri vai krakkeri

Sana “hakkeri” tulou angliekielizes verbis “hack”, kudaman merkičys on čilputa, hakata, ruadua ahkerasti yksinkerdastu ruaduo. Se nostau mieleh kuvan, kui hakkeri hakkuau tiedokonehen näppäimistyö kui tikku huan kylgie. Hakkeri opittelou, midä kaikkie omal tiedokonehel vois ruadua da kui ruttoh. Suuri hakkerikul’tuuran suavutus on Linux operuattorisistiemu, kudai pyörittäy telefounoi, miljounii tiedokonehii ruadopaikoil da enimbii supertiedokonehii. Ga voijah hakkerit, kui min tahto ruavon ruadajat hairota rikoksihi. “Puhtahat” hakkerit opittih eroittua rikollizet omas kunnivollizes joukospäi nimittämäl heidy “krakkeriloikse”, kuduat käytetäh tiedokohentu kui murdovarras raččulomua. Yksinkerdazii palvelunestorikoksii voi luadie vähilgi tiedoloil. Eigo suurimbii krakkeriloil olla ylikanzallizet firmat, kuduat meidy muanitetah da meil varrastetah tiijot da niilöi myömäl ollah bohatuttu valdivoloi bohatoimmikse. Ga eibo sana “krakkeri” tartunuh yleizeh kielenkäyttöh. Žiäli, ku rahvas sevoittau hyviä luadijat hakkerit da pahanluadijat rikollizet.

Ga minbo voit. Kieli on sidä, midä rahvas paistah. Ku enimestö rubieu nimittämäh lehmii hevokse da oravua lehmänkse, onnuako minungi pidäy sit sih mugavuo.

Muailman muutokses vahnat sanat menetetäh merkičyksen da uuzile merkičyksile tarvitan sanat. Nengomua kieliresursua da uuzii tarbehii karjalan kielel on äijy. Kiely käytetäh monel taval moneh tarkoitukseh. Ellendän sen, ku pajon sanoittai valliččou sanoi sen mugah, ku pajuo voi pajattua. Lapset da nuoret opitah keksie omii peittosanoi da kielii, kudamii toizet ei ellendettäs. Onnuako erähät karjalazetgi pietäh karjalan kielen piätarkoituksennu identitietan ozuttamistu, rahvahan pilkomistu kluanoikse. Iče duumaičen, toinah olen naivi, ku kielen funkci on ajatuk-sien välittämine toizile ellendettävästi. Sananluajindas tärgevin šeikku on semantiekku, ku uuzi sana histouriellizis, foneettizes libo muis syylöis vihjuas merkičykseh. Sit pidäy kaččuo, ku se muvvon da fonetiekan puoles pädis omah kieleh. Da sit sen vie pidäs kelvata käyttäjile. Nenga ezim. vahnas sanas “livata” voi johtua sanan “livain” Internetan livuandah, hos livattu on enne tiedokonehiigi.

7.2 Bohattu tegoäly, keyhy viizahuos

Hyväl nimel on helppo myvvä tavarua, ellendäygo ostai, midä se tarkoittau libo ei. “Tegoäly” on aigoin aloh jo mondu kerdua noussuh “hypetyksen” objektakse. Midä se on?

7.2.1 Tegoälyn matemuattizet juuret

Jo vuozituhanzii matematiekkua on käytetty monih tarkoituksih, perindön javos pimendyksien ennustamizeh. Nenga sada vuotta tuaksepäi matemuatikku Daniel Hilbert kyzyi, mittuzih tozih, *aksiomoih*, matemuattizet tovet perustutah, da kui niilöis voi johtua uuzii tozii, *teoriemoi*, enzimäzen astien predikuattulougiekal da *piättelysiändölöil* (modus ponens). Häi kyzyi, ongo *algoritmua*, kudamanke iärellizes aijas voi piätellä, ongo annettu väiteh teoriemu da nenga tozi. Nengomua tehtäviä lougiekan terminöil sanotah *automuattizekse teorieman tovestandakse* da hänen kyzymysty sanotah *piättelyprobiemakse* (Entscheidungsproblem).

Hilbertan huavehen murendi toine matemuatikku/lougikku Kurt Gödel vuvvennu 1931. Häi tovesti, ku *risturiijatoi* teorii ei ole *tävvelline*. Risturiijattomuus tarkoittau, ku niykse väite ei voi olla yhtelaigua tozi da ebätozi. Tävvellizys tarkoittau sidä, ku tovet väittehet voi johtua aksiomois.

Viizi vuotta myöhembä Alan Turing ezitti yksinkerdazen, teoriettiin konehen, *Turingan konehen*, kudamal voi šuurittua midätahto algoritmua. Häi ozutti, ku ei voi luadie Turingan konehtu, kudai iärellizes aijas reššis azettuugo mitah annettu Turingan koneh annetul datal (libo voibigo väittehen tovestua teoremakse). Nenga Hilbertan huaveh ei todevu. Konzu tegoälyl kyzytäh vastavustu probiemah, silloi kyzymys on piättelyprobiemas: Voibigo tunnettulois tozis piätellä vastavuksen täh kyzymykseh.

7.2.2 Tegoäly on tiedoloin käzittelyy

Terminy tegoäly on aiga provokatiivine. Se muga kui azettau kyzymykse-nalazekse ristikanzan yliverdazuon tiediä da reššie probiemoi. Terminiä käytetäh, konzu keksitäh mitah uuzi taba reššie probiemu.

Tegoäly on teoriemantovestussistiemu. Aksiomoi ollah datakeskuk-sih tallendetut tovet, libo toveksi uskotut šeikat. Aksiomois tovestetut teoriemat voi lizätä aksiomoin rinnale. Piättely perustuu “ku ... sit ...” siändölöih. Argijärrelgi voi ellendiä sen, ku viäräh “todeh” libo oigies

toves piäteltylöih “tozih” ei voi luottua.

1990-luvul bauhuttih tegoällysiestiemois, kudamii nimitettih *azientundii-sistiemoikse*. Ajatus oli, ku mintah to alan ammattitiedo voijah kerätä mintah to muodozeh tiedokandah da “ku . . . sit” piättelysiändölöih voi sit reššie problemoi, ezimerkikse kohendua mašinan viga. Nengomis sistiemois ei roinnuh suurdu biznesua. Toinah eri aloin azientundijoin školindas muitegi opittih tallendua opastujien piälöih aksiomat da piättelysiännöt. Azientundijusiestiemoin rinnal sežo äijän hälistih vijjenden sugupolven tiedokonejärjestelmis da myvvä tiedokonehii moizih tarkoituksih. Yhtelläh normualat tiedokonehet kehityttih raviembah migu kallehembat yhteh tarkoitukseh suunnitellut tiedokonehet. Ohjelmoindukielen puolel tundiokse nouzi *Prolog* (PROgramming in LOGic), kudai on aiga puh-tas teoriemantovestuskieli Hilbertan merkičykses.

7.2.3 Konehopastumine

Konehopastumine nouzi moudah vuozituhanden vaihtumizen mollembil puolil. Käytändös se tarkoittau kudakui samua kui *huahmontunnustus*. Käytändön ezimerki konehopastumizel todevutetus huahmontunnistukses on hengilön tunnustamine kuvas. On joukko huahmoloih, kudamil on yksilöllizet nimet. Vallitah funkcii, kudai liittäy huahmoh mintah to nimen. A funkcies on parametroih, kudamil voi siädiä, min nimen se liittäy huahmoh. Tarvitah opastusmaterjualu, joukko huahmoloih, kudamien nimet tundiokse. Muutellah sistemuattizesti funkcien parametroih, kuni se liittäy opastusmaterjualan huahmoloih oigiet nimet. Funkcii voijah todevuttua (keinotegozel) *neuroverkol*. Nenga kameran pikselat ollah neuronoi, kudamat on synapsoih yhtistetty toizih neuronoih. Verkon toizes piäs ollah neuronat, kuduah ilmoitetah tuloksen. Analogii aivo-loinke on hyvä myöndyargumentu. Juuri rahvahien tunnustamizes huahmontunnustus on tulluh levieh käyttöh.

7.2.4 Maltaugo tiedokoneh luonnollistu kiely?

1980 luvul mustan tiedokonefirman IBM seminuaran, kudamah kučuttih yliopistoloin tutkijoi duumaiččemah, kui tiedokonehen vois suaha ellendämäh luonnollistu kiely. Kuččujien puoles kuhkutettih kehittä-mäh nengomua neruo. Hil’l’akkazeh lingvistoin da tehnikoin yhtesruavol tiedokoneh on suadu kuundelemah, jätendämäh paginan da liittämäh konehen tiedokandah. Konehen voi sezo opastua pagizemah.

7.2.5 2020-luvun tegoälyinnostus

Suan vuvven aloh tegoäly on moni kerdua noussuh “hypetyksen” tiemakse, nygöi vie enämbi migu enne. Voi olla, ku sit tulou ruadobruja mon-eh argielaijan ruadoh. Nygöine tegoälyhypetys ei perustu uuzih suurih keksindölöih a tiidollizeh evolucieh da tiedotehniekan kapasitietan kazvuh. Tiedokonehien processoindukapsitiettu da mustovarastoloin kapasitiettu ollah “astronomizes” škualas kazvettu. Iče ajattelin, ku tiedokoneh on ylen hyvä keksindö, ku se avvuttau vähendämäh energien da luonnonvaroin käyttyö. A nygöi srojitalh tegoälyn täh datakeskuksii, kuduat käytetäh enämbi sähkö da ruadotilua migu pieni linnu. Kestänöygo mejän planiätturašku nenga tegoälykästy toimindua?

7.3 Tiedoturvu

Allukse vähäzen pohjutieduo Internetan kehitykses alguaijouis nygözekse someaijan internetakse. Midä merkiččöy internetan tulendu jogahizeh kodih da midä se merkiččöy prostoile ristikanzale? Valdivoveikin kamera ei vie ole joga fonaripaččas kui uiguriloin kylis Kitain Xinjiangas, a kirboigo meilgi kindahas valdu omah indentitiettah da yksityžyöh da puu- tuimmogo binzessubohatoin kaupputavarakse?

7.3.1 Harpavukset kommunikaciitehniekas

Kaheksa vuozikymmendy tagaperin enzimäzii tiedokonehii syötetih loukkokartiloil da vastavukset saimmo loukkolental libo riviprinteral. Sit tiedokonehele ruvettih jo kirjuttamah terminualal ekruananke. Konzu tiedokoneheh liitettih kuabelil monii terminualoi, sehäi mustoitti jo *lähiverkua*. Sit keksittih, ku tiedokoneheh voi suaha yhtevyön telefonkuabeliigi myöte. Modeman ravevus allukse oli 110 b/s, a ruttoh liiniet da modemat ravevuttih.

Luonnolline askel edehpäi oli luadie yhtevyksii lähiverkos toizeh. Sih niškoi kehitettih UUCP (Unix-to-Unix CoPy) protokollu, kui siirdiä tieduo kahten Unix operuattorusistemua käyttäjän tiedokonehen välil. Moizet yhtevykset enimyölleh oldih yliopistoloin välizii, kudamis Unixua enimyölleh käytettih. Ga sithäi voidih jo siirdiä tiijostoloi, sähköpoštua, modemoil muanozas toizeh, pidi vai tiediä välittäjien čieppi paikas toizeh. Tämä jo oli internettu, verkoloin verko, enne *Internettua*.

Moizen ad-hoc internetan popul’arnostin kazvettuu rodih tarveh luadie oigie internettu. Vuvvennu 1983 annettih **TCP/IP v4** standardu 32-

bittahizes adressas, kudamua nygöinegi Internet vie enimyölleh käyttäy. Sit pidi vie ottua käyttöh tekstumuodozet *verkotunnukset* (*Domain Name*) da *verkotunnuspalvelimet* (*Domain Name System DNS*), kudamat muutetah verkotunnuksen bittumuodozekse adresakse, kudai miäriäy kui data-pakietat matkatak verkos oigieh suundah. Mustelen, ku 1980-luvun lopul rubeimmo tiägi yliopistolais käyttämäh nengomii lougiellizii tunnuksii sähköpoštan adresannu.

7.3.2 Internetan kehitys biznesakse

Allus firmat ei omaksuttu Internettua, kudai heile vikse oli vaiku akadeemine höyhötys. Suuril firmoil oli omii kommunikaciisistiemoi da Internetan rinnal oli toiziigi kommunikaciiverkolo, ezim. *bitnet*. 1980-lugu oli mikrotiedokonehen nouzun aigua. PC:le (Personal Computer) nimen andanuh *Microsoft* tahtoi pidiä biznesan omis käzis. Se ei tahtonuh olla vaiku tiedokonehien myöjy, a tahtoi pidiä PC-ohjelmistotgi (operuatorusiestiemas lähtijen) omas kontrol’as *Palvelin-aziekas* (Server-Client) mallin mugah. Sentäh ei ni kenen omistettu, standartoi tavoittelii Internet heidy allus kiinnostanuh, hyö sanottih, ku “myö olemmo standartu”. (Iče olen diivuinnuh, ken palvelin-aziekas mallis izändy da ken kazakku. Minuu äijän nagratti komiksu, kudamas policii kiskou humalniekkua poličien busah da muheloittajen sanou: “Tänäpäi teidy palveli poliicioficeru Ivanov”.) Yhtelläh äijät PC:n käyttäjät tahtottih Internetah. Sentäh pidi Microsoftangi ruveta sidä tariččemah da yhtelaigua oppie pidiä käyttäjät omas monopolas. Internet algujah oli samanarvozien hakkeripioneroin keskinäine *peer-to-peer* verdaisverko, kudai oli vastoin Microsoftan ohjelmisto palvelunnu (*Software as Service*) idejua – suaha kaikkes toimindas denguvirdua omah firmah päi.

7.3.3 ICT tuli kodih

Kaksi keksindyö/veššii tuodih *informacii- da kommunikaciitehnolougii* (ICT) kodih: persounukohtaine tiedokoneh PC) 1980-luvul da mobil’noi GSM telefon 1990-luvul da niilöi yhtistäjinny sovelduksinnu *sähköpoštu* da *livain*. Sissah tiedokonehet da telekommunikacii oldih vaiku niilöin aloin ekspertoin da hakkeriloin käzis. Tämä toi massujarmankan da uvvet businessumahtot, niilöinke miljardat käyttäjät kommunikaciitehnolougien piirih.

Nygöi lapset kannetah kormanilois mobil’noidu telefonua, kudamas processoru on vägevembi da musto on suurembi migu puoli vuozisadua ai-

jembi ni suurimat firmat ei voidu huaveilla. Allus sähköpoštu matkai telefontiliinielöil myö 110 b/s, sit jo 100 kilobitan vauhtil, nygöi 100 megabitan vauhtil (mega= 10^6), erähil jo gigabitoin (giga= 10^9) vauhtil sekundas.

Enne ICT aigua kommunikacien tehniekku oli käyttäjäle kudakui ellendettävvy, ICT:nke se muuttui tavallizele käyttäjäle ellendämättömäkse – äijätgo ellendetäh elliptizien kiveröin teoriedu, kudamua käytetäh peittokirjutukses, hairavoloi kohendajua koudavustu, kudamua tarvita viestiliinielöin hairavoloin kohendamizes, libo hävivötöindy kučistustu, kudamua tarvita suurih siirdoravevuksih piäzendäs. Yhtelläh, pidäs voija luottua, ku kai ruadau putilleh eigo niken ulgopuoline voi puuttuo viestilöin syväindöh.

Kui sähköverkon da telefonverkon, internetangi ylläpido kyzyy tehnilisty piälkačondua, ku verko ruadas putilleh. Ammuzen langutelefonan aigah keskuksen pidäi tiedi, ken pagizou kenenke (se oli *metatieduo*), da voi peitoči kuunnellagi. Nygöi FSB kehuu, ku internetan metatiedolois hyö maltetah sellittiä ken kelle pagizi libo työndi viestii, hos hyvin peittokirjutettu viestii on mahtotoi avata ilmai avaindu. Heile se pädöy ozuttamah, ken on tyrmäh pandavu “ulgomuan agentu”. Operuattoroin morualu ei ilmai tehnilisty syydy anna kuunnella yhtevyksien syväindyö, eigo ni andua ulgopuolizele metatiedoloi, hos valdivollizet toimijat voijah net suaha metatiedoloi da tahtottas kieltä peittokirjutus, kudamih heil ei ole “peittoustu”.

7.3.4 Špionat, rozvot da sabotoijat

Valdivoloil on tavannu peitoči tiijustella, omakse hyövykse da toizien vahingokse, midä toizet valdivot peitoči planiiruijah. Tradicionalizen špionoin dan suurel vutil on korvannuh signalutiijustelu, kuunnella peitoči, lähäl libo loitoči, sateliitoilgi, mittustu viestii liikkuu. Toizen maailmanvoinan jälgeh USA da nelli anglienkielisty muadu (Kanuada, Yhtistynnyh Kuningaskundu, Australii da Uuzi Zelandu) ruvetit keskenäh jagamah tiijustelutieduo FVEY (Five Eyes – viizi silmiä) liitos da vuozisuan loppupuolel kehitettih ECHELON nimine sistiemu kuundelemah kaikkil tavoil kaikkien mualoin viestilöi. Germuanien hallinduo suututti Angela Merkelan telefonan peittokuundelu. Israelilaine NSO firmu myöy halličuksile, toinah toizilegi bohatoile organizacieloile *Pegasus* ohjelmua, kudaman voi azendua mobil’noih telefonah omistajan tiedämättäh da sen jälgeh kuunnella kaikkie, midä paistah, libo lugie kai tiijot midä sie on. Mones muas kriittizet toimittajat da oppozicii ollah suadu niskah vallanpidäjän agentat.

Rozvotgi ollah opastuttu käyttämäh internettua. Hyö voijah ečitellä, kui piästä tiedokoneheh, kudamas on bankučotan tiedoloi libo muudu arvokastu tieduo, omistajan tiedämättäh libo “kalastelemalla” nengomii tiedoloi. Konzu hyö taritah helpuo dengua, konzu soitetah “bankaspäi” da käsketäh vaihtamah peittosanat, konzu kyzytäh lunnastamah poštah tulluh pakiettu, konzu verotoimistospäi, konzu poličiespäi, konzu ...

Sabotuažan (pillan) luadijoi on monel tazol. *Palvelunestohyökkävykseh* ei pie suurdu neruo. Pidäy vai löydiä vardoičcemattomii tiedokonehii da panna net loputtomasti työndämäh sähköpoštah libo kyzymäh palveluloi mualitettuh kohteheh. Valdivotazon sabotuažua on data- da sähkökua-beliloin katkondu meren pohjas, kui jälgiaijal Baltiekkumerel da Pohjanmerel on ruvennuh katkeilemah.

Nygöi on kebiembigi taba špionuija da bohattuo – kuhkuttua internetan käyttäi iče andamah yksityzet tiijot. Ku volontarno annetut hengikohtazet tiijot, tiijot ostotapahtumis, paginkanzois, bankučotis, käyndykohtis i m.i. yhtistellä, ristikanzan persounas voi piirdiä profilan, kudai on dengan arvostu tieduo firmoile. Poliitikotgi nengomua tieduo himoitah, semmite enne valličendoi. On roinnuh *platformutalohus. Sociualizen meedien* (some) firmat taritah ilmai palveluloi rahvahale, kerätäh tiijot niilöin käyttäjis da myvväh käyttäjis kerättylöi tiedoloi, lubua kyzymättäh, firmoile. Moizii tiedoloin kerijii da barišniekoi ollah ezimerkikse *Meta (Facebook, Whatsapp, Instagram), Snapchat, Amazon, Apple, Alphabet (Google), ByteDance (Tiktok)* ... Enimät somen käyttäjät ei iče ellendetä omua roulie barišannu täs biznesas. Kui Metan, Alphabetan, Applen da toiziengi suuret struafat ozutetah, nämien biznesoin budžietat ollan pienien valdivoloin budžiettua suurembat- Jälginmäi valdivot da valdivoloin liitot ollah havačuttu huolestumah, mennähgo identitietan myöjät liijan syväle tiedoloin kerjäändäs da profiloindas, valdivoloi suurembikse piättäjikse.

7.3.5 Eben Moglenan huolet

Bohatundan himo panou keksimäh uuzii dengansuandukeinoloi, hos ei zakonallizesti rikollizii, ga morualizesti kyzymyksenalazii. A mintäh rikollizesti tungevu toizen tiedokoneheh da varrastua hengikohtazet tiijot da ominažuot, ku suat net ilmai? Anna n’amu da rahvas sanelou kaiken varuamattah. Tämä oli Eben Moglenan huoli.

Vuvvennu 2010 tuhukuun 10. päivänny amerikkalaine tiedoturvan juridiekan professoru da ohjelmistovällyön juridizen keskuksen (Software Freedom Law Center) perustai **Eben Moglen** (roinnuh 1959) pidi pa-

ginan rubriekal *Vällys pilves: Ohjelmiston vällys, yksityžys da tiedoturvu Web 2.0:s da pilvičotaičendas*. Kirjutukses häi ezittelöy kommunikacii-tehnolougien kehityksen da sellittäy mittuzen varavon se on luadinuh yksityžyölle. Häi varaitti yksityžyön puuttumizes barišakse da ehoitti, kui puolistua yksityžytty.

Moglen kirjutti nenga: “Mr Zuckerberg on suavuttanuh kadehtittavan rekordan: Häi on luadinuh ristikanzale enämbi vahinguo migu niken eloaiganah.” Tiettäväne Moglen koroi, ga tozi on, ku Zuckerberg ozutti, kui kommunikacien da ohjelmistoloin metatiedolois voi kehittää dengakkahan biznesan. Metan keksijy da ižändy Zuckerberg kučuttih USA:n senuattah sellittämäh, kui häi bohatui da puuttuigo häi nenga USA:n prezidentan valličendah. USA:s häi sai 5 miljardan dollaran. Europasgi Meta, kui i Alphabet da Apple ollah suadu miljardoin euroloin struafoi yksityön rikondas. Procesat jatkutah.

Lugu 8

Pahoiellendetyt sanat

Diivuičen täs erähien sanoin merkičysty. Sanoil tavallizesti on, luajindan periä, sen rakendehozis johtettu perusmerkičys, kudai voi olla neutral’noi, pozitiivine libo negatiivine, a viärinkäytönke se voi libuo muijale. Poliitikat ollah muasterit soveldamah tädä merkičyksen siirduo, myömäl omii idejoi hyväl sanal, da lyömäh vastustajii pahal sanal. Šeikuičemmo erähii tämän kniigan kannal mieläkiinnittäjii sanoi, niilöin merkičyksii da käyttö.

8.1 Demokratii, enimestö, vähembistö

Valdivolline valdu normualizesti on otettu väil, a vallon pidämizeh ainos vallon ottajan nero ei tävvy. Elämmö demokruattistu aigua — demokruatoikse iččiedäh sanotah netgi, ket demokruattistu hallindotabua tovelleh ei kannateta.

Demokratii (demo=rahvas, kruatii=hallindo) tarkoittau hallindotabua, kudamas piätökset perustutah rahvahan mielih. Kuibo kzyö rahvahan mielä, sehäi voi olla arbuamatoi da yllätykselline? Toinah ruohtit kzyö, konzu tiiät vastavuksen. Erähis valdivolois on olluh tavannu andua iänestykseh vaiku yksi vaihtoehto da palkita iänestämättömys ruadopaikan menetyksel. Mostu “demokratiedu” sanottih “rahvahandemokratiekse”? Ezimerkin suoras demokruaties tiiämmö Biblies mainittu valličus Voimäil: “Piästämmö välläle Iisusan vai Barabbahan?”

Normualizesti demokratii on edustukselline — valličendois rahvas andau vallon edustajile, kuduat parluamentas yhtytäh joukkoloikse puolovehen mugah. Demokruatiesgi iänestyksen tuloksen soveldamine voi olla yllätykselline: Duumaičemmo parlamentua, kudamas on 100 deputuutua, suurimbas puolovehespäi 51. Puolovehes piätetäh enimestöpiätöksel,

kudamah vähembistön pidäy mugavuo. Sendäh 26 tämän puolovehen deputuattua piätetäh puolovehen kannan, mi tulou parluamentan kannakse, rippumattah 74 deputuatan mielis.

Demokraties päätökset ei vältämättäh olla oigiet, ga net perustatah rahvahan tahtoh da rahvas sua sidä midä kyzyy. Ellendäygo rahvas, midä sen pidäs tahtuo? Ainos ei. Hitler piäzi valdah demokraattizesti. Suabigo **enimistö** piättiä midätahto **vähembistö** näh? Suaugo ottua muan da hengen, libo kielen da kul’tuuran? On hyvä, ku valdivot iče ollah liitytty korgiembih *normoiluadijoih* da yhtesruado-orguanoih kui ollah Yhtistynnyöt Kanzukunnat da Europan Nevvosto. Hos i valdivot ollah suverenizet, ni yksi valdivo ei voi loputtomasti azettuo toizii vastah, jo talohuon däh.

Demokratieh kuuluu eliä enimistön hyväksyttylöin siändölöin mugah. A konzu enimistö tahtou vägeh pakoittua vähembistön mugavumah omah elämäntabah, ezimerkikse kieleh, se ei ole oigei piätös. Kaikkien pidäs olla samanarvozii roinduperäs rippumattah. Sendäh vähembistölöin oigevuksii pidäy eriže šeikuija. Moizii normoi löydygy ezimerkikse Yhtistynnyzien Rahvaskundien *Ristikanzan oigevuksien deklaracies* da Europan Nevvoston *Vähembistökielien peruskirjas* da *Ramkusobimukses vähembistölöih* näh.

8.2 Etnokul’tuuru

Sanas *etnokul’tuuru* etno tarkoittau kanzua da kul’tuuru (hengen)viljelyy. Sanal onnuako tavoitellah rahvahale ominastu kul’tuurua. Sit ollahgo hamburilazen syöndy, raviel mašinal ajandu etnokul’tuurua, hos net ollahgi popul’arnoidu. Ei, nenii moizekse ei luveta. Indianoin, saamelazien da karjalazien värikkähis sovis hyppelemine ollah etnokul’tuurua.

Mindäh otin etnokul’tuuran täh sanaluvetteloh? Sendäh ku sen sanan käyttö on valdupoliittistu. Se liittyy vähembistöpoliitiekkah da kolonializmah. Vägevembi valdu tahtou ottua omah valdah muat da viet da muut resursat paikall jo eläjäl rahvahalpäi. Ei kuulu hyvih taboih mennä da sanuo: “otan, ku olen vägevembi”. Pidäy assimiliiruija heikommi vägevembäh. No segi sana tulou pahal korvah. Pidäy “ihastella” heikomban kul’tuurua, a rajoittua se pruazniekallizeh käyttöh “ajjas jälgeh jiännyönny”. Tädä sežo voi sanuo “ylistämäl alistamizekse”.

8.3 Fašizmu

Sana fašizmu tulou itaalien kielen sanas “fascio”, kudai tarkoittau sivottuu keppinippuu. Se oli jo Rooman valdivon aigah vallan simvolu — ideju oli moine: yksi keppi on heikko, a yhtes net ollah luja. Poliitiekalline ilmivö fašizmu nouzi muailmansodien välil. Nygöi sanua käytetäh halveksindah ilmai selgiedy merkičysty. Ezimerkiksi opastui, kuduadu opastai čakkuau kodiruadoloin ruadamattomuos, voi nimitellä opastajua fašistakse. A midäbo se sana oigieh merkiččöy? Anglienkielizes wikipedies sidä on aiga hyvin sellitetty. Sellitän piäkohtii.

Fašizmu oli radikualine, autorituarine, nacionalistine poliitiekalline idejologii, kudai talohuos kannatti korporatizmaa. Fašizmaa sežo on miäritelty sen kauti, midä hyö vastustettih: individualizmaa, rationalizmaa, liberalizmaa, konservatizmaa da kommunizmaa.

Fašistoin mieles demokruattizesti hallittu kapitalistine valdivo oli vajonnuh rappeustilah. Sendäh hyö tahtottih olla uvvet vägevät johtajat da ottua kaiken vallan omih kähizih: hallita oman massupuolovehen vuoh da kieliä muut puolovehet. Vägevii pidäy vahvistua, heikot pidäy hävittiä, olgah pagin ristikanzois libo valdivolois. Mugahäi Stalingi sanoi: Valdivot, kuduat ei malteta iččiedäh puolistua, ei olla iččenäzen valdivon arvozet — häi ičegi rakkahal luadi moizii testoi susiedumualoile. Ulgopoliitiekas fašistupuolovehet oldih imperialistat, hyö tahtottih levendiä omua valdivuo. Hos oldihgi nacionalistat, algujah italielazet fašistat ei oldu rasi- stat a myöhemi kehityttih sih suundah Germuanien mallin mugah. Germuaniilazet fašistat ruvettih kehittelemäh roduoppiloi, tiijollizes mieles ihan tolkuttomii. Nämmien “teorijoin” mugah jeyreit, čiganat da sluavilazet kuuluttih alembih, hävitettävih roduloih. Sidävastoi puhtasroduzen “arjalazen” naizen pidi suaja äijän lasta. Mužikan idealu oli vägevy soduri.

Demokruattizis valdivolois poliitiekallizen vallan käytös kunnivoijah Montesquieun ezitettyy vallan kolmijaguo: zakonanluajindu, suudo da toimehpanendu on erotettu. Sen tarkoitus on, ku poliitikat ei liigua sevoitettas omii ambicielois da valdivon eduu. Fašistat, kui toizetgi maltamattomat “pravvantiedäjät”, keskitettih kaiken vallan toimehpanendah, t.s. suuren johtajan valdah. Parluamentu työnnettih bokkah libo sille ei anneta tovellistu valdua. Tiijämmöhäi, kui nygöigi joukkoviestimii kontrolloimal da valličenduprocessua manipuloiččemal voi kerätä moizen parluamentan, kudai syöy johtajan käispäi. Suudo sežo ellendäy halliččijan toimindutavat a löydäy johtajan vastustajien hairehet.

Fašistat tahtottih olla avantgardat, uvvenaigazet edujoukot, kuduat

ozutetah oigien dorogan. Hyö tahtottih olla talohuos da kul’tuurasgi uvvenaigazet, a “tyhjänkyzelijöil” inteligencoil ei heijän sistiemas olluh sijua. Kapitalistoi hyö viäritettih sit, ku hyö ollah viedy yhteiskundu luokkuristuriidah. Kommunistoi hyö viäritettih luokkuristuriijan hyväksikäytös. Fašistoin mugah luokat pidi juohattua sobuh. Sendäh valdivon pidi ottua talohus tiukkah kontrollah. Tädä sistiemua voi kuččuo *valdivokapitalizmakse* libo *valdivosocializmakse*. Uskondo ei sobinuh uvvenaigazen edujoukon ajattelutabah, ga yhtelläh Ispanien fašistat oldih hyväsovus kirikönke jumalattomien tazavaldalazienke torates.

Nygöi ei ole julgiesti iččiedäh fašistizikse nimittäjii valdivoloi, a talohuon kiänälmykset da pagolazien da muijen muahmuuttajien däh monis mualois on rasistizii da fašistizii poliitiekallizii joukkoloi. Vägeviä ainosa ihastellah, olgah käit hos kui veres. Moizekse joukkokse voi lugie ezimerkikse ven’alazet bolševistis-nacionalistizet joukot. Pahakse mielekse erähät Suomen karjalazetgi, ičegi pagolazet, pahoi paistah muahmuuttajis, kuduat ollah pajettu omas muaspäi surman varavon täh. A suurenn kannatukset fašismu menetti sendäh, ku fašistoin johtetut valdivot hävittih voinan. Sendäh fašistu-sanua nygöi käytetäh tarkoittamah halvendas mieles läs midätah. Pahakse ozakse fašistoin pahuot, väin ihastelu, autoritarizmu, roduopit i m.i. ei hävitty, a eletäh toizen nimen al.

Ga pidigo ezimerkikse vuvven 2009 heinykuus, konzu Suomen da Ven’an karjalazet kerävyttih karjalan kielen kursale, kuulta Karjalan TV:s karjalan kielel tv-toimittajan suus, kui Suojärvi vällendettih fašistoin vallaspäi. Toimittajan “fašistat” oldihgo net karjalazet akkazet, kuduat lehmän da lapsiartelinke lähtiettih pagoh igäzil roindusijoilpäi, konzu rahvahien “vällendäi” rubei bombiloi niškah sordamah? Nämmä muat vikse oldih tuldu Nevvostoliiton “omakse” kolme kuudu sen jälgeh, ku elokuus 1939 Germuanien da Nevvostoliiton Molotov–Ribbentrop sobimuksel oli juattu välis olijat muat. Sen naciloinke luajitun sobimuksen luval Nevvostoliitto tuli Suojärvele ottamah “oman” muan “fašistoilpäi”. Hyväl syyl nimittelyn vois kiändiä toizeh suundah.

Tahton uskuo, ku toimittajan tarkoitus ei olluh abeittua karjalazii da panna heidy viäryniekakse omah bedah, pagolazuoh, ga yhtelläh häi muga luadi. Vuvvennu 2009 Ven’algi voi suaja histouriellistu tieduo Internetas da kniigois kui dielot oldih, eigo toimittajan pie ottua omah suuh politrukoin kielastuksii libo školas opastettuu poliitikkoloin sanelduu histouriedu. Kuibo nygöi, 2023. Ku ei suanne sanuo kui histourii tovelleh meni, parembi on olla vaikkani.

8.4 Ičemiäriändyoigevus, iččenäzys da suverienizus

Ičemiäriändyoigevus tarkoittau kanzan oigevuttu piättiä, tahtotahgo pidiä omua valdivuo vai olla ozannu tostu valdivuo. *Iččenäzys* tarkoittau oigevuttu pidiä omua valdivuo toizien valdivoloin hyväksyndäl. Valdivol on valdu luadie sobimuksii toizien valdivoloinke. Valdivol on oigevus vägivaldah kanzoinvälizien normoin rajois. *Suverienizus* tarkoittau valdivon oigevuttu eliä iččenäzesti toizien valdivoloin puuttumattah, kui täs valdivos eletäh da kenenke luajitah valdivollizii sobimuksii.

8.5 Imperializmu

Imperializmu tarkoittau valdivon pyrgimysty levittiä omua valdua da oman valdivon valdupiirii libo alua. Ezimerki täs oli Suomen liittämine Ve’nan imperiumah. Allukse se tarkoitti vai sidä, ku cuari oli Suomen ylimäine piämies, ei ven’alästämisty. Jälгимäi cuarin valdu rubei kehitymäh kohti kolonizaciedu, ekonomistu hyödyä da kielen da kul’tuuran ven’alästämisty. Imperializmu on kontrolan levendämisty levendämizen täh. Kolonializmu on muan ryöständiä bohatundah niškoi.

8.6 Karjalaine

Tämän sanan ved’ pidäs tarkoittua sidä rahvastu da heijän jälgeläzii, kuduat elettih enzimäzel vuozituhandel Luadogan liidehrannal da ruvetti pagizemah senaigastu baltiekkumerensuomelastu kielder vähäzen omah tabah vähäzen eri luaduh migu Baltiekkumeren koillispuolel eläjät suomelazet libo päivännouzupuolel eläjät vepsäläzet. Siepäi hyö levitti ymbäri Luadogan. Luadogan suvipuolele rubei tulemah slaavilastu rahvastu, sendäh karjalazien pidi eistyö toizele puolele Luadogua. Luadogan luodeh-, pohjas- da koillispuolele kehityi Karjal.

A nygöi, konzu kuulet sanan “karjalaine”, se puaksuh tarkoittau muudu ku Karjalas eläjiä karjalakse pagizijua ristikanzua. Tulou mieleh, kui eräs korgies virras olii mužikku Luadogan selläl minule sellitti: “Myö karjalazet nenga toimimmo!” Häi ven’alaine, karjalakse buito ni yhty sanua ei malta sanuo eigo toinah ni tahto tiediä vahnas karjalazes kul’tuuras, ga häi oli “karjalaine”, minä hänele ulgomualaine.

Suomelazet tahtotah ellendiä karjalazet suomelazennu heimonnu, toinah diikoit, ga suomelazien vallas heis vois luadie putin suomelastu.

Muga on tulluhgi, kannaksen karjalazet suomelastuttih jo toizen vuozituhanden algupuolel, Luadogan päivänlaskupuolel elännyöt karjalazet nellisadua vuotta tagaperin, pohjaspuolel elännyöt mennyöl vuozisual. Nimittämäl karjalazien paginluaduu “murdehekse”, annetah ellendiä, ku karjalazien pidäs kuuluo suomelazeh valdivoh da ruveta kirjukielenny pagizemah suomen kirjukielydy. Aiga hyvin ollahgi muutettu omah valdupiirih kuuluajat karjalazet suomelazikse.

Toizielpäi, nimittämäl yksi karjalan murreh karjalazekse da toizii murdehii toizel nimel, heikiendetäh kaikkieh karjalazien mahtuo pyzyö karjalazinnu.

Ven'alazile Karjal tarkoittau paikannimie. Sanotah, ku tiä ammui eli primitiivine rahvas, kudai nenga tädä paikkua nimitti. Ven'alanegi nägi karjalazen rahvahan kehityskelbozennu: ku vai liittyy Ven'an pravoslavnoih kirikköh da rubie pagizemah ven'akse, diikois karjalazesgi voi roita putin ven'alaine. Jälgimäzel vuozisual tädä processua hyväl menestyksel ravendettih terroral da rahvahaliston siirdoloil. Kielenvaihtohäi lujuu Ven'an omistusoigevuo Karjalah.

8.7 Kieli, murreh

Rahvahien levites da yhtevyksien heikendyjes kielimuvvotgi levitäh, toine toizele ellendämättömäkse. Jogahine eläy omah luaduh, sendäh pagizougi omah luaduh, ga ymbäril eläjii kudakui ellendämmö. Tiettäväine, ristikanzoin väline kommunikacii on vaiku jono pienembii libo suurembii viärinellendyksii, a kudakui päiväs toizeh siirrymmö. Paginluavus ellendämmö, kuspäi kengi on tulluh. Toinah nagrammo toizen kummakastu *murrehtu*. Keskenäh paista voimmo, hos kaikkie emmogi ellendä. Sit konzu jo emmo ellendä, sanommo, ku pagizou eri *kielydy*. Ei ole selgiedy miäritelmiä, mi on murreh da mi on kieli. Erähät čotajah sijoin luguu, taivusmuodoloi libo foneetiekkua, ga jälgimäi kieli/murreh javotteluh vaikutetah poliitiekallizet šeikat. Erähičči läs sama pagintaba juatah kahtekse kielekse (serbii da horvatii) uskondon däh, toičči valdivollizin syin sanotah samakse kielekse toine toizele ellendämättömii pagintaboi (kitai).

Ku eläzimmö ruajus, kus nälgäh ottazimmo puunandimii, ei ni kieleis olis zobottua. Ga tiä olles, ku emmo iče olle aktiivizet, ruvetah toizet himoičcemah “meijän” luonnonvaroi. Dai omat ruvetah kadehel kačcomah toizien eloksentabua da *prestiižan* däh ruvetah vaihtamah omua kielydy parembieläjien kielekse. Omua prestiižua parembi voi kohendua siirdämäl

omua da toizien kehitettyy tijollistu kul'tuuruperindyö uuzile sugupolvile. Täh pidäy škola da *kirjukieli*. Omattah kielettäh häviev oma kul'tuuruperindö, kirjukielettäh on jygei tuvva toizien kul'tuuruperindyö omah kieleh. Kirjukieli käytännölline kompromissu, kieli kudai oppiu olla elendettävy muga suurele joukole eri murdehil pagizijoi kui vai mahtollistu. Kirjukielen vuoh yhtel kerdua voi tavoittua suuren joukon eri luaduh pagizijua, yhtelläh jogahine voi pidiä oman murdehen libo *paginkielen*.

Matku Pohjanlahtes Oniegah libo Suomenlahtes Vienanmereh on pitky. Hos nikus ei ole ylen jyrkiä murrehrajua, ga reunimbazil on vaigei ellendiä toizel reunal eläjii. Kui jagua murdehet kielikse? Kui yhtistiä murdehet kirjukielekse? Karjalazien pidäs ihan vältämättäh sellittiä oma “kielitora” da sobie yhtehizes kieles, midä teriämbi, sidä parembi. Yksi karjalan kieli on viizi kerdua parembi migu viizi karjalan kiely.

Kanzallisromantiekan da Kalevalan aigah suomelazet “lövvettih” Karjalan, “heimorahvahan”, kudai pagizi loittostu “suomen murrehtu”. Yhtelläh oli lingvistoi, ezim. Genetz, kuduat sanottih karjalazien paginluaduu kielekse. Yhtelläh iččenäine Suomi rubei kazvattamah rajakarjalazii suomelazikse. Nevvosto-Karjalas, konzu ruskiet suomelazet kodvazen oldih vallas, heilegi karjal oli suomen murreh da karjalazet pidi kazvattua suomelazikse.

Ven'alazele karjal pädi suomen murdehekse, konzu projektannu oli liittiä Suomi Karjalanke ozakse Nevvostoliittuo, a konzu tämä projektu ebäonnistui, sit karjalua pidi sanuo kielekse, kudai oli ihan eri kui “fašistoin suomi”.

8.8 Kolonializmu

Nimen kolonializmu on suannuh ispaanielazes (libo itaalielazes) merimiehes, Cristóbal Colón, kudai “löydi” Amerikan da andoi sen lahjakse Ispaanien kuningahale. Sen jälgeh ispaanielazet laivat ruvettih vedelemäh Amerikan bohatuksii Ispaanieh. Toizet muat tädä ruvettih sanelemah “mustannu legendannu” a kiirehtittih iče löydämäh omat palat Amerikkua, kuspäi vediä bohatuksii. Eigo kolouniet ainos olla meren tagan, voijah olla vieresgi — nenga Lappi liitettih Ruoččih/Suomeh da Siberi Ven'ah.

Ominastu tälle ilmivöle on, ku vägevembi libo bohatembi liittäy iččeh libo ostau ičele heikomban libo keyhembän, toinah vastoi tämän tahtuo. “Annakkua meile teijän luonnonvarat, annammo teile kielen da identitietan.” Libo “pane oma merki täh bumuagah, suat butilkan viinua”. Assimilacii lujau kauppan — muan valdahotto on kodimuan biznesua.

On opittu rajoittua mostu toimindua. Sih tähtiä kanzoinvälizen ruado-organizacien (ILO) sobimus C107/C169, sobimus kandu- da heimorahvahas. Suomi hyväksyi C107 sobimuksen v. 2020.

8.9 Nacionalizmu, naci

Tämän sanan kuulendu puaksuh azettau kaiken ajatustoimindan: erähil rubie vuahti suupieles valumah, toizet ruvetah okopoispäi ambumah, kolmandet mennäh sanattomikse. Sana juonduu roindu-sanah da se liittyy idejoih oman roinduperän merkičykses yhteiskunnas. Minä kannatan mostu nacionalizmaa, konzu rahvas sanotah: “roinduperän däh emmo ole toizii huonombat”, a vastustan nengomua nacionalizmaa, konzu rahvas sanotah: “roinduperän däh olemmo toizii parembat”.

Vaigevuot alletah, konzu nacionalizmu liittyy poliitiekallizen vallan käyttöh. Muailmas on vajuat kaksisadua valdivuo, a kielii kuuzi seiččie tuhattu. Valdivolois vallas on puaksuh yksi kanzallizus, kudai tahtou olla parembi toizii da tävvelleh ottua omah valdah kogo muan, kui kägöin poigu pikkulinnun pezän. Toizien pidäy eliä heijän ehtoloin mugah, hävitä libo assimiloiduo. On moiziigi valdivoloi, kuduat tunnustetah monien kanzallizuksien olendan, kehitetäh kanzoinvälizii normoi, kui ottua huomavoh kaikkien rahvahien oigevuot, da opitah eliä kudakui niilöin mugah.

Nacionalizmu -sanah on tulluh moine varattavu sendäh, ku erähis mualois tämän nimen al on luajittu hirvielöi tegoloi. Germuanies 1900-luvun algupuolel valdah nouzi nationalistis-socialistine puoloveh, kudai kehiteli ebätijollizii roduoppiloi da sen mugah rubei hävittämäh jeyreilöi, čiganoi da toizii heijän mieles huonombiarvozii roduloi.

Ketbo moizii pahoi idejoi kannatetanh? Ken on suannuh omih kähiz äijän valdua da ken kaikkii enimbän pahua luadii, sidä ihastellahgi — ainos vai nouzou uuzii naci-joukkoloi, Ven’algi on moine nationalistis-bolševistine joukko.

Hyvän pahan ezimerkin naci sanan käytös 2020-luvul tariččou Ven’an federacii, kudai “oigevuttau” hyökkävyksen susiedumuah Ukrainah tämän muan nacizmal. Tämän muan piämies on iče jeyrei, kudai oppiu kehitä muadu demokruatieh samah aigah, konzu Ven’a loittonou demokruatiespäi.

8.10 Patriotizmu, šovinizmu

Izänmuua, patria, tarkoittau roindumuadu libo -valdivuo, toinah muudugi alovehdu libo joukkuo, kudaman jäzeneksi ristikanzu on puuttunuh libo kazvatettu. *Izänmuallizus*, *patriotizmu* tarkoittau uskollizuttu izänmuale. Pozitiivine puoli täs on, ku ristikanzu ei ole liijan herky joga kuhkutuksele, a pidäy kunnivos omua alguperiä, ongo se kylä, kieli, mua libo valdivo. Huono puoli on omien puolistamine toizii viärittämäl. Patriottu voit olla maailmale, muale, heimole, yliopistole, a ku liigua kaijendanet perspektiivua, puutut čuppupatriotakse.

Šovinizmu suau nimen Napoleonan saldatas Chauvinaspäi. Häi ylen äijäl ylisti Franciedu da Napoleonua, hos i köyhän saldatan da maailman herrakse himoiččijan valdivon interesat ei tävvelleh yhtettygi. Šovinismakse sanotah rajatondu da kritiikatoindu muan libo azien yliständiä, kudamah vouse ei synny toizen puolen ellendysty. Perusmerkičykses šovinizmu on liijallistu patriotizmuua. Miesšovinistat/naisšovinistah bauhutah miehen libo naizen parembuttu toizeh sugupuoleh näh.

8.11 Rasizmu, rodueroittelu, segregacii

Rasizmu tarkoittau idejologiedu, kudaman mugah roduloil on muudugi eruo ku vai nahkan väri da rožan piirdehet, da sen mugah ulgonazii piirdehii käytetäh yhteiskunnallizeh luokitteluh. Erähät opitah löydiä eruo älykkähyös. Ken lujah eččiy, voi löydiägi - kai ristikanzat ei olla yhtenjyttymät. Dai testat ollah kul’tuuras rippujat — Kalaharin kuivikkomuas tarvittu äly on erilaine migu Berlinan uuličal tarvittu.

Rasizmu ilmivö ei ole uuzi. Wikipediän rasizmu-kirjutuksen mugah Roman Cicero sanoi: “Elä ota orjua Britanniespäi. Hyö ollah tolkuttomat da ihan kyvyttömät opastumah eigo heis ni kui ole eläjikse Atenalazes kois.” Ga suurembah merkičykseh se nouzi Francien vallankumovuksen jälgeh, konzu kanzallisvaldivot allettih nosta moudah. Pidi ruveta eroitamah omat vihaniekois. Nacionalizmu nosti poliitiekallizii liikkehii kui pangermuanizman, zionizman/antizionizman, panturčielazuon, panarabizman, panslavizman i m.i. Kaikkii “korgeviman” tazon rasizmu suavutti Hitleran Germuanies, kus “alembiroduzii” ruvettih miljounučotal hävitämäh da “hyväroduzii” iellehgi “parandamah” puaroi valliččemal.

Rasizman käytännölline soveldu on *rodueroittelu*. Eriroduzet pidäy vägeh pidiä erilläh. Täs roduu käytettih perustehennu eriarvozuoh. Tunnettii ezimerki oli Suvi-Afrikku, kus kanzoinvälizet pakoittehet jälgimai kumattih vähembistön vallan da rodueroittelusistieman.

Kuibo meil? Mustelen, ku školas eräs opastai varaitti jeyreilöis, ku hyö ollah ahnahat da ebäluotettavat. Sidä häi buite ei iče keksinyh. Ičegi ni yhty jeyreidy en olluh nähnyh. Čiganat oldih varaittavat eriroduzet. Ga silloi tiä Pohjazes eriroduzii vie oli vähä eigo silloi olluh suurdu tarvehthu šaikuija moizii kyzymyksii. Nygöi äijiä enämbi kuulou paginua “mustukulmis” da rasizman nouzuo sua varata. Mostu hengie ved’ oli tuandoi Kondupohjan torisgi.

A midäbo tarkoitettih net poliitikat da virganiekat, kuduat viäritettih karjalazen kielipezän kannattajii *segregacies*? Jälgivuozikymmeninny Nevvostoliitto/Ven’a vägeh da totalizesti oppi luadie panslavististu nevvostoristikanzua. Ken oppiu nosta assimilaciedu vastah, on “rodueroittelii”. Häi tavallah ongi lougielline: ven’alazes päivykois opastut vaiku ven’alazekse — ku tahtonnet opastuo karjalazekse, mene eri päivykodih, muga on rovut eroteltu. Ga tädä ei rodueroittelun vastustamine Yhtynnyzis Kanzukunnis tarkoittanuh. Päinvastoi, YK on ainos puolistannuh rahvahien oigevuttu omakielizeh opastukseh. Sehä oligi nämien kirjutuksien tarkoitus: ozuttua kui poliitikku liittäy hyvät sanat ičeh da pahat sanat vastustajih da luottau ku kuulijat ajatellah vaiku vačal eigo ruveta sanoloin merkičyksii enämbi šaikuiččemah.

8.12 Separatizmu

Separatizmu sanan mugah tarkoittau erilläh olendan kannattamistu. Se voi olla kul’tuurillistu, kielellistu, uskondollistu, rovullistu da tavoittehennu voi olla tävvellizen ičemiäriändyoigevuon, oman valdivon suamine. Separatizmas rahvas tahtotah iče erota toizispäi. Se on eri azii ku *segregaciä*, eroittelu, kudamas rahvas on toizien subjektoin objektannu.

Ezimerkilöi separatizmas on äijän: Baskit tahtotah piästä erilleh Ispaniespäi; Belgies flaamit tahtotah erilleh francienkielizis; Kosovo irdavui Serbiespäi; Kanadan francienkielizet tahtotah perustua oma francienkieline valdivo; Eritrea irdavui Etiopiespäi; Mones muas eläjät Kurdit tahtottas oma valdivo; Tiibetiläzet tahtottas irrota Kitaispäi; Baltien muat lähtiettih Nevvostoliitospäi i m.i.

Mindähbo muga? Puaksuh kuavu on tämä. Nacionalistizet enimistörahvahat tahtotah lujittua oman vallan valdivos alendamal vähembistörahvahii. Sidähäi tarkoittau pagin “valdivonkiele”, yhtenäzes valdivos da kazvattamine valdukul’tuurah. Sendäh ei ole kummu, ku vähembistöt tahtotah erilleh valdivos, kudaman interesas ei olla oman rahvahan eduoloin mugazet. Kuibo sit eliä muailmas, mis paistah 7000 kielyd. Ei ole

realististu prizmie omua valdivuo jogahistu kielder kohti. Vähäluguzen rahvahan on jygei täyttiä kai valdivollizet vellallizuot. Hos olisgi valdivot, tiijämmöhäi kui suuret brihačut vägeh otetah n’amut pienembil brihaččuloilpäi. Tiettäväine monil vähembistölöil olis yhtä hyvä syy olla iččenäzii valdivoloi kui nygözil valdivoloi. Ga vie parempi olis, ku nygözet valdivot kunnivoittas omien rahvahien kieli- da kul’tuuruoigevuksii — sithäi vähembistöt ei ni tahtottas haldivoičendan takkua kannettavakse, sama olgah yksi libo tuhat valdivuo. Yhtistynnyzis Kanzukunnis da European Nevvostos on kirjutettu normat vähembistölöin oigevuksis. Nygöi niidy niken ei julginazesti vastusta, a tovellizuos nygözet kanzallisvaldivot muga kui sanotah: “Tiettäväine kannatammo sobimuksii. A vuottakkua kodvaine, ezmäi hävitämmö omat vähembistöt, sit allekirjutammo sobimukset.”

8.13 Valdivo

Valdivo on orguanu, kudai haldivoiččou tiettyy alovehu da kudual on yksinoigevus vägivallan käyttöh täl alovehel. Francienkieline terminy l’Etat tarkoittau tilandehtu, kui reviiirusuhtehet ollah. Karjalankieline terminy valdivo vihjuau vägeh, kudamal pidiä valdua alovehel. Ristikanzal, kui toizilgi elättilöil, on taibumus vallata reviiuru eländyresursoin turvuamizekse. A konzu reviiuran himo kazvau suurekse, se roih iče tarkoitukseks eigo enämbi parenda elostu — energii menöy suuruon vardoičendah.

Egiptas oli valdivo jo nellituhattu vuottu tagaperin. Nämmil levevyksil valdivo tuli moudah vaiku tuhat vuottu tagaperin. Uvvet valdivot Ruočči da Ven’a ruvettih kilbua ottamah valdah välis olijoi alovehii. Karjalazet tahtottih eliä omas rauhas, ei ellendetty mostu čiihondua. Ga sitbo jo gost’at ruvettih sanomah: täl mual myö olemmo ižändät da teijän pidäy ruveta meile mejän kazakoikse. Teijän pidäy opastuo mejän kieli da ruveta sodimah mejän puoles. Heittäkkiä lemmole moizet vezi- da meččyjumalat, meispäi suatto uvven, teilpäi otammo nalogat nostammo kiriköt. Karjalaine höblistyi da oppi mečäs pidiä oman kielen da omat jumalat. Ga vähä vähäl pidi mugavuo uudeh tilandeheh. Sanotah, ku Novgorod oli samanarvozien rahvahien liitto, ga yhtelläh karjalazet ruvettih jiiämäh alembiarvozikse.

Erähät valdivot ollah oldu aiga väljät vallan käytös eigo rahvahan ole äijii tarvinnuh tiediä kuningahis, a veruo ižändy tiettäväine on ainos tahtonuh kerätä. Konzu *kanzallisvaldivo* tuli moudah, sitbo keskučču rubei pakoittamah kaikkii rahvahii samah formah — yksi valdivo, yksi kieli. Se

merkičči repressiedy. Tehnologien kehittyjes reviiurkižat (voinat) ollah roittu ainos vai hirviembikse. Valdivot ollah risku maailmale. Sendäh voi vaiku toivuo, ku valdua siirdys valdivoloispäi *kanzoinvälizile orguanoile* muga terväh da muga äijän kui vai mahtollistu. Se sežo olis voitto pienile rahvahile. Ga vie on äijän niidy, ket tahtotah olla toizile herrannu da pidiä toizii alamazinnu. Nygöi monet Ven’an reunuvaldivot pyrritäh Europan Liittoh sendäh ku se kohendas ainehellistu elintazuo, yhtelläh hyö varatah vallan siirdymisty Europan Liitole. Minun mieles se azii ongi päinvastoi — parembi ku talohus pyzys paikallizennu, a valdu siirdys kanzallisvaldivoloispäi Europan Liiton jyttызile liittoloile. Se olis parembi maailman rauhale da vällendäs rahvahien elostu.

Lugu 9

Liittehet

Täs luvus on histourielline juohatus deklaracieloih ristikanzan oigevuksis vallanpidäjih näh da kiännökset Yhtistynnyzien Kanzukundien ristikanzanoigevüksien deklaracies da Europan Nevvoston deklaracies

9.1 Ristikanzanoigevukset kanzoinvälizis sobimuksis

Karjalan kielen sana valdivo tulou sanaspäi valdu. Monis kielis valdivo sana vihjua valdusuhtehien tilandeh. Valdivo ongi rakendeh, kudai käyttäy valdua tietyl alovehel, kus sil on monopolu vägivaldahgi. Pyzyi valdurakendeh on pietellyh alallistu toruandua, ga tietäväine kaiken aigua miärätäh omua vägevytty toizih näh da konzu iččie tundietah vägeväkse, ruvetah omua levendämäh.

Muutoksenalaine sežo on olluh ristikanzan suhteh valdivoh. Valdivot roittih sen jälgeh ku ristikanzu azettui yhteh kohtah muadu viljelemäh. Paikalleh azetuttuu oza da ozattomus, valdu da vallattomus ruvettih periydymäh. Toizien omazuole ei olluh nimittumua rajua, toizet puututtih orjikke. Se nostatti torua. Torien siädelemizeh täydyi valdivo, kudaman valdah ristikanzan pidi alistuo. Mittuzekse rubei kehittymäh ristikanzan da valdivon suhteh?

Valdivo rubei keriamäh veruo, ottamah sodavägeh, alistamah ristikanzua kaikel tabua. Pidi sihgi mittuinetahto tolku suaha. Pidi ruveta luadimah zakonua, kudai miärittelöy valdivon vallan. Vahnimii tundietuloi zakonoi on Mesopotamien koudu, kudai tundietah piämiehen Hammurabin nimel, nenga 3800 vuotta tagaperin. Se saneli, mittuzii oigevuksii on rahvahal, naizil, lapsil da orjilgi, da miäräi nakazaaniet siändölöin

rikondas [34].

Vuonnu 1215 annettu *Magna Charta* oli suuri askel oigevusvaldivon suundah Europas. Toračun Anglien korolin Johnan, Iivan “Muattoman”, pidi allekirjuttua täl nimel tundiettu sobimus, kudamas kielletäh zakonatoi vangiččemine. Täh kuului *Habeas Corpus* nimel tundiettu proceduuru, kudaman mugah kyzyjän pidäy suaha tiedo zakonattah vangitun ristikanzan olendusijas.

1700-luvul filosofat, heijän joukos John Locke, ruvettih kehittämäh luonnollistu oigevuttu, sidä ku kai rahvas luonnostah ollah vällät da tazarvozet. Nämä principat kirjutettih Yhtysvaldoin 1776 da Francien 1789 ristikanzanoigevuksien deklaracieloih.

Suuret nygyajjal pädiät ristikanzan oigevukset on kirjutettu 1900-luvul. Toizen maailmanvoinan jälgeh rahvahil oli tahto jullistua ku ei pie nengomua. Vuonnu 1945 perustettih Yhtistynnyöt Kanzukunnat, valdivoloin väline järjestö. Vuonnu 1948 YK andoi universalizen *Ristikanzanoigevuksien deklaracien* ([103], Liiteh 1). Se on nygöi ristikanzanoigevuksien luja fundamentu, kudai toizien kanzoinvälizien sobimuksien kauti vaikuttau kaikkih mualoih. Täs deklaracies selgieh sanotah rahvahien tazarvozus roduh, uskondoh, sugupuoleh, kieleh i m.i. nähte. Sie sanellah yhteiskunnallizih oigevuksih, ezimerkikse opastundah nähte. Deklaraciedu kajjemi a valdivoloi sidoi on YK:n ristikanzanoigevuksien komissien vuonnu 1966 luajittu *Sobimus kanzalais- da poliittizis oigevuksis* [104]. Suomi hyväksyi sen vuonnu 1975, Ven’a vuonnu 1991.

Ristikanzanoigevuksien deklaracii ei ole zakon a se vaikuttau zakonanluajindah. Europan tazol valdivoloinvälizii sobimuksii luadiu vuonnu 1949 perustettu Europan Nevvosto, kudamah nygöi kuuluu 47 muadu. Vuonnu 1950 Europan Nevvostos luajittih *Sobimus ristikanzanoigevuksien da perusvällyksien suojelus* [22]. Vähembistökielien nägökulmas fundamentualine on *Euoppalaine alovehellizien da vähembistökielien peruskirju* ([71], Liiteh 2). Tämä sobimus nimenomah koskou kielii, no tietäväine nämien kielien pagizijoin oigevuksiigi. Se ohjuau valdivoloi luadimah zakonat ku net turvattas kielelline diversitiettu, da vie kaččou ku valdivot ruvetah käytändös soveldamah nämii princippoi da zakonoi. Suomi hyväksyi sobimuksen vuonnu 1994 da otti käyttöh 1998. Ven’a allekirjutti sobimuksen 2001, ga ei ole sidä hyväksynyh. Toine vähembistörahvahile tärkei sobimus on Europan Nevvoston *Ramkusobimus kanzallizien vähembistölöin suojelus* [73]. Tämä sobimus koskou vähembistörahvahien oigevuksii, kielioigevuksiigi. Tämä sobimus tuli vägeh Suomes da Ven’al vuonnu 1998.

Monile vähembistölöile tärkei on Kanzoinvälizen Ruadojärjestön vuon-

nu 1957 annettu C107 da vuonnu 1989 tävvendetty C169 *Sobimus kandu-da heimorahvahis* [37]. Tämä sobimus puuttuu nygyaigazeh kolonialismah. Ku vähembistörahvahan eländysijoil löydynöy luonnon resursoi — vetty, meččiä, minerualua, neftii — se ei roi heile bohatuksekse a ozattomuksekse. Sobimus oppiu heidy puolistua moizes tilandehes. Suomi da Ven’a ei olla vie tävvelleh hyväksytty tädä sobimustu.

Deklaraciet, sobimukset da niilöin vägeh pano ollah pitkiä dialogua rahvahan da valdivoloin (evustajien) välil. Ilmai rahvahan da rahvahal-lizien järjestölöin aktiivizuttu net ei eistytä. Poliittistu valdua pidäy alal-lizesti mustoittua omas olemasolendas da omis oigevuksis.

9.2 Ristikanzan oigevuksien deklaracii

Hyväksytyt da sanottu julgi Ylehizen Assamblein rezol’uciel 217 10. talvikuudu vuvvennu 1948¹

9.2.1 Preambula

Huomivoh ottajen, ku kaikile ristikanzoin pereheh kuulujile ominazen arvontunnon da niilöin taza-arvozien da jagamattomien oigevuksien tunnustamine on vällyön, oigevuksen da yhtehizen rauhan perusteh; da huomivoh ottajen, ku ristikanzan oigevuksien halveksindu da väheksindy suatettih varvartoimenpidoloih, kuduat nostatettih suuttumistu rahvaskunnan ičentunnos, da ku moizen muailman luadimine, kuduas rahvahil roihes sanan- da lujan uskon vällys da kuduas rahvas roitah vällyt varavos da hiäs, on sanottu julgi kui ristikanzoin korgei tahto; da huomivoh ottajen, ku ristikanzan oigevuksii vältämättäh pidäy puolistua zakonan vallal, ku ristikanzal ei pidäs nosta jälgimäi tiranijua da vuardamistu vastah; da huomivoh ottajen, ku pidäy kannattua ystävällizii suhtehii eri kanzoin välil; da huomivoh ottajen, ku Yhtistynnyzien Kanzukundien rahvas lujoitettih Ustuavas oma usko ristikanzan perustehellizih oigevuksih, ristikanzan persounallizuon arvoh da miehien da naizien yhtenarvozuoh da päätettih auttua socialistu progressua da elaijan ololoin parandamistu suurembas vällyös; da huomivoh ottajen, ku valdivot-jäsenet uskaldettih Yhtistynnyzien Kanzukundien Organizacien yhtehizes ruavos auttua kaikkien kunnivoiččemistu da ristikanzan oigevuksien da perusvällyzien silmäl piendiä; da huomivoh ottajen, ku nämien oigevuksien da vällyzien yhtehizel ellendämizel on ylen suuri merkičys tämän vellallizuon täyttämizekse,

9.2.2 Ylehine Assamblei,

sanou julgi tämän Ristikanzan oigevuksien yhtehizen deklaracien tavoittehennu, kuduon täyttämisty vältämättäh pidäy tavoitella kaikkil kanzoil sikse, ku jogahine ristikanzu da yhteiskunnan joga elin, tädä Deklaraciedu alalleh silmäl pidäjen, pyrgiettäs opastamizen da tiijon levittämizen kauti auttamah nenien oigevuksien da vällyzien kunnivoittamistu, kannallizien da kanzoinvälizien progressivizien pidoloin kauti autettas ne-

¹Natalja Sinitskajan kiännös

nien oigevuksien da vällyzien yhtehisty da effektiivistu tunnustamistu da todevuttamistu kui Organizacien valdivo-jäsenien, mugai niilöin kanzoin alovehel, kuduat ollah sen jurisdikcien vallan al.

1. stat't'u Kai rahvas roittahes vällynny da taza-arvozinu omas arvos da oigevuksis. Jogahizele heis on annettu mieli da omatundo da heil vältämättäh pidäy olla keskenäh, kui vellil.

2. stat't'u Jogahizel ristikanzal pidäy olla kai täs Deklaracies julgi sanotut oigevukset da kai vällyöt, eroloi huolimata, oldahes net rodu, nahkan väri, sugupuoli, kieli, uskondo, poliittizet libo toizenmoizet uskot, rahvahalline libo sociualine roinduperä, omazus-, soslovii- libo toizet tilat.

Paiči sidä, ei voi olla nimittumua eruo sen muan libo alovehen poliit-tizen, kanzoinvälizen libo oigevuksen stuatusan perustehel, kuduale kuu-luu ristikanzu, sidä huolimata olgah se aloveh rippumatoi, huolenpivon alaine, vallanalaine libo kuitahto toizin omis oigevuksis puolendettu.

3. stat't'u Jogahizel ristikanzal on oigevus elaigah, vällyöh da per-sounallizeh koskemattomuoh.

4. stat't'u Nikedä ei sua pidiä orjannu libo vallanalazennu; orjien piendy da myöndy ollah kielletty kaikis muodolois.

5. stat't'u Nikedä ei sua muokata libo käyttöä julmii, ebägumannoloi libo hänen arvuio alistujii nakazaanieloi.

6. stat't'u Jogahizel ristikanzal, olgah häi hos kus, ollah oigevuk-set da juriidizet vellallizuot, häi voibi käyttöä nenii oigevuksii da täyttii juriidizii vellallizuksii.

7. stat't'u Kai rahvas ollah taza-arvozet zakonan ies da jogahizel on oigevus, eroloi huolimata, taza-arvozeh oigevuksen puolistamizeh. Kaikil rahvahil on samanlaine oigevus samanarvozeh puolistamizeh mittumas-tahto tädä Deklaraciedu rikkojas diskriminacies da kuduastahto tämän-moizeh diskriminacieh kuhkutandas.

8. stat't'u Jogahizel ristikanzal on oigevus kanzallizien toimivaldu-suudoloin effektiivizeh oigevuksien järilleh suandah, ku konstitucieh libo zakonah kirjutetut perusoigevukset olla rikottu.

9. stat't'u Nikedä ei sua arestuija, ottua kiini libo ajua iäres omaval-dazesti.

10. stat't'u Jogahizel ristikanzal hänen oigevuksien da vellallizuk-sien määrittelemezekse da hänele azetetun pahanruadosyytتهen perustal-lizuon selvilesuandakse on oigevus tävvellizen tazaverdazuon perustehel sih, ku hänen dieluo kaččos julgi da kaikkii zakonanmugazuon vuadimuk-sii täyttäjes rippumatoi da tazapuoline suudo.

11. stat't'u 1. Jogahizel ristikanzal, kuduadu viäritetäh pahanruavos,

on oigevus olla viärättömänny sissäh, kuni hänen viäryön ei tovesteta zakonallisesti moizen julgizen suudodielon kaččelemizen perustehel, kuduon aigah hänele rodieu turvattu mahto puolistukseh.

2. Nikedä ei sua suudie pahanruavos mittumantahto ruavon luadimizen perustehel libo ruadamata olemizes, kuduat niilöin luadijes ei oldu pahanruadoloinnu kanzallizien libo kanzoinvälizien zakonoin mugah. Naka-zaaniel sežo ei sua olla suurembi, migu se, kudai olis käytetty silloi, konzu pahanruado oli luajittu.

12. stat't'u Niken ei voi jouduo alazekse, ku hänen persounallizeh da perehe laigah segavuttas, omavaldazesti opittas kuovata hänen eländysija, kyzymätä lugiettas hänen korrespondenciedu libo yritettäs alendua hänen kunnivuo da rikkuo mainehtu. Jogahizel ristikanzal oli oigevus suaha puolistustu zakonan mugah moizes segavumizes libo sen yrityksis.

13. stat't'u 1. Jogahizel ristikanzal on vällyoigevus siirdyö da vallita ičelleh eländykohtu tietyn valdivon rajois.

2. Jogahizel ristikanzal on oigevus lähtie kuduastahto muas, lugh ottajen oma mua, da kiändyö järilleh.

14. stat't'u 1. Jogahizel ristikanzal on oigevus ečcie turvupaikkua toizis mualois da käyttöä sidä turvupaikkua.

2. Tädä oigevustu ei sua käyttöä tagahajamizes, ku toven sen perustehen-
nu on ebäpoliittine pahanruado, libo tego, kudai ei sovi Yhtistynnyzien Kanzukungdien Organizacien tavoittehik da princippoih.

15. stat't'u 1. Jogahizel ristikanzal on oigevus kanzallizuoh. 2. Nikes ei sua vägivaldazesti ottua kanzallizuttu, nikel ei ole oigevustu vägivaldazesti muuttua kanzallizus.

16. stat't'u 1. Täyzi-igäzikse tulluzil miehil da naizil on oigevus ilmai mittumiitahto rajoituksii rovun, kanzallizuon libo uskondon perustehel mennä kirjoih da perustua oma pereh. Heil ollah yhtenmoizet oigevukset kirjoihmennes, kirjoihmendyy yhtes eläjes da erottuu.

2. Kirjoihmenendyy voibi tapahtuo vai silloi, konzu mollembat kirjoih menijät tävvelleh da omal mieleh tahtotah sidä.

3. Pereh on yhteiskunnan luonnolline piäsolu da sil on oigevus puolistamizeh yhteiskunnan da valdivon puoles.

17. stat't'u 1. Jogahizel ristikanzal on oigevus omistua omazuttu kui yksinä, mugai yhtes toizienke.

2. Nikel ei sua vägivaldazesti kiškua hänen omazuttu.

18. stat't'u Jogahizel ristikanzal on mielien, ičentunnon da uskon vällyön oigevus; sih oigevukseh kuuluu vällyys muuttua oma usko da mielet da välly kannattua omua uskuo libo mieliä kui yksinä, mugai yhtes toizienke, julgizesti libo yksittäin opastujes, jumalanpalvelukses da

uskondollizii da ritualutoimituksii pidäjes.

19. stat't'u Jogahizel ristikanzal on mielien vällyön da niilöin sanondan oigevus; sih oigevukseh kuuluu vällys estiettömästi kannattua omii mielii da vällys eččie, suaja da levittiä informaciedu da idejoi kaikin tavoin da valdivollizii rajoloi huolimata.

20. stat't'u 1. Jogahizel ristikanzal on rauhallizien kerähmölöin da associacieloin oigevus.

2. Nikedä ei sua vägehes potakoija liittymäh mittumahtahto associacieh.

21. stat't'u 1. Jogahizel ristikanzal on oigevus ottua ozua oman muan haldivoičendah kohtinazesti libo vällästi vallittuloin edustajien kauti.

2. Jogahizel ristikanzal on valdivollizeh palveluh tazaverdazen piäzyn oigevus omas muas.

3. Rahvahan vallal pidäy olla halličuksen vallan perustehennu; täl vallal pidäy tulla ilmi aiguvälizis da ebäfal'sificiiruittulois valličuksis, kudamii pidäy pidiä yhtehizen da taza-arvozen valličusoigevuksen mugah peitollizen iäneständän kauti libo toizien samanarvozien keinoloin kauti, kuduat uskaldetah iäneständän vällytty.

22. stat't'u Jogahizel ristikanzal, kui yhteiskunnan ozanottajal, on oigevus sociualizeh turvuamizeh da hänen arvon kannattamizekse da persounan vällän kehityksen hyväkse tarvittavien oigevuksien todevuttamizeh ekonomizel, sociualizel da kultuurizel alal kanzallizien vägilöin da kanzoinvälizen yhtehizen ruavon kauti da jogahizen valdivon strukturan da resursoin mugah.

23. stat't'u 1. Jogahizel ristikanzal on ruado-oigevus, oigevus välläl vallita ruado, oigevus oigieloih da sobizih ruado-ololoih da ruavottomuos vardoiččemizeh.

2. Jogahizel ristikanzal ilmai mittumuatahto diskriminaciedu on oigevus taza-arvozeh palkah samanverdazes ruavos.

3. Jogahizel ruadajal ristikanzal on oigevus oigieh da vältäväh palkah, kudai turvuas ristikanzale pättävän olemasolemizen hänele da hänen perehele, da kudai tarbehen mugah tävvendettäs sociualizen turvuamizen toizil varoil.

4. Jogahizel ristikanzal on oigevus perustua ammatillizet liitot da liittyö ammatillizih liittoloih omien eduloin puolistamizekse.

24. stat't'u Jogahizel ristikanzal on huogavundan da joudavan aijan oigevus, sen luvus motiviiruittun ruadopäivän puolendamizen da aiguvälizen palkatun loman oigevus.

25. stat't'u 1. Jogahizel ristikanzal on oigevus moizeh elaijan tazoh, luguh ottajen syömizet, sovat, eländykohtu, meedikkupalvelu da tarvit-

tavu sociualine palvelu, kudai on tarvittavu tervehyön da hänen da hänen perehen toimehtuloh niškoi, da oigevus turvuamizeh ruavottomuon, voimat-
tomuon, niistiekse puutundan, leskeyndän, vahnuon da toizen tapah-
tuman varakse, kuduan periä ristikanzu hänen rippumattomien syylöin
periä jiäy ilmai toimehtuloloi.

2. Muamazus da lapsus annetah oigevuksen eriluaduzeh huoldoh da abuh.
Kaikil lapsil, kuduat on suadu kirjoisolos libo ilmai sidä, pidäy olla yh-
tenmoine sociualine puolistus.

26. stat't'u 1. Jogahizel ristikanzal on oigevus opastundah. Opa-
stundu pidäy olla ilmaine vähimytteh sit, mi koskou algu- da keskiopas-
tundua. Alguopastundu pidäy olla vältämätöi. Tehnizel da ammatillizel
opastundal pidäy olla kaikile suadavis, da korgiel opastundal pidäy olla
yhtenjyttyöh suadavis kaikkih niškoi jogahizen neroloin perustehel.

2. Opastundua pidäy ohjata ristikanzan persounan tävvellizeh kehittä-
mizeh da ristikanzan oigevuksien da perusvällyksien kunnivoittamizen
suurendamizeh. Opastundal pidäy auttua keskinästy ellendämisty, tir-
pamistu da kaikien kanzoin, roduloin da uskondollizien joukkoloin välisty
ystävytty, da sil pidäy auttua Yhtistynnyzien Kanzukundien Organiza-
cien ruaduo rauhan säilyttämizekse.

3. Vahnembil on eduoigevus opastundan muvvon valličendas omih vaga-
hazih lapsih niškoi.

27. stat't'u 1. Jogahizel ristikanzal on oigevus välläl ottua ozua yht-
eskunnan kultuurizeh elaiгах, suaha hyviä kielder tajjos, yhtyö tiedoalan
progressah da käyttöä hyväkse sen hyvii.

2. Jogahizel ristikanzal on oigevus hänen moizien moraalizien da aine-
hellizien eduloin puolistamizeh, kuduat ollah hänen luajittuloin tiedo-,
literatuurin libo taidoalan tevoksien tuloksennu.

28. stat't'u Jogahizel ristikanzal on oigevus sociualizeh da kanzoin-
välizeh kundoh, kuduan mugah täh Deklaracieh kirjutetut oigevukset da
vällyöt voidas todevuo tävvelleh.

29. stat't'u 1. Jogahizel ristikanzal on vellallizuksii yhteiskunnan ies,
vai sit voi tapahtuo välly da tävvelline hänen persounan kehitys.

2. Omii oigevuksii da vällyzii todevuttajes jogahistu ristikanzua kohti
voibi käyttöä vai moizii rajoituksii, kuduat ollah miärätty zakonal juuri
sih niškoi, ku olis turvattu tarvittavu toizien oigevuksien da vällyzien tun-
nustamine da kunnivoittamine da oldas täytetty zakonanmugazet moralin,
yhteiskunnallizen kunnan da yhtehizen toimehtulemizen vuadimukset de-
mokraattizes yhteiskunnas.

3. Nenien oigevuksien da vällyzien todevuttamine nikonzu ei voi olla ris-
turiijas Yhtistynnyzien Kanzukundien Organizacien päätavoittehien da

principoinke.

30. stat't'u Ni mi täh Deklaracieh kirjutettu ei voi olla sellitetty, kui kudualetahto valdivole, rahvasjoukole libo erillizile rahvahile annettu oigevus toimie mittumaltahto alal libo luadie midätahto täh Deklaracieh kirjutettuloin oigevuksien da vällyzien hävittämizekse.

9.3 Europalaine Alovehellizien da Vähembistökielien Peruskirju

9.3.1 Johtando

Europan Nevvoston jäzenmuat, kduat ollah allekirjutettu tämä Peruskirju da

Kačotah ku Europen Nevvoston pidäy oppie kingiemi liittiä yhteh jäzenvaldivoloi, sikse ku parempi turvata da todevuttua yhtehizen perindön principat;

Kačotah ku Europen histouriellizien alovehellizien libo vähembistökielien, kudamis erähät ollah varavos hävitä, suojelemine avvuttau Europen kul'tuurallizen rikkahuon da perindölöin ylläpidämisty da kehittämisty;

Kačotah ku oigevus käyttöä alovehellistu libo vähembistökielidy yksityes da julgizes elaijas on eroittamatoi oigevus, kudai on yhtenmugaine Yhtistynnyzien Kanzukundien Kanzoinvälizen Kanzalais- da Poliittizien Oigevuksien sobimuksen principoin ker, da Europen Nevvoston Ristikanzanoigevuksien da Perusvällyksien sobimuksen principoin ker;

Kaččojen Europen Turvallizus- da Yhteisruadokomissien (CSCE) ruadoh da Helsinkin 1975 sobimukseh da Kopenhagan 1990 kerähmön dokumentah;

Akcentiiruijen kul'tuuroinvälizytty da monikielizytty da kaččojen ku alovehellizien da vähembistökielien suojelemizen da kannattamizen ei pie haitata virrallizii kielii da niilöin opastundua;

Ellendäjen ku alovehellizien da vähembistökielien suojelemine da kannattamine Europen mualois da alovehil ielleh eistäy luadimah Europpua, kudaman pohjannu on demokruatii da kul'tuuran monimuodozus, kun-nivoijen kanzallistu iččenäzytty da alovehellistu koskemattomuttu;

Ottajen huomivoh eri alovehien da Europen valdivoloin omaluduzet ominazuot da histouriellizet perindehet,

Ollah sovittu nengomua:

9.3.2 Oza I. Ylehizet ehtot

Artiklu 1. Miäritelmät

Täs Peruskirjas

- a) “alovehellizet libo vähembistökielet” tarkoittau kielii,
 - (i) kudamii perindehellizesti käytetäh mintah valdivon alovehel

sen valdivon kanzalazet, kudamien lugu on pienembi migu sen valdivon muun rahvahan lugu, da

- (ii) kuduat erotah sen valdivon virrallizes libo virrallizis kielis; nengomannu ei pietä valdivon virrallizen kielen libo kielien murdehii, eigo muahmuuttajien kielii;
- b) “vähembistökielialoveh” tarkoittau muantijollistu alovehtu, kudamal on muga suuri mainitun kielen pagizijoin joukko ku se on perusteh täs Peruskirjas ezitettylöin erilazien suojelu- da tugitoimien käyttööh;
- c) “ei-alovehelline kieli” tarkoittau valdivon kanzalazien käytettyy kielyd, kudai eruou valdivon muun rahvahan kieles libo kielis, a kudai ei rajoitu miltah tietyle alovehele.

Artiklu 2. Sidovumus

1. Jogahine sobijupuoli sidovuu soveldamah Ozan II miärävölöi kaikkih omal alovehel paistuloih Artiklan 1 miäritelmän mugazih alovehellizih libo vähembistökielih.
2. Koskijen jogahistu kielyd, kudai miäritelläh ratifiruičendan libo hyväksyndän aigah Artiklan 3 mugah, jogahine sobijupuoli sidovuu soveldamah ei vähembi 35 kohtua libo alakohtua Peruskirjan Ozan III miärävölöis, nämien joukos kolme Artiklois 8 da 12 päi da yksi jogahizes Artiklas 9, 10, 11 da 13 päi.

Artiklu 3. Käytändön järjestelyt

1. Jogahine sobijupuoli miärittelöy omas ratifiruičendu- libo hyväksyndykirjas net alovehellizet libo vähembistökielet da kogo alovehel libo ozas vähembi käytetyt virrallizet kielet, kudamih Artiklan 2 kohtas 2 vallittuloi kohtii soveldetah.
2. Jogahine sobijupuoli voi konzutah ilmoittua piäsekreтарыle ku se hyväksyy toiziigi Peruskirjan vellallizuksii kui midä jo ratifiruičendu- libo hyväksyndykirjas uskaldettih, libo kohtan 1 mugahistu sobimuksen alua levendetäh toizih alovehellizih libo vähembistökielih libo toizih vähembi käytettylöih virrallizih kielih.
3. Iellizen kohtan sidovumukset kačotah ozakse ratifiruičendua libo hyväksyndiä da niilöil on sama vaikutus ilmoituspäiväs algajen.

Artiklu 4. Olemasolijat suojelumiärävöt

1. Nimidä täh Peruskirjah kirjutettuu ei pie ellendiä rajoituksekse libo huononduksekse European ristikanzanoigevuksien sobimukseh näh.
2. Peruskirjan miärävölöin ei pie huonondua alovehellizien libo vähembistökielien stuatussua libo vähembistölöih kuulujien ristikanzoin stuatussua verraten väisolijoih myödymielizembih miärävölöih, libo kahtenvälizih libo kanzoinvälizih sobimuksih.

Artiklu 5. Olemasolijat vellallizuot

Nimidä tämän Peruskirjan miärävysty ei sua ellendiä luvakse toimie vastoi Yhtistynnyzien Kanzukundien Peruskirjan principoi libo toizien kanzoinvälizen oigevuksen vellallizuksii, mugahlugijen valdivoloin suvereni-tietan da alovehellizen koskemattomuon principat.

Artiklu 6. Tiijoitus

Sobijupuolet ottavutah informiiruiččemah haldivuo, organizacieloï da ristikanzoi tämän sobimuksen myö tulluzis oigevuksis da vellallizuksis.

9.3.3 Oza II. Artiklan 2 kohtan 1 tavoittehet da principat

Artiklu 7. Tavoittehet da principat

1. Sobijupuolien poliitiekän, zakonanluajindan da käytändön, ottajen huomivoh alovehen vähembistökielien tilandehen, pidäy perustuo alolijoih tavoittehih da principoih:
 - a) vähembistökielet tunnustetah kul’tuuran rikkahuokse;
 - b) vähembistökielen muantijollistu alovehtu kunnivoijah eigo halindollizil javoil luajita haittua vähembistökielen eistämizele;
 - c) vähembistökielen turvuamizekse niilöi pidäy miärytiedozehti tugie;
 - d) pidäy andua mahto da kuhkuttua käyttämäh vähembistökielii paginas da kirjutukses, julgizes da yksityzes elaijas.
 - e) tugie da kehittiä vähembistörahvahien gruupprien yhtevyksii toizien samua libo samantabazii kielii käyttäjien ker samas valdivos, da kehittiä kul’tuurusuhtehti toizien eri kielii pagizijoin gruupprien ker;
 - f) vähembistökielien opastamine da opastumine kaikil soveldujil tazoloil pidäy organizuija pättäväl taval
 - g) vähembistökielidy pagizijal alovehel pidäy tarita vähembistökielidy maltamattomilegi mahto sen kielen opastumizeh da tutkimukseh, ku tahtotanneh;
 - h) vähembistökielen opastundua da tutkimustu yliopistolois pidäy tugie;
 - i) vähembistökielii libo samantabazii kielii käyttäjil Peruskirjah kuulujil aloil kannatetah mualoin välizii vaihtoloi.
2. Sobijupuolet sidovutah loppemah, ku nenga jo ei luajittu, kaiken perustattoman vähembistökielien eroittelun, syrjäjhättämizen, rajoittamizen, puolovehellizuon da kai moizet toimet, kudamien tar-

koituksennu on painua libo panna varavonalazekse sen kehitys. Vähembistökielien tugemizekse tarkoitettuloi toimii, kudamien tavoittehennu on eistiä nämien kielien käyttäjien da muun rahvahan tazarvuo, ei pie pidiä diskriminaciennu enämbi paistuloi kielii vastah.

3. Sobijupuolet sidovutah eistämäh pättävil keinoil muan kieligrupoin yhteisellendysty, semmite ottua vähembistökielien kunnivoičus, ellendys da tolerancii opastuksen da kazvatuksen tavoittehekse da kuhkuttua joukkoviestimii samoih tavoittehiih.
4. Vähembistökielipoliitiekkuu suunnitelles sobijupuolien pidäy ottua huomivoh kielyd käyttäjien grupoin ilmoitetut tarbehel da toivomukset. Heidy pidäy rohkata luadimah orguanoi, ku ilmai ei roinne, nevvomah haldivuo vähembistökielih liittjis azielois.
5. Sobijupuolet sidovutah soveldamah, konzu soveldutah, kohtien 1–4 princippoi ei-alovehellizihgi kielih. Niilöin kohtal Peruskirjan todevuttamizeh tähtiäjät toimet pidäy miäritellä vällästi ottajen huomivoh nämien grupoin tarbehel da toivomukset, kunnivoijen heijän perindehii da ominaispiirdehii.

9.3.4 Oza III. vähembistökielien julgizes elaijas käytön eistämizeh tähtiäjät, Artiklan 2 kohtan 2 sidovumuksien mugahizet toimenpivot

Artiklu 8. Kazvatus

1. Kazvatukseh nähte sobijupuolet sidovutah vähembistökielien lovehel nämien kielien tilandeh huomivohottajen, haittuamattah valdivon virrallizen kielen libo kielien opastustu:
 - a) (i) tariččemah eziškolaopastustu nengomal vähembistökielel, libo
 - (ii) tariččemah huomattavu oza eziškolaopastustu nengomal vähembistökielel, libo
 - (iii) soveldamah kohtii (i) libo (ii) niilöin perehien lapsih, kuduat sidä tahtotah da konzu lugumiäriä pietäh riittäväny, libo
 - (iv) ku vallanpidäjil ei olle toimivaldua eziškolaopastukses, kannattua libo kuhkuttua soveldamah kohtii (i)-(iii) sih;
 - b) (i) tariččemah perusškolaopastustu nengomal vähembistökielel, libo
 - (ii) tariččemah huomattavu oza perusškolaopastusta nengomal vähembistökielel, libo
 - (iii) tariččemah perusškolaopastusta nengomal vähembistökie-

- lel kiindienny ozannu opastusohjelmua, libo
- (iv) soveldamah kohtii (i)-(iii) niilöin perehien lapsih, kuduat sidä tahtotah da kudamien lugumiäriä pietäh riittäväny;
- c) (i) tariččemah keskitazon opastustu nengomal vähembistökielel, libo
- (ii) tariččemah huomattavan vuitin keskitazon opastukses nengomal vähembistökielel, libo
- (iii) tariččemah keskitazon opastusta nengomal vähembistökielel kiindienny ozannu opastusohjelmua, libo
- (iv) soveldamah kohtii (i)-(iii) niilöin perehien lapsih, kuduat sidä tahtotah da kudamien lugumiäriä pietäh riittäväny;
- d) (i) tariččemah tehnilisty da ammattiopastustu vähembistökielel, libo
- (ii) tariččemah huomattavan vuitin tehnilizes da ammattiopastukses vähembistökielel, libo
- (iii) tariččemah tehnilisty da ammattiopastusta nengomal vähembistökielel kiindienny ozannu opastusohjelmua, libo
- (iv) soveldamah kohtii (i)-(iii) niilöin perehien lapsih, kuduat sidä tahtotah da kudamien lugumiäriä pietäh riittäväny;
- e) (i) tariččemah yliopisto- da muudu korgiedu opastustu vähembistökielel, libo
- (ii) tariččemah mahtuo opastuo nämii kielii yliopistos da korgies opastundas, libo
- (iii) ku valdivon suhteh yliopistoloih da korgeiškolih ollou moine, ku kohtii (i) da (ii) ei voi soveldua, rohkata libo andua luba tarita yliopisto- libo muudu korgieškolaopastustu vähembistökielil, libo opastuo vähembistökielii oppiainehinnu.
- f) (i) tariččemah ruavahien da tävvendysopastuskursoi, kudamii opastetah enimyölleh libo kogonah vähembistökielil; libo
- (ii) tariččemah nämii kielii oppiainehinnu ruavahien libo tävvendysopastukses, libo
- (iii) ku valdivol ei olle mahtuo ruavahien opastukseh, rohkata tariččemah nengomii kielii oppiainehennu ruavahien da tävvendysopastukses.
- g) varmistamah, ku vähembistökielten tagan oljua histouriedu da kul'tuurua opastetah;
- h) tariččemah perus- da jatko-opastustu opastajile, kudamii tarvittah todevuttamah net kohtis a-g, kudamat sobijupuoli on hyväksynyh:

- i) azettamah ohjuanduorganan libo -organat, kudamat kačotah toimii da eistymisty vähembistökielien opastuksen todevuttamizes da kehittämizes, da luajitah miäryajoin jullattavii julgizii raportoi huomivolois.
2. Sobijupuolet sidovutah hyväksymäh, rohkuamah libo todevuttamah vähembistökielien opastuksen kaikil opastuksen tazoloil toizilgi ku nämien kielien perindehellizil alovehil, konzu nämien kielien käyttäjii on tarbehekse.

Artiklu 9. Oigevushaldivo

1. Sobijupuolet sidovutah niilöis suudopiirilöis, kudamis vähembistökielidy käyttäjien eläjien lugu on tarbehekse suuri almainittuloih toimenpidoloih, konzu sud'd'an mieles net ei haitata oigevuon todevundua:
 - a) kriminaluoigevuksellizes procesas:
 - (i) miäriämäh suvvot käyttämäh ozapuolien kyzyjes vähembistökielidy, libo
 - (ii) garantiiruimah viäritetyle oigevus käyttöä omua vähembistökielidy; libo
 - (iii) miäriämäh, ku kirjallizii libo suullizii tovestuksii, libo vua-dimuksii ei suau jättii tutkimattah sendäh, ku net ezitetäh vähembistökielil, libo
 - (iv) andua kyzyndän periä procesan dokumentat vähembistökielil, tarbehen mugah suullizen libo kirjallizen kiändäjän avvul, ilmai lizämaksuloi kyzyjäle;
 - b) civilioigevuksellizes procesas:
 - (i) miäriämäh suvvot käyttämäh ozapuolien kyzyjes vähembistökielidy; libo
 - (ii) andua ozapuolen käyttöä omua vähembistökielidy suvvos, konzu hänen pidäy olla paikal, ilmai lizämaksuloi, libo
 - (iii) andua luadie dokumentat da tovestukset vähembistökielil, tarbehen mugah kiändäjän avvul;
 - c) hallindo-oigevuksellizes procesas:
 - (i) miäriämäh suvvot käyttämäh ozapuolien kyzyjes vähembistökielidy, libo
 - (ii) andua ozapuolien käyttöä omua vähembistökielidy suvvos, konzu hänen pidäy olla paikal, ilmai lizämaksuloi, libo
 - (iii) andua luadie dokumentat da tovestukset vähembistökielil, tarbehen mugah kiändäjän avvul;
 - d) tartumah toimeh sen varmistamizekse ku kohtien b) da c) alakohtis (i) da (ii) kiännöksis ei roi ylimiäräzii maksuloi oza-

- puolile.
2. Sobijupuolet sidovutah sih, ku net
 - a) ei kielletä täs valdivos luajittuloin oigevuksellizien dokumentoin pädevytty sendäh, ku net on luajittu vähembistökiel; libo
 - b) ei kielletä täs valdivos luajittuloin oigevuksellizien dokumentoin pädevytty sendäh ku net on luajittu vähembistökiel, da miärätäh, ku nengomii dokumentoi voi käyttöä kolmanzii ozapuolii vastah, hos nämmä ei käytetä sidä kiely, sil ehtol ku nämih dokumentoih tugevui ozapuoli andau tiijon syväindös kolmanzile ozapuolile; libo
 - c) ei kielletä täs valdivos luajittuloin oigevuksellizien dokumentoin pädevytty ozapuolien välizis suhteis sendäh, ku net on luajittu vähembistökiel.
 3. Sobijupuolet sidovutah tariččemah vähembistökielil tärgevimät zkontekstat, semmite tekstat kuduat koskietah nämien kielien käyttöjii, ku niilöi ei olle muite suadavil.

Artiklu 10. Hallindo da julgizet palvelut

1. Hallindopiirilöis, kudamis on tarbehekse vähembistökielisty rahvastu almainittuloih toimenpidoloih niškoi, sobijupuolet sidovutah varmistamah, ottajen huomivoh kielen tilandeh da sigäli kui se on mahtolline miäräntundijen, sen ku
 - a) (i) haldivo käyttöä vähembistökiely; libo
 - (ii) haldivo käyttöä vähembistökiely yhtevykses kanzalazien ker, kudamat otetah heih yhtevytty nengomal kiel; libo
 - (iii) kanzalazet, kudamat käytetäh vähembistökiely, voijah jättii suullizii libo kirjallizii pakičuksii haldivole da suaha vastavuksii nämil kielil;
 - (iv) kanzalazet, kudamat käytetäh vähembistökiely, voijah jättii suullizii libo kirjallizii pakičuksii haldivole nämil kielil;
 - (v) kanzalazet, kudamat käytetäh vähembistökiely, voijah pädevästi jättii dokumentoi nämil kielil;
 - b) luadie levieldi käytetyt hallindollizet tekstat da ankietat vähembistökielil libo kaksikielizinny;
 - c) andua haldivon virguniekoin luadie dokumentoi vähembistökielil.
2. Hallindopiirilöis, kudamis on tarbehekse vähembistökielisty rahvastu almainittuloih toimenpidoloih niškoi, sobijupuolet sidovutah

- hyväksymäh libo rohkuamah:
- a) vähembistökielen käyttöh piiri- da paikallizes haldivos;
 - b) vähembistökielien käyttäjile mahton käyttöä nämmi kielii suullizis da kirjallizis pakičuksis;
 - c) piirihaldivon virrallizien dokumentoin julguandan vähembistökielil;
 - d) paikallizen haldivon virrallizien dokumentoin julguandan vähembistökielil;
 - e) piirihaldivon virguniekoile vähembistökielien käytön kerähmölöis, yhtellä estämättäh valdivon virrallizen kielen libo kielen käyttö;
 - f) paikallizen haldivon virguniekoile vähembistökielien käytön kerähmölöis, yhtellä estämättäh valdivon virrallizen kielen libo kielen käyttö;
 - g) ottua käyttöh perindehellizet oigiet paikannimet, ku se ollou vältämätöi, yhtes virrallizen libo virrallizien kielen ker.
3. Sobimuspuolet sidovutah varmistamah, ku haldivo libo sen tuači ruadajat vähembistökielen alovehel, konzu se on tolkullizesti mahdollistu,
- a) käytetäh vähembistökielidy palveluloin taričendas; libo
 - b) annetah vähembistökielien pagizijoin ezittiä pakičuksii da sua- ha vastavuksii vähembistökielil; libo
 - c) annetah vähembistökielien pagizijoin ezittiä pakičuksii vähembistökielil.
4. Kohtien 1, 2 da 3 miärävyksien vägeh panemizekse sobijupuolet sidovutah todevuttamah ei vähembi yhty almainittulois toimis:
- a) kiändiä tarbehen mugah;
 - b) palkata, da konzu pidäy, opastua virguniekkoi da muidu ruadajii;
 - c) konzu se on mahdollistu da virguniekku iče sidä kyzyy, siirdiä vähembistökielidy maltai ruadai alovehel, kus sidä kielidy käytetäh.
5. Sobijupuolet sidovutah hyväksymäh vähembistökielizien sugunimien käyttö, konzu sidä kyzytäh.

Artiklu 11. Meedii

1. Sobijupuolet sidovutah alovehil, kudamil vähembistökielii käytetäh, ottajen huomivoh jogahizen kielen tilandeh da se min verran haldivol on valdua libo mahtuo vaikuttua täs dielos, da kunnivoijen meedien iččenäzyön da autonomien princippua:
- a) konzu raadivol da televideeniel on julgizen palvelun missii:

- (i) varmistamah ku hos yksi raadivo- da yksi televideeniikanualu ruadau vähembistökielil; libo
 - (ii) rohkuamah libo helpottamah hos yhten vähembistökielil ruadajan raadivo- da yhten televideeniikanualan perustamizeh; libo
 - (iii) pidämäh huoldu sit, ku raadivo da televideenii taritah ohjelmii vähembistökielil;
 - b) (i) rohkuamah libo helpottamah, ku on hos yksi vähembistökielil lähettäi raadivoazemu; libo
 - (ii) rohkuamah libo helpottamah, ku vähembistökielil lähetetäh raadivo-ohjelmii siännöllizesti;
 - c) (i) rohkuamah libo helpottamah, ku on hos yksi vähembistökielil lähettäi televideeniikanualu; libo
 - (ii) rohkuamah libo helpottamah, ku vähembistökielil lähetetäh televideeniihjelmii siännöllizesti;
 - d) rohkuamah libo helpottamah audio- libo audiovizualizien tevosien tuottamistu da levittämisty vähembistökielil;
 - e) (i) rohkuamah libo helpottamah hos yhten vähembistökielizen lehten perustamistu libo ylläpidämisty; libo
 - (ii) rohkuamah libo helpottamah sanomalehtikirjutuksien siännöllizesty julguamistu vähembistökielil;
 - f) (i) kattamah meedien lizäkulut vähembistökielil julguandas, konzu lain mugah meediele voi andua denguabuu; libo
 - (ii) soveldua olemasolijoi denguabusistiemoi vähembistökielizeh audiovizualizeh tuotandohgi;
 - g) tugie vähembistökielizien toimittajien da toizien meediiruadajien opastustu.
2. Sobijupuolet sidovutah garantiiruiččemah vällyön vastahottua raadivo- da televideeniihjelmii susiedumualoispäi, ku net oldaneh tuotettu samal libo samantabazel kielil kui vähembistökieli, da ei estia moizien lähetyksien iellehlähtämisty. Lizäkse sobijupuolet sidovutah garantiiruiččemah, ku lehtistön ilmazuon vällytty da tiijon vällytysty vähembistökielil libo samantabazel kielil ei rajoiteta. Sendäh ku piälmainittuloin vällyksien käyttöh liittyy vellallizuksii da vastuollizuksii, niilöih voi liittyyö siändölöi, ehtoloi, rajoituksii libo nakazaanieloi, kudamii on kirjutettu zakonoih da kudamat ollah vältämättömät demokruattizes yhteiskunnas kanzallizen turvallizuon, alovehellizen koskemattomuon libo yleizen turvallizuon däh, por’atkan däh da rikoksien estämizekse, tervehyön da morualan däh, toizien mainehen da oigevuksien säilyttämizekse, luottamuksellizien

tiedoloin levittämizen estämizekse, libo suudon arvovallan da puolovehettomuon säilyttämizekse.

3. Sobijupuolet sidovutah varmistamah, ku vähembistökielidy käyttäjien interesat ollah evustetut libo otetah huomivoh nengomis orguanois, kudamii zakonan mugah voijah perustua valvomah meedien vällytty da tazapuolizuttu.

Artiklu 12. Kul'tuurutoimindu da -palvelut

1. Kul'tuurutoimindas da palvelulois, enimäl kirjastolois, videokirjastolois, kul'tuurukeskučois, muzielois, arhiivois, teatrois, kinoteatrois, kui i kirjallizus- da kinotuotandos, popul'uarukul'tuuras, festivualois da kul'tuurutuotandos, unohtamattah uuzindu tehnologiedu, sobimuspuolet sidovutah vaikuttamah täl alal, konzu vai haldivol on toiminduvaldua
 - a) rohkuamal käyttämäh vähembistökielele ominastu ozutustabua da huolehtimal tuottehien suadavuos;
 - b) huolehtimal ku vähembistökielil tuotettuloin tevoksien suadavuos eri tavoil avvuttamal da kehittämäl kiändämisty, jälgiänitysty, piälleänitysty da tekstitysty;
 - c) huolehtimal toizil kielil tuotettuloin tevoksien suadavuos avvuttamal da kehittämäl kiändämisty, jälgiänitysty, piälleänitysty da tekstitysty;
 - d) varmistamal, ku kul'tuurutoimindois vastuajat orguanat pätäväl taval otetah mugah vähembistökielen da kul'tuuran malton todevutettavih da tuvettavih projektoih;
 - e) eistämäh toimenpidoloi, kudamil voi varmistua ku kul'tuurutoimindas vastuollizil orguanoil on ruadajii, kudamat maltehtah vähembistökielen da muun rahvahan kielet;
 - f) rohkuamah vähembistökielien käyttäjien evustajien ozallistumistu kul'tuurupalveluloin taričendan da kul'tuurutoimindan suunnitteluh;
 - g) rohkuamah libo helpottamah nengoman orguanan libo orguanoin perustamistu, kudamien ruavonnu on kerätä da tallendua da ezitellä libo jullata vähembistökielil tuotettuloi tevoksii;
 - h) perustamah libo eistämäh da rahoittamah, ku tarvinnou, kiännöksii da terminologista tutkimuspalveluu, kudaman tarkoituksennu on hallindollizen, kaupallizen, talohuollizen, yhteiskunnallizen, tehnilizen da oigevuksellizen sanaston ylläpidämine da kehittämine vähembistökielil.
2. Ku alovehellistu libo vähembistökielidy käyttäjiä rahvastu on tarbehakse muijalgi kui perindehellizel pagizendualovehil, sobijupuolet

sidovutah hyväksymäh, rohkuamah libo organizuimah siegi pättäviä kul'tuurutoimindua da -palveluilo iellizes kohtas ezitetül taval.

3. Sobijupuolet sidovutah ulgomail harjoitetus kul'tuurupoliitiekas kiinnittämäh huomivuo vähembistökielih da kul'tuuroih, kudamii net evustetah.

Artiklu 13. Talohus da sociualuala

1. Talohus- da yhteiskunnallizes toimindas sobijupuolet sidovutah kogo muas:
 - a) poistamah zakonois kai miärävöt, kuduat kielletäh libo rajoitetah ilmai perusteltu syydy vähembistökielien käytön talovellizis da yhteiskunnallizis dokumentois, semmite ruadosobimuksis da tehnilizis dokumentois, moizis kui laittehien käyttöohjehis;
 - b) kiellämäh yričyksen syväinpuolizis siändölöis da miärävölöis vähembistökielien käytön rajoittamizen, vähimiten samua kielly käyttäjien kesken;
 - c) vastustamah toimindutaboi, kudamien tavoittehennu on vähembistökielien käytön rajoittaminen talohuollizes da yhteiskunnallizes elaijas;
 - d) helpottamah libo rohkuamah vähembistökielien käyttö muitegi ku piälmainittuloil keinoil.
2. Talohus- da yhteiskunnallizes toimindas sobijupuolet sidovutah vähembistökielialovehel, ku haldivol ollou toimivaldu, da ku sih ollou mahtuo:
 - a) panemah finansu- da bankusiändölöih miärävöt, kudamat taritah mahto luadie maksumiärävölöi (čiekku, maksumiärävö i m.i.) da muidu finansudokumentoi vähembistökielil, da tarbehen mugah varmistua miärävölöin todevumine;
 - b) organizuimah valdivon kontrolas oljoil talohuon da sociualualan sektoroil (julgizel sektoral) toimindoi, kuduat eistetäh vähembistökielien käyttö;
 - c) varmistamah ku sociualualan laitoksis, moizis kui bol'ničat, vahnoinkoit, sanatouriet, on mahto ottua hoidoh da hoidua vähembistökielil rahvastu, kudamat tarvita hoiduo tavvin, korgien ijän libo muun syyn däh;
 - d) varmistamah pättäväl taval, ku turvuohjehet on annettu vähembistökielilgi;
 - e) huolehtimah, ku kuluttajansuojuvirguniekoin ohjehet annetah vähembistökielilgi.

Artiklu 14. Yhtevykset rajan yli

Sobijupuolet sidovutah:

- a) soveldamah väisolijoi kahten- da monenvälizii sobimuksii niilöin valdivoloinke, kudamis käytetäh samua libo samantabastu kiely, libo opitah luadimah moizii sobimuksii, tarkoituksel luadie yhtevyksii nämis valdivolois samua kiely käyttäjien kesken kul'ttuurin, kazvatuksen, tiijoituksen, ammattiopastuksen da tävvendysopastuksen aloil;
- b) helpottamah da eistämäh, vähembistökielien hyväkse, yhteisruaduo rajoin yli semmite alovehellizen da paikallizen haldivon välil niilöil alovehis, kus käytetäh samua libo samantabastu kiely.

9.3.5 Oza IV. Peruskirjan soveldamine

Artiklu 15. Miäryaigazet raportat

1. Sobijupuolet annetah miäryaijoin Europan Nevvoston piäsekretarile ministrukomitietan miärittelyn mugah luajitun raportan tämän Peruskirjan II ozua todevuttajas poliitiekas da toimis kudamat todevutetah III ozan miärävölöi, sen mugah ku sobijupuolet ollah hyväksytty. Enzimäine raportu pidäy ozuttua vuvven aloh Peruskirjan vägehtulos sobijumuas, sen jälgeh joga kolmas vuozu.
2. Sobijupuolet jullatah raportat.

Artiklu 16. Raportoin tutkindu

1. Artiklan 15 mugah luajitun Europan Nevvoston piäsekretarile jätetyn raportan tutkiu artiklan 17 mugah azetettu azientundiikomitiettu.
2. Sobijupuolen alovehen zakonoin mugah perustetut orguanat da yhtistykses voijah kiinnittä azientundiikomitietan huomivuo šeikkoih, kudamat liitytäh Peruskirjan Ozan III sidovumuksih. Nämmä orguanat libo yhtistykses myös voijah kirjuttua mielih sobijupuolen Ozua II koskijas poliitiekas.
3. Kohtas 1 mainitun raportan da kohtas 2 mainitun informacien mugah azientundiikomitiettu luadiu raportan ministrukomitietale. Täh raportah liitetäh kai vastinehet, kudamii sobijupuolil on kyzytty; ministrukomitiettu voi jullata raportan.
4. Kohtas 3 kuvatus raportas pidäy olla azientundiikomitietan ehtotukset ministrukomitietale, kudamien mugah ministrukomitiettu voi luadie rekommandaciet yhtele libo monele sobijupuolele, ku nengomii tarvitanneh.
5. Europan Nevvoston piäsekretari luadiu joga toine vuozu tarkan sel-

lityksen Peruskirjan soveldamizes parluamentarizele asambleile.

Artiklu 17. Azientundiikomitiettu

1. Azientundiikomitietas on yksi jäzen jogahizes sobijupuoles; jäzenet nimittäy ministrukomitiettu kandiduattuluvettelos, kudamah sobijupuolet ollah nimitetty rahvastu, kudamal on korgei morualu da tunnustettu pädevys Peruskirjan teemois.
2. Komitietan jäzenet nimitetäh kuvvekse vuvvekse kerrallah da heidy voi uvvelleh nimittä. Ku jäzen ei voinne toimie kavven loppuh, hänen sijah vallitah toine kohtan 1 mugah, da uuzi jäzen ruadau toimikavven loppussah.
3. Azientundiikomitiettu miärittelöy omat toimindutavat. Europan Nevvoston piäsekretari varustau komitietan sekretaripalvelut.

9.3.6 Oza V. Loppumiärävöt

Artiklu 18

Tämä Peruskirju on avvoi allekirjutettavakse Europan Nevvoston jäzenvaldivoile. Se pidäy ratifiruija libo hyväksyö. Ratifiruičendu libo hyväksymisdokumentat tallendetah Europan Nevvoston piäsekretarin hantuzih.

Artiklu 19

1. Tämä Peruskirju tulou vägeh tulien kuun allus kolme kuudu sen jälgeh, konzu viizi Europan Nevvoston jäzenvaldivuo on Artiklan 18 mugah ilmoitannuh sidovundan Peruskirjah.
2. Ku sen jälgeh jäzenvaldivo ilmoittau yhtymizen Peruskirjah, Peruskirju roih vägeh kolme kuudu sit päiväs edehpäi, konzu ratifiruičendu- libo hyväksyndykirju on tallendettu.

Artiklu 20

1. Tämän Peruskirjan vägeh tulduu Europan Nevvoston ministrukomitiettu voi kučuo mintahto Europan Nevvostoh kuulumattoman muan liittymäh täh Peruskirjah.
2. Liittyjyvaldivos Peruskirju roih vägeh algajan kuun enzimäzenny päivänny kolme kuudu sen jälgeh ku liittymiskirju on tallendettu Europan Nevvoston piäsekretarin hantuzih.

Artiklu 21

1. Jogahine valdivo voi allekirjuttajes libo ratifiruičendu- libo hyväksymiskirjua tallendajes luadie yhten libo enämbi varavuksii Peruskirjan Artiklan 7 kohtih 2-5. Toizih kohtih varavuksii ei sua lua-

die.

2. Sobijupuoli, kudai luadi varavuksen iellizen kohtan mugah voi kognah libo ozittain myöstyö varavukses ilmoittamal Europan Nevvoston pääsekretarile. Myöstyndy roih vägeh sinny päivänny, konzu pääsekretari suau moizen ilmoituksen.

Artiklu 22

1. Sobijupuoli voi konzutahto irdisanuo tämän Peruskirjan Europan Nevvoston pääsekretarile työnnetyl ilmoituksel.
2. Irdisanomine roih vägeh kuuzi kuudu ilmoituksen pääsekretarile anandan jälgeh tulien kuun enzimäzenny päivänny.

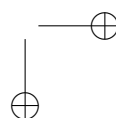
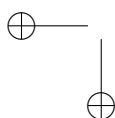
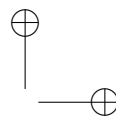
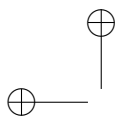
Artiklu 23

Europan Nevvoston pääsekretari ilmoittau kaikile Europan Nevvoston jäzenvaldivoile da peruskirjah yhtynnyzile valdivoile:

- a) kaikis allekirjutuksis,
- b) kaikkien ratifiruičendu- da hyväksyndykirjoin tallendamizes,
- c) kaikis Peruskirjan 19 da 20 Artiklan vägehtulopäivis,
- d) kaikis 3 Artiklan 2 kohtan ilmoituksis,
- e) kaikis toizisgi Peruskirjah liittijis toimis da tiijonandolois.

Tämän tovestuksennu auktorizoijut allekirjuttajat ollah allekirjutettu tämä Peruskirju.

Strasbourg 5 kylmykuudu 1992 yhtenny anglien da francienkielizenny palannu, kudamat ollah yhtenjytyöh autentizet da kuduat tallendetah Europan Nevvoston arhiivah. Europan Nevvoston pääsekretari työndäy oigiekse tovendetut koupiet Europan Nevvoston jäzenvaldivoloile, kuduat on kučuttu yhtymäh täh Peruskirjah.

Loppusanat

Mintäh nenga kirjutin? Opiin sellittä, hos ičele, mintäh da kui karjalazet olemmo tulluh täh tilah da ongo karjalazuol mahto eliä tuliesgi aijas. Tulii aigu rippuu rahvahan da vallan piätöksis täs aijas da tämä aiga rippuu piätöksis endizes aijas. Mittuzet mielet, piätökset da väit tuodih täh aigah. Midä oli enne endisty? ... Nengomua voi kzyzy loputtomasti.

Aiga varmannu tiedonnu pietäh sidä, ku mejän ezivahnembat kolme tuhattu vuotta tagaperin eletti Volgan mutkas, kus nygöigi vie eletäh mordvat da marit. Kuspäi heijän ezivahnembat tuldih? Uralan tagua? Kuspäi suomelas-ugrilaine kieli tulou? Ollahgo indoeuroppalazet da indoiranilazet kielet mejän uralilazien sizarkieliperehii?

Mintäh nenga mondu sivuu kirjutin Pontizen aron nomadois? Eihäi hyö äijii oldu kontaktas mejän volgalazien ezivahnembienke? Ga enzimäzen vuozituhanden aijannu hyö äijän oldih kontaktas slavjanoinke, kuduat eletti Polesies, Baltiekkumeren da Mustan meren välis. Slavjuanat onnuako äijän opastutti nomuadois. Oman väin lizenemizen da alallizien bojuloin täh hyö alletti levittädyö joga suundah. Koilline toinah oli helpoin suundu. Aktiivizindu ekspanzii toinah oli 500–1000 jaa. Sie hyö vältämättäh kohtatti mejän volgalazii rodnii, a mejän baltiekkumeren-suomelazet rodn’at oli jo kerritty lähembä Baltiekkumerdy, kus hyö vastavutti baltiloinke. Slavjanoil oli vie Volgale tulduu yksi suuri vastavundu nomadoinke — mongolat valloitteti Päivännouzu-Europpu Luadogan päivännouzurannas da Mustanmeren päivänlaskurannas päivännouzu. Moskovu heittyi Mongolien haniloin agentakse da aijoin aloh Moskovan imperiuman nouzu.

Meijän karjalazet ezivahnembat kerritti Karjalah enzimäzen vuozituhanden loppupuolel. Slavjanat ei vie silloi oldu kerritty Karjalah. Ristupohodat vuvven 1200 mollembil puolil alletti Karjalan miehityksen da pilkondan. Sizarkanzu Suomigi sai ozan päivänlaskun da päivännouzun välizis voinis, ga sidä ei alallizesti jyrätty kui Karjalua. 1900-luvul karjalan kielen stuatussu Suomes da Nevvostoliiton/Ven’al ual romahti.

Suomelazil on olluh vaigei tunnustua karjalazii sizärkanzakse da kar-

jalan kielder kielekse. Nevvostoliitos maailmanvoinien välis karjalan kieli sai kolme vuotta olla virrallinen kieli, ga ozutihes, ku se oli vaiku ven'alastu suomipoliteikkua — voinan jälgeh karjalan kieli da karjalaine kanzu ei olluh nimidä. Mollembis mualois karjalan kielen assimilacii valdukieleh oli julgisanomatoi kielipoliteikku. Karjalazet emmo ole maltanuh puolistua omua kielder ylivägeviä miehittäjiä vastah. Silloigi, konzu ollus mah-to kohendua omua stuatusua, olemmo käyttänyh sen aijan keskinäzeh toruandah.

Jogahine kieli on tarbeheh roinnuh, a voi olla, ku suuri vuitti 7000 (+-äijy) kielel kuolou lähivuozikymmeninny. Yhtistynnyzis Kanzukunnis da Europan Nevvostos hyväksyttih deklaraciet kanzalasoigevuksis da kielioigevuksis kodirannal, a valdivot ollah toiči oldu laškat niiloi todevuttamah omas muas. Eihäi perusopastuksen da perusoigevuksien taričendu rahvahan omal kielel ole resursukyzymys — ku olis, sithäi meijän kaikkien pidäs opastuo kitain kielder, olis huogiemi. Tiettäväine, oigevuksien todevutandu kyzyy vähembistöl kompromisan tajuu. Midä ahtahembat vuadimukset, sidä vähemi voi suavuttua.

Iče olen rodivunnuh aijannu, konzu karjalankielizii karjalazii oli äijii enämbi migu nygöi. A emigracien täh karjalaine kodirandu jäi ylipiäze-mättömän rajan tuakse da Suomes jäimmö jyrän ual. Onhäi Suomesgi historiellistu karjalan kielen kodirandua, ga jo vuozisadoin aloh assimi-loittuu. Ku suomelaine yhteskundu kiändynöy karjalan kielele myödy-mielizekse, olis luonnollistu keskittiä resursoi lähäl päivännouzurajua, lähäl Ven'an karjalazii. Toinah tulou vie aigu, konzu raja ei meidy eroita da Karjal vois vie nosta.

Iče opastuin karjalan kielen kois. Školas omua kielder pidi peitellä. Nygöi ellendän, ku enhäi ole nimidä menettänyh muamankielen täh, hos piengi ičcie maailmankanzalazennu. Yhtelläh, kai maailman tiedo on suadavil. Zinaida Dubininan sanoil: “Kieli pädöy, ku vai iče pädenemmö”. Minule karjalan kieli on kieli, ei etnokieli. Voin kirjuttua karjalakse azielois, midä tiijän. Voin paista karjalakse, kenenke on paistavua. Ga nareko sanon, ku kierrän kai karjalazien pruzniekat — loitoči, sie kuulou vaiku yhten sanan karjalakse, “Terveh!”.

Täs minun mielet, prostikkua, parembah en pystynyh.

Bibliograufii

- [1] Edvard Ahtia: *Rahvahan kandleh.* 136 s., 1922
- [2] Edvard Ahtia: *Vieron virzii.* 229 s., 1924
- [3] Edvard Ahtia: *Karjalan kielioppi – äänne- ja sanaoppi.* 1938
- [4] Edvard Ahtia: *Karjalan kielioppi – johto-oppi.* Karjalan Kielen Seura, 2014.
- [5] Edvard Ahtia: *Karjalan kielioppi – lauseoppi.* Karjalan Kielen Seura, 2014.
- [6] Edvard Ahtia: *Suomalais-karjalainen sanakirja.* 456 s., ei ole jullattu
- [7] Jukka Akimov. *Tozi ei tules pala, eigo vies uppuo.* Oma Mua 2000/18, s. 2.
- [8] N. A. Anisimov. *Karel'skoin kielen grammatika.* Karel'skoi Gosudarstvennoi Izdatel'stvo. 1939
- [9] Anttikoski E.: *Neuvostoliiton kielipolitiikkaa: Karjalan kirjakielen suunnittelu 1930-luvulla.*
https://www.researchgate.net/publication/323476605_Neuvostoliiton_kielipolitiikkaa_karjalan_kirjakielen_suunnittelu_1930-luvulla_Lisensiaatintutkielma_Joensuun_yliopisto_1998 (31.5.2022)
- [10] Esa Anttikoski. *Neuvostoliiton kansallisuus- ja kielipolitiikka Tverin Karjalassa 1930-luvulla.*
<https://www.oocities.org/esaanttikoski/tver.htm>
- [11] Paul Austin. *The Karelian Phoenix.* Joensuun yliopisto, 2009.
- [12] *Pannonian Avars.*https://en.wikipedia.org/wiki/Pannonian_Avars
- [13] Bubrih D.V., Beljakov A.A., Punžina, A.V.: *Karjalan kielen murrekartasto.* Suomalais-ugrilainen seura, 1997.

- [14] Дмитрий Бубрих: *Грамматика карельского языка*. Петрозаводск, 1937.
- [15] Дмитрий Бубрих: *Происхождение карельского народа*. Петрозаводск, 1947.
- [16] D.V. Bubrih, A.A. Beljakov, A.V. Punžina (toimittai L. Sarvas): *Karjalan kielen murrekartasto*. Suomalais-Ugrilainen Seura, 1997.
- [17] *Dmitrii Bubrih*. https://olo.wikipedia.org/wiki/Dmitrii_Bubrih
- [18] *Bulgars*. <https://en.wikipedia.org/wiki/Bulgars>
- [19] *Cimmerians*. <https://en.wikipedia.org/wiki/Cimmerians>
- [20] *Le Droit de la Carélie*. Gouvernement Central de la Carélie, Helsinki 1921.
- [21] Johanna Laakso, Anneli Sarhimaa, Sia Spioliopoulou Åkermark, Reetta Toivanen. *Tutkimusprojekti ELDIA*. <https://phaidra.univie.ac.at/detail/o:304814>
- [22] “Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms”
<http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/005.htm>
- [23] *Languages of the World* <https://www.ethnologue.com/>
- [24] Anneli Sarhimaa. Karjalan kieli Suomes –ELDIA-projektan tuloksii <https://docplayer.fi/4810726-Karjalan-kieli-suomes.html>
- [25] Arvid Genetz: *Kertomus Suojärven pitäjäästä da matkustuksistani siellä v. 1867*. Suomi II (8), 75s, SKS, 1870
- [26] Arvid Genetz. *Wepsän pohjoiset etujoukot*. Kieletär 4-5.
- [27] Arvid Genetz: *Versuch einer karelischen Lautlehre*. 88 s., Frenckell & Son 1877
- [28] Arvid Genetz: *Tutkimus Venäjän Karjalan kielestä*. SKS, 1880
- [29] Arvid Genetz: *Tutkimus Aunuksen kielestä*. SKS, 1885.
- [30] *Harald III “Hardrada”*
https://en.wikipedia.org/wiki/Harald_Hardrada

- [31] *Khazars*. <https://en.wikipedia.org/wiki/Khazars>
- [32] *Heimosodat*. <https://fi.wikipedia.org/wiki/Heimosodat>
- [33] Leanne Hinton, Ken Hale (eds). *The Green Book of Language Revitalization in Practice*. Brill, 2013.
- [34] Wikipedia. *A short history of human rights*.
http://en.wikipedia.org/wiki/History_of_human_rights
- [35] *Huns* <https://en.wikipedia.org/wiki/Huns>
- [36] Huuska, V. *Edvard Gylling ja Neuvostoliiton suomalaisfennomaanit*
<https://puheenvuoro.uusisuomi.fi/veikkohuuska/271451-edvard-gylling-ja-neuvosto-karjalan-suomalaiset-fennomaanit>, 2019.
- [37] Kanzoinväline Ruadojärjestö. *Indigenous and tribal populations convention*
<http://www.ilo.org/indigenous/Conventions/no107/lang--en/index.htm>
- [38] Max Jakobson. *Väkivallan vuodet. 20. vuosisadan tilinpäätös I*. Otava 1999.
- [39] *Yamnaya culture*. https://en.wikipedia.org/wiki/Yamnaya_culture
- [40] Г.М. Керт. *Очерки по карельскому языку*. Карельский научный центр. Петрозаводск, 2002.
- [41] *Kirjasalo*.
https://en.wikipedia.org/wiki/North_Ingria
- [42] Heikki Kirkinen & al. *Venäjän ja Neuvostoliiton historia*. Otava 1986.
- [43] *Karjalan kielen sanakirja*. Suomalais-Ugrilainen Seura. Ozat I-VI, 1968-2005.
- [44] J.I. Klementjev. *Karjalazet — histouriellis-etnograafilline kuva*. Periodika 2008.
- [45] Jukka Korpela. *Muinais-Venäjän myytti — Kiovan Rus, Ukraina ja vanhan Venäjän historia*. Gaudeamus 2023.

- [46] Juho Kujola *Karjalan kielen opas*. SKS 1922.
- [47] Valter Lang. *Homo Fennicus -- Itämeren suomalaisten etnohistoria*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2020.
- [48] *Laurentius hrouniekku* <https://www.prlib.ru/en/node/342021>
- [49] Eino Leskinen. *Karjalan kielen näytteitä 1-3*. SKS 1932-1936.
- [50] *Hungarians*. <https://en.wikipedia.org/wiki/Hungarians>
- [51] Andrey Malyšev: *Мерянский язык*. https://forumcontent.paradoxplaza.com/public/922083/Maket_-_Meryanskiy_yazyk_1.pdf
- [52] *Merjalazet*. <https://en.wikipedia.org/wiki/Meryans>
- [53] Olavi Merras. Karjalaisuus – rajakarjalaisuus <https://www.karjalanliitto.fi/karjalanliitto/jasenyhteisot/karjalaseurat/karjala-klubi-ry/bloggailua-2/olavi-merras-karjalaisuus-rajakarjalaisuus.html>
- [54] *Meščerät*. https://en.wikipedia.org/wiki/Meshchera_people
- [55] Nadežda Mičurova. *Mustopačas karjalazien ristittäjäl rodih Sordavalas*. Oma Mua 2024/30.
- [56] A. A. Miloradova, P. P. Smirnov. *Karielan kielen ucebnikka algu školalla varoin. Enzimäne cuasti*. UCPEDGIZ, Mosku, 1933.
- [57] Robbie Mitchell. *Even earth-shaking ancient disasters that changed our world*. <https://www.ancient-origins.net/>
- [58] *Советскойн Союзан внешнйх Политикках нах*. Kiändäi tundematoi. Карельской Государственной Издательства, Петрозаводска 1939.
- [59] *Molotov–Ribbentrop-sopimus* <https://fi.wikipedia.org/wiki/Molotov>
- [60] *Muromalazet*. https://en.wikipedia.org/wiki/Volga_Finns_Muroma
- [61] *Nestorin Kronikka*. WSOY 1994.

- [62] Pekka Nevalainen, Hannes Sihvo (toim.) *Inkeri — historia, kansa, kulttuuri*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1992.
- [63] Irina Novak, Martti Penttonen, Aleksi Ruuskanen, Lea Siilin. *Karjalan kieli kielioppilois - foneetiikan da morfologien verdailu*. Karjalan Kielen Kodi, 2021.
- [64] Irina Novak, Martti Penttonen, Aleksi Ruuskanen, Lea Siilin. *Karjala kieliopissa - foneetiikan ja morfologian vertaileva tutkimus*. Venäjän tiedeakatemia Karjalan tiedekeskus, 2019.
- [65] Irina Novak, Martti Penttonen, Aleksi Ruuskanen, Lea Siilin. *Karelian in grammars - A study of phonetic and morphological variation*. http://resources.krc.karelia.ru/illh/doc/knigi_stati/karelian_in_grammar.pdf
- [66] Новак И., Пенттонен М., Руусканен А., Сиилин Л. *Карельский язык в грамматиках*. Петрозаводск: КарНЦ РАН, 2019. 479 с.
- [67] Irina Novak, Martti Penttonen- Analysis of Karelian dialect division based on algorithmic clustering. *Linguistica Uralica LVII*, 2021-2.
- [68] Heikki Ojansuu. *Karjalan kielen opas*. SKS 1907.
- [69] *Pandemics That Changed History* <https://www.history.com/topics/middle-ages/pandemics-timeline>.
- [70] Penttonen, M.: Kieli da mieli – elbyygo muamankieli. *Oma Mua 2020:6*.
- [71] European Neuvosto. *Europalainen alovehellizien da vähembistökielien peruskirju*. Liiteh 2. "European charter for regional or minority languages" <https://www.coe.int/en/web/european-charter-regional-or-minority-languages/text-of-the-charter>
- [72] *Population by Country (2025) – Worldometer* <https://www.worldometers.info/world-population/population-by-country/>
- [73] European Neuvosto. *Framework convention for the protection of national minorities* <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/157.htm>

- [74] Heikki Rantatupa, Matti Rautiainen, Jukka Jokinen: *Atlas Suomen Historia*. Otava, 2006
- [75] Nicholas V. Riasanovsky. *A History of Russia*. Fourth Edition. Oxford University 1984,
- [76] Beljakov A., Gribkov, P., Smirnov P., Smirnova K.: *Ruamma urhakaldi*. Luvenda kniiga toizella opaššunda vuvvella varoin. Mosoblispolkoman izdatel'stvan karielane otdelenja, 1932.
- [77] *Ensimmäinen ristiretki Suomeen*.
https://fi.wikipedia.org/wiki/Ensimmäinen_ristiretki_Suomeen
- [78] *Toinen ristiretki Suomeen*.
https://fi.wikipedia.org/wiki/Toinen_ristiretki_Suomeen
- [79] *Kolmas ristiretki Suomeen*.
https://fi.wikipedia.org/wiki/Kolmas_ristiretki_Suomeen
- [80] *List of languages of Russia*.
https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_languages_of_Russia.
- [81] Sarhimaa A. *Vaietut ja vaiennetut – karjalankieliset karjalaiset Suomessa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2017.
- [82] *Sarmatians*. <https://en.wikipedia.org/wiki/Sarmatians>
- [83] *Scythians*. <https://en.wikipedia.org/wiki/Scythians>
- [84] Petri Seppä. *Mongolian ex-presidentti tarttui Putinin puheisiin*. Ilta-Sanomat, 12.2.2023.
- [85] A. V. Šestakov. *SSSR:n Historija – Lyhyt kursa*. Karel'skoi Gosudarstvennoi Izdatel'stvo, Petrozavodska, 1937. Sežo latinalazil kirjaimikol nygözen norman mugah kirjutettu versii on olemas, Samizdat 2023.
- [86] SIL. <https://www.sil.org/about>
- [87] SKS. *Kieli ja identiteetti*.
<http://nebu.finlit.fi/oppimateriaali/kielijaidentiteetti/main.php?target=fennomania>
- [88] Aaro Söderlund. *Vanha Venäjä*. Yle podcast, Jakso 6, Novgorodin ruhtinaskunta. <https://areena.yle.fi/podcastit/1-50413724>

- [89] Aaro Söderlund. *Vanha Venäjä*. Yle podcast, Jakso 6, Novgorodin ruhtinaskunta, min. 24. <https://areena.yle.fi/podcastit/1-50413724>
- [90] J. V. Stalin. *Marxism and problems of linguistic*. Pravda 20.6. i 4.7. i 2.8.1950. Anglien kiel: <https://www.marxists.org/reference/archive/stalin/works/1950/jun/20.htm>
- [91] *Suomen itsenäistyminen*. https://fi.wikipedia.org/wiki/Suomen_itsenäistyminen
- [92] *Suomen itsenäisyyden tunnustaminen*. <https://itsenäisyys.fi/suomen-itsenäisyyden-tunnustaminen/>
- [93] *Suomen sisällissota* https://fi.wikipedia.org/wiki/Suomen_sisällissota
- [94] *Suomen suuriruhtinaskunta* https://fi.wikipedia.org/wiki/Suomen_suuriruhtinaskunta
- [95] *Juho Kusti Paasikivi — Valtiomiehen elämäntyö*. <https://jkpaasikivi.fi/book/valtiomiehen-elamantyo-2/>
- [96] Henna Massinen, Marjatta Palander, Vesa Koivisto (toim). *Tävväl kielel*. Karjalan Sivistysseura, 2024.
- [97] *Terijoen hallitus*. https://fi.wikipedia.org/wiki/Terijoen_hallitus
- [98] *Turkic migration*. https://en.wikipedia.org/wiki/Turkic_migration
- [99] Sarhimaa A. *Vaietut ja vaiennetut – karjalankieliset karjalaiset Suomessa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2017.
- [100] *Vepsäläzet*. <https://en.wikipedia.org/wiki/Vepsians>
- [101] Timo Vihavainen. *Lahja, jota ei otettu vastaan*. Suomen Kuvalehti, 2025/2:40
- [102] Kalevi Wiik. *Karjalan kielen murteet: kvantitatiivinen tutkimus*. *Fenno-Ugristica* 26: 239–302, 2004.
- [103] Yhtistynnyöt Kanzukunnat. *Ristikanzan oigevuksien yhtehine deklaracii*.
- [104] YK:n Ristikanzanoigevuksien Komissii. *International covenant on civil and political rights*. <http://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/ccpr.aspx>

Indeksu

- Ahtia, Edvard, 56
aksiomu, 110
Aldeigjuborg, 27
Aleksandr I, 39
Aleksandr II, 39
Aleksandr III, 39
Aleksandr Nevskoi (1219-1263), 34
algoritmu, 107
Antoniuksen rutto, 12
asteroidu, 12
automuattine teorieman tovestandu,
110
avuarit, 15
azientundiisistiemu, 111
- Beljakov, A. A., 57
Bobrikov Nikolai, 40
bol'shevikkoih, 41
bolgarit, 15
Bubrih Dmitrii, 71
Bubrih, Dmitrii, 57, 61
bulgarit, 15
- dekabristat, 40
demokruatii, 117
- ECHELON, 114
ELDIA, 90
Enzimäine revol'ucii, 41
Enzimäine ristupohodu Suomeh, 32
epideemii, 12
EuLaViBar, 90
Europan Nevvosto, 89
evakuacii, 75
- fašizmu, 119
- Genetz, Arvid, 54
Gorodok, 29
GSM (Global Standard for Mobile
Communications), 113
Gödel Kurt, 110
- hakkeri, 109
Harald III Hardrada, 31
hazarii, 17
Hilbert Daniel, 110
Holmgård, 29, 33
huahmontunnustus, 111
hunnit, 15
hämäläzet, 26
- Iivana I “Kalita” (1288-1340), 36
Iivana III “Suuri”(1440-1505), 37
Iivana IV “Julmu” 1530-1584, 37
Ilmajärven slovenit, 25
Ilmajärvi, 29, 33
ilmastonmuutos, 13
imperializmu, 121
Ingegerd, 33
Internet, 112
ičemiäriändyoigevus, 121
iččenäzys, 121
ižorat, 26
- jamna, 14
Japounien voinu, 41
Jaroslav Vsevolodovič, kniäzy (1191-
1246), 34

- jatkovoinu, 75
 jääkauzi, 11
 Justinianuksen rutto, 12
 juurruttamine, 61

 kalastelu, 115
 Kanzoinliitto, 47
 Karjal, 35
 karjalazet, 26
 Karl XII (1682-1718), 38
 Kert Georgii, 81
 kieli, 122
 Kievan Rus, 29
 kimmerit, 15
 Kirjasalo, 47
 kolonializmu, 123
 kommunikaciitehniekku, 112
 konehopastumine, 111
 Korela, 35
 koudu, 108
 krakkeri, 109
 krivičät, 25
 Kujola, Juho, 55
 Kuldaine Orda, 35
 kurgan hipotiezu, 14
 Kuusinen Otto Wille, 75
 Kägöisalmi, 35

 Leskinen, Eino, 55
 liiviläzet, 26
 Lovat, 29
 Luadoganlinnu, 27
 luadogulazet, 26

 mad'arit, 17
 Mainilan ammundat, 74
 Makarov Grigorii, 80
 Markianova L'udmila, 80
 men'sevikkoih, 41
 Miloradova, A. A., 57
 modus ponens, 110

 Moglen Eben, 115
 Molotov-Ribbentrop paktu, 73
 muansäräytys, 12
 murreh, 122
 mustu surmu, 12

 naci, 124
 nacionalizmu, 124
 narodnikat, 41
 nevvostoristikanzu, 80
 Nikolai I, 39
 Nikolai II, 39
 Novgorod, 29, 32, 33

 Ojansuu, Heikki, 55
 Ojatti, 29
 Oleg, 33
 Olhava, 27
 Orehovečkoi rauhu, 35

 paikalline kanzan kieli, 63
 palvelin-aziekas verko, 113
 palvelunestohyökkävys, 115
 Parfenčikov Artur, 35
 patriotizmu, 125
 Patrušev Nikolai, 35
 Pedri I “suuri” (1672-1725), 39
 pegasus, 114
 perspektiivatoi kylä, 77
 Peterburg, 39
 pečenegit, 17
 Pieni viha (1741-1743), 39
 piättelyprobleimu, 110
 platformatalohus, 115
 pohjasvirolazet, 26
 Polesii, 20
 pontine aro, 11
 predikuattulougiekku, 110
 prolog, 111

 rasizmu, 125

- ristikanzanoigevuksien deklaracii, 9
 ristupohodat, 31
 risturiijattomus, 110
 Rogozin Kiril, 38
 Rurik, 27, 33
 Rurikanlinnu, 29, 33
 ruskiet fennomanat, 63

 sarmuatit, 15
 segregacii, 125
 separatizmu, 126
 setot, 26
 Siestarjogi, 35
 skyyti, 15
 slovenit, 25
 Smirnov, P. G., 57
 sociualine meedii, 115
 SR — socialistine revol’ucii -puoloveh, 41
 Staraja Ladoga, 27
 suomelazet, 26
 Suomen socialdemokruattine puoloveh, 41
 Suomen Voinu (1808-1809), 39
 Suuri Pohjan Voinu (1700-1721), 38
 Suuri Viha, 39
 suverienizus, 121
 suviviolazet, 26
 Sv’atoslav I, 17

 talvivoinu, 74
 tegoäly, 110
 teoriemu, 110
 Terijoen halličus, 75
 toine ristupohodu Suomeh, 32
 Trifon Pecamolainen, 35
 Turing Alan, 110
 Turingan koneh, 110
 Tver, 57
 tävvellizys, 110

 UUCP, 112
 vadjalazet, 26
 Vahnu Suuri Bolgarii, 15
 valdivo, 127
 Valgeijärvi, 29
 varjagat, 27, 31
 varzinsuomelazet, 26
 Ven’an kommunistine puoloveh, 41
 Ven’an socialdemokruattine puoloveh, 41
 vepsäläzet, 26
 veripyhäpäivy, 41
 Vesainen Pekka, 38
 Viiburi, 33
 viizi silmiä, 114
 Volodimir Suuri, 33
 vulkan, 12
 vähembistökielien peruskirju, 89

 Yhtistynnyöt Kanzukunnat, 9, 89
 Čingis Han, 35
 šovinizmu, 125